

ОТЕЦЬ КОСТЬ ПАНАС

КАРІВ І КАРІВЦІ

ЗМІСТ

У ДОЛІ КАРІВЦІВ – ДОЛЯ УКРАЇНИ	1
Я ІДУ ДО ШКОЛИ.....	13
ТРИВОЖНА ВЕСНА 1944	21
НІМЕЦЬКИЙ НАПАД	24
НОВІ ТРИВОГИ.....	26
КІНЕЦЬ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ І НОВІ ОКУПАНТИ	27
РІК 1945. МОСКОВСЬКА ОРДА НА НАШІЙ ЗЕМЛІ	32
1947 РІК.....	44
РЕСТАВРАЦІЯ МОСКОВСЬКОГО КРІПАЦТВА	48
В УГНІВСЬКІЙ ВЕЧІРНІЙ ШКОЛІ.....	64
В АРМІЇ – ІМПЕРІЇ ЗЛА!	68
ЗНОВУ У ЛЬВОВІ І ВТЕЧА ДО КАРОВА	76
О. ВОЛОДИМИР СТЕРНЮК	92
ІНЖЕНЕР ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ	112
1968 РІК. НОВІ ЗМАГАННЯ І ЖОРСТОКА ДІЙСНІСТЬ.....	125
ЗНОВУ НОВИЙ РІК - І Я, НАРЕШТІ, В СВОЇЙ ХАТІ.....	157
БОГ І ЛЮДИНА	163
УПА В КАРОВІ	184
Як я став “бандітом”.....	193
КОМАНДИР “ГАЙДА”	231
ПРО БІЙ УПА З НІМЕЦЬКИМИ ОКУПАНТАМИ В КАРОВІ.....	272
ПІСЛЯМОВА.....	278
ПРОТЕСТ САМОСПАЛЕННЯМ.....	284
Штрихи до біографії славної пам'яті Василя Макуха	284
ПРО СВОЄ МИНУЛЕ	287

У ДОЛІ КАРІВЦІВ – ДОЛЯ УКРАЇНИ.

Славний Син України, який ціле своє життя віддав боротьбі за Незалежну Соборну Україну, Петро Дужий – теж народився в Карові. 4 червня 1945 р. у бойових умовах чекісти застосували газові петарди і отруєного Петра Дужого, як і інших патріотів, витягли з криївки. Арештували. З часом зі Львова перевезли до Києва у внутрішню тюрму

НКВД. Тодішній (з 1946 р.) міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Тимофій Амвросійович Строкач часто викликав на допити Петра Дужого. Під час одного із допитів Строкач підступив з найважливішим питанням:

- Чому так завзято проти нас воюють відділи УПА? Я не люблю перебільшувати, але скажу, що бойовий дух у ваших “лісовиків” нічим не уступає тому духові, який є у наших советських бойових підрозділах. Майже ніхто з учасників УПА в полон не здається. Нещодавно я був на бойовищі. Ми виграли бій, бо мали велику силу людей і прекрасну техніку. Противник того не мав. Виникла така ситуація, що “лісовикам” нікуди було відступати. А ми напірали з усіх сил. Ну гадаю, цього разу вони здадуться в полон, рятуватимуть своє життя. Ми заклик зробили: “Здавайтеся, ми не будемо вас убивати!” Та де там! На наш заклик вони відповіли вогненным градом. Ніхто не здався у полон. Усі полягли. Тоді я пішов через бойовище. Між убитими лежав один важкопоранений. Я побачив, що в нього в руці пістолет, і він націлюється на мене. Мені пощастило, але мертвим упав наш майор, який ішов поруч зі мною. Останню кулю фанатик пустив собі в лоб. Поясніть: звідки береться таке завзяття? Члени УПА – не тільки сини недобитих багатіїв, куркулів, попів – найбільше їх – це вихідці із зовсім убогих родин. Чому вони не довіряють нашій партії, а трактують нас нарівні з гітлерівцями?*

Тоді патріот Петро Дужий, високоосвічена людина і досвідчений борець, достойно, безкомпромісно, опираючись на неспростовані факти і досконале знання історії України, відповів міністрові.

На ці ж питання – з чого починається і на чім тримається український національний патріотизм, розгорнуто і послідовно дає відповідь священик і літератор Кость Панас у своїй невігаданій повісті “Карів і карівці”.

Село Карів. Як і тисячі інших українських сіл. Організоване і впорядковане життя, де все підпорядковується важкій, але вдячній праці на рідній матінці – землі, на високій моралі, яка підтримується Церквою, “Просвітою”, глибокою вірою в Бога, давніми прекрасними традиціями. Все це вбирає дитина буквально з перших років життя; з дітей виростають послухні і працьовиті юнаки і дівчата, яких не треба спеціально привчати до різноманітної сільської праці, вони її сприймають, як природній спосіб існування; їх не треба закликати: любіть свою землю, свій народ, шануйте своїх батьків. А як же інакше?! Усе це впливає з щоденного укладу

* Петро Дужий. “Українська справа”, Т.І.

життя-буття, з глибокої народної мудрості і філософії, які передаються з покоління в покоління.

І раптом – як постріл – “визволення...” Від чого? Дуже скоро стало зрозумілим: від усього, що дотепер було власністю того чи іншого господаря, селянина, громадянина. І... Батько гірко і приречено схиляє голову і усвідомлює: так, з господарів ми стали злодіями на власній землі, а завтра взагалі мене можуть відірвати з цієї землі і повезти в невідомі краї. А назавтра до такої страшної думки життя підведе і сина-підростка, коли він крадькома зриватиме яблука з яблуні, що росла разом з ним, коли ховатиме їх поза пазухи, коли тікатиме з ними від прикордонника.

А як усе це відбувалося із дня в день, які дні і ночі переживали карівці, як кращі з них уливалися в революційну боротьбу за незалежність землі, яку любили більше від життя, за Незалежність України, якими були їхні дороги і шляхи, з ким здибалися на них – про все це Ви прочитаєте у цікавій і багато в чому повчальній повісті отця Костя Панаса. Отже, з Карова – в усю Україну.

Не можу хоч би побіжно не звернути Вашої уваги на дуже зворушливо змальований образ матері Костя Панаса – Параскеви. Жодних слів-оцінок, слів-захоплень. В описі буднів, у яких постійно присутня мамина праця і ласка, тривога і винахідливість, щоб якось накормити і зодягнути сім'ю, автор лаконічно-стриманий. І у синівському виразі, у синівській любові – теж здержаний, поміркований. Та саме така синівська любов висвітлює образ Жінки-Матері, в якій впізнаєш і свою Рідну, яку любив, обожнював, якій хочеш уклонитися до землі і поцілувати спрацьовану руку.

Євгенія Божик.

МІЙ РОДОВІД І ДИТЯЧІ РОКИ

Народився я 21 листопада 1935 року в селі Карові, Сокальського району, Львівської області. Моя мама Параскева походила з бідної селянської родини Левушів. Її батько Тарас ще перед першою світовою війною виїхав за океан і там пропав безвісти.

Мати моєї мами Марія походила з села Стаївка (біля м. Белза), після від'їзду чоловіка до Америки, залишилася одна з трьома малими дітьми: найстаршою Параскевою (моєю мамою) 1904 р.н., Катериною 1907 р.н. і Адамом 1909 р.н. Як розповідала моя мама, бабуся Марія була працьовита, побожна і хоч була неписьменна, і небагата, проте старалася добре

виховати дітей і забезпечити їх усім необхідним: нагодувати, одіти, обути і післати до школи.

На жаль, бабуся Марія померла від епідемії тифу, яка запанувала в селі під час Першої світової війни, залишивши трьох сиріт, з яких моя мама була найстарша, мала дванадцять років. Отже, під час воєнної завірюхи, моя мама не лише стала сиротою, але і змушена була піклуватися десятирічною Катериною і семирічним Адамом.

Мама розповідала:

- Під час війни австріяки наказали всім карівцям покинути село і перейти до лісу, бо, можливо, буде бій з москалями. Всі карівці вийшли з села, лише їх сім'я і недалекий сусід Дмитрусь Пірик відмовились залишити свої хати. Дмитрусь сам один зостався пильнувати хату, уся його рідня втекла до лісу. Часто посеред ночі йому ставало страшно, і він приходив до нас, стукав у вікно.

- Марино! Ти спиш?

- Так, так Дмитре сплю, а що там в селі? Може, горить?

Питала напівсонна, зморена денною працею мама.

- Нічого, все добре, спить, спить!

- І так повторювалося майже щоночі.

Коли бабуся Марія померла, мама пішла до пароха о. Ореста Сиротинського, щоби відслужив похорон. Проте панотець, якого в селі вважали кацапом і грошолубом, побоявся йти до хворої на тиф, бо сказав:

- Я не маю спеціального вбрання.

І цим грубо порушив свої обов'язки, обов'язки душпастиря. Як католицький священник не мав права так учинити.

Отже, троє сиріт-дітей залишилось на власні сили. Перебули велику війну, яка, на щастя, не знищила їхнього гнізда, не зруйнувала хати, яка, до речі, була збудована ще на початку 18 століття, без єдиного цвяха.

- Ми обробляли поле, город, держали корову, свинку, курей і не були, Богу дякувати, голодні, - розповідала мама.

Невдовзі Катерина пішла на службу, і мама зосталась з братом Адамом, який після закінчення сільської школи вчився на столяра. Таким чином, мама почала сама господарити. А треба знати, що в ті часи селяни не лише працювали на полі чи в городі, годували худобу, але, крім цього, багато сил і часу в них ішло на вирощування конопель, які потім сушили, мочили, тіпали на ручних тіпалках і чесали. Одержане волокно прями руками на веретена. З веретен нитки перемотували на клубки, які віддавали до ткачів, що ткали полотно. З тонкого полотна шили сорочки і одягу "на неділю", а з грубого полотна шили мішки і вдягачку до роботи.

Крім волокна, пряли також овечу вовну. З вовняних ниток ткали теплі плащі так звані “гуні”. З ниток вовняних і конопляних ткали “сіряки” - плащі на осінь і від дощу. Ціни на текстильні вироби були досить високі, і селяни мали такий одяг і обуття лише на святкові дні.

Отож, моя мама мусила від дитинства переходити всі ці науки сільської жінки і, крім цього, керувати, хоч і невеликим, господарством, платити податки, страховку і т.д. Завжди потрібні були гроші. Для цього треба було в містечку Угнові продавати городину, яйця, курей і іншу сільську продукцію, часто за дуже низькими цінами.

Мама з дитинства була добродушна, побожна, завжди покладалася лише на Божу ласку і власні сили. Вона ходила щонеділі і в свята до місцевої церкви, мала великий молитовник і церковний пісенник, щовечора читала молитви і наспівувала побожні пісні. Так жила мама до 1929 року, коли вийшла заміж. Ніколи не мала вона часу на танці, вечорниці чи на інші молодіжні заботи. Такою вона залишилась і після шлюбу: завжди була чесною, працьовитою, терпеливою, дотримувалась Божих заповідей до кінця свого життя.

Мій батько Михайло народився 1893 році в сім’ї Костянтина Панаса, селянина середньої заможності (мав шість гектарів поля), рід якого походив від засновників Карова. Згідно з дослідженням історика Миколи Дужого, назва Карів походить від “Рів кари”.

Під час повстання Хмельницького поляки захопили в полон загін повстанців, наказали їм викопати рів і над ним рубали козакам голови. На інтервенцію Холмського єпископа Якова Суші польський король погодився частину повстанців помилувати і, взявши від них присягу на послух, оселив їх на місці, яке тепер називається Воля і є частиною Карова. У мого діда Кості ще частково зберігалися козацькі риси і звички: чесність, завзятість, справедливість, збирання і заховування срібних монет тощо. Дід був, як на ті часи, досить грамотним: читав книжки, передплачував газету (журнал) “Господар” і був членом читальні товариства ім. Качковського, організатором і керівником якої був парох о. Орест Сиротинський. Члени цієї читальні – кілька десятків більш-менш заможних селян, виписували газети і книжки зі Львова, які були написані т.зв. “язичієм”. Це була якась суміш церковнослов’янських, польських, російських і українських (галицького діалекту) слів. Москвофільський рух виник в Галичині в 60-х роках XIX ст. як протипага до намагань поляків полонізувати українське населення. Спочатку серед москвофілів було багато чесних людей - священиків і світської інтелігенції, які вели організовану боротьбу з корчмами і пияцтвом, організовували торгівлю,

намагалися підняти рівень сільського господарства і поліпшити медичну допомогу.

Але в політичних питаннях москвофіли орієнтувалися на російський царат, захвалювали життя в Російській імперії, яка була справжньою тюрмою народів. Москвофільство в Галичині фінансувалося таємно російським урядом і вело політичну боротьбу проти молодшої генерації української інтелігенції, що виступала за всесторонній розвиток українського народу як окремої європейської нації. В цій боротьбі москвофільство з кожним роком втрачало свої позиції, і після Першої світової війни зовсім занепало. Існували лише малочисельні гуртки старих москвофілів, якими керували старі священники і яких підтримувала польська окупаційна влада. Москвофіли негативно ставилися до освіти молоді в селах. Тут вони підтримували твердження польських поміщиків: “хлоп є до роботи, а не до науки!”

Це було, мабуть, причиною того, що мій дід Кость не дбав про освіту своїх дітей. Мій батько, хоч і ходив трохи до школи, був майже неграмотний, заледве знав цифри і вмів підписатися. Батькові брати - Іван і Атаназій, а також сестри Катерина і Ксеня ледве вмели читати і писати.

У Карові у 1910 році була велика пожежа. Вогонь вибухнув на панському дворі від парової молотарки. Був сильний південно-західний вітер, і палаючу соломку понесло на село. Тоді згоріло кільканадцять селянських господарств, в тому числі хата мого діда і довколишні забудови: стодола і стайні до худоби. Проте дід, маючи заховані австрійські срібні корони, через півроку відбудував хату, покрити її черепицею, вибудував нову стодолу для снопів і сіна, стайні для худоби і коней. Біля хати дід насадив новий, досить густий сад, який вважався одним з кращих в селі.

З вибухом Першої світової війни мого батька Михайла забрали на “форшпан”, тобто він разом зі своїми кінями і возом був мобілізований до австрійської армії. Батько повернувся через два роки без коней і воза, сам хворий, кульгаючи на ногу.

Після війни, в двадцятих роках, батькові брати Іван і Атаназій виїхали на роботу до Аргентини. А сестри - Катерина і Ксеня вийшли заміж. Батько у 1929 р. одружився з мамою і після смерті діда у 1934 р. залишився на господарстві. Я був третім у сім'ї. Найстарший брат Василь 1930 р.н. і сестра Ганна 1932 р.н. Після мене у 1940 р. народився ще брат Адам, який цього ж року помер.

В метриці мій день народження 21 листопада 1935 р. (Це, мабуть, день Хрещення). Розказувала моя хресна мати Пігура Іванна, що коли мене

в свято Михаїла принесли до церкви, щоби охрестити, то я закричав на цілу церкву, а священник Орест Сиротинський, якому це сподобалося, пожартував:

- Ой, га, пані, га, а то буде добрий дяк! Ще й три дні не має, а вже як співає!

Найдавніше, що збереглося в моїй пам'яті, - це вересень 1939 року. Була неділя. Надворі сонячно, тепло. Наші всі пішли до церкви на Вечірню. Я залишився з бабусею Юлією. Бабуся скорчена від радикуліту, сиділа на порозі хати і молилася. Я з сусідським хлопцем Йосифом бавився в "жандармів і злодіїв". Ми безжурно гасали навкруг хати і кричали:

- Жандарми...! Злодії...!

Наші крики заважали бабусі молитися, і вона нас сварила:

- Тихо шибеники! Ще біди накличете!

Ми не зважали на бабусині побоювання і дальше галасували. Враз розчинилася хвіртка, і на подвір'я, віддалене від хати сорок кроків, зайшла група польських жандармів. Від несподіванки і страху ми заніміли. Йосиф перший стрепенувся і почав тікати в садок. Я кинувся за ним. Йосиф вмить переліз через огорожу і опинився на вулиці. Я пробував видряпатися на огорожу, але з переляку не міг. Отож, я повернувся і злякано визирнув з-за рогу хати. Поляки поставили свої ровери під стіною і самі посідали на колоді в тіні. Я боязко наблизився до бабусі.

- Бабо... – промовив я тихо. - Втікаймо, бо поляки нас поб'ють...

- Цить! – мовила бабуся. - Я тобі казала: не кричи! От і маєш, накликав біду!

- Господар вдома? – запитав один з непроханих гостей.

- Пішов до церкви, – відповіла бабуся.

Я ввійшов у сіни і з-за плечей бабусі спостерігав за поляками. Враз вони піднялися, взяли під руки велосипеди і по стежці почали наближатися до нас.

- Бабо, замикайте двері, – прошепотів я.

- Не бійся, не бійся, – відповіла бабуся.

І справді, жандарми повернули до колодязя, набрали води і почали пити і вмиватися. Я напружено чекав, що буде далі... Напившись води, поляки пішли в сад і полягали на траві. Тепер їх не було видно. Бо від колодязя між садом і городом розрісся густий малинник.

Незабаром повернулися наші з церкви.

- Мамо, у нас в садку повно поляків! – схвильовано повідомив я.

- І що? Рвали яблука? – запитала мама.

- Ні, вони тихо лежать на траві.

Надійшов і батько. Дізнавшись про “гостей”, пішов просити їх до хати. Я насмілюся підійти до колодязя.

- Ні, дякуємо, господарю, ми будемо спати тут. Принесіть нам тільки молока!

В хаті я розказав про все братові і сестрі. Бабуся слухала і приказувала:

- А все через тебе, шибенику. Наробили з тим малим Тараском крику на все село, от тобі і маєш!

- Нічого страшного. Вони спочинуть і поїдуть далі. Не бійтеся, лягайте спати. – заспокоював батько.

Я довго не міг заснути, а коли збудився, вже був ясний день. Вийшов з хати і обережно зазирнув у садок. Поляків вже там не було. Зустрів батька і запитав:

- Коли вони поїхали?

Батько, згадавши мій вчорашній переляк, усміхнувся:

- Не бійся, вони більше тебе наполохані. Бояться німців. Втекли ще вночі!

Одного дня, того ж року, коли надворі вже було досить холодно, проснувшись, я почув великий гамір на чужинецькій мові. Вийшов надвір і побачив, що все подвір'я було заповнене військовими. Перед хатою стояв мій батько і продавав яблука. Вояки з червоними зірками на темносірих гостроверхих шапках навперебій намагались купити солодко-винні яблука, які відразу їли.

- Хто такі? То німці? – запитав я маму.

- То москалі. Боже, які вони голодні, – почув я у відповідь.

Десять під кінець року прийшла до нас тітка Ксеня (Гамиха) і розповіла, що тепер на річці Солокії буде границя між москалями і німцями. Вона також повідомила, що дядько Адам хоче переходити за Солокію до с.Корчева (на німецьку сторону), бо москалі вже почали по містах арештовувати молодих українців. Мама передала Ксені для дядька хліб і просила нікому не розповідати.

Потім була зима з великими морозами. В нашому саді вимерзли всі горіхові дерева і багато яблунь. Якраз цієї зими народився мій брат Адам, який відразу захворів. Його встигли ще охрестити в Церкві. Потім приходив “совєтський” лікар і після його візиту через кілька днів ми поховали малого Адамка. Мама довго нишком плакала, хоч нам говорила:

- Вже маємо свого Адама в небі.

Ночами на кордоні часто лунали постріли. Під самим селом “за

Волею” москалі будували залізобетонний дот, для чого нашою вулицею день і ніч возили автомашинами будівельні матеріали. На вигоні, навпроти кордону прорили довгий ряд окопів, стіни яких викладали сосновими кругляками. Перед окопами поробили загородки з колючого дроту. Крім цього, вирили два рови перпендикулярно до пограничної лінії. Один починався від річки Солокії і не дотягнув кілька сот метрів до села. Другий тягнувся від південної частини села “Кінця” до дороги, яка вела з села на пасовисько “Лабивка” і капустяні городи “Осмилів”. В селі їх називали “білими ровами”, бо глибина вибрана при копані цих ровів і зложена у високі окопи біліла далеко навкруги.

- Нащо москалі копають ці рови? – питали діти старших.

- А що свиня має до роботи? Риє! – чули у відповідь.

В селі пішли стишені розмови про вивози до Сибіру і про масові арешти. В школі сільські комсомолки Горпинка і Парася Куцихи агітували школярів записуватися в піонери. Зривали з дітей медальйони і хрестики, вчіпали червоні галстуки. Закликали не ходити до церкви, доносити на батьків, якщо ці заставляють їх молитися чи іти до церкви. Проте більшість дітей не слухала червоних “педагогів”, не хотіла записуватися в піонери і не хотіли носити червоні галстуки. Почали викликати батьків до школи. Виклики супроводжувались погрозами репресій. В селі кілька десятків молодих чоловіків було арештовано, їхні сім’ї виселені до Казахстану. Серед вивезених в Казахстан – сестра моєї мами Катерина. Її чоловіка Дем’яна разом з його братами Теодозієм і Павлом арештували по підозрінню, що вони можуть помагати втікачам від московських репресій переходити границю. Тітку Катерину вивезли з двома маленькими дітьми: Богданом, що мав п’ять років, і однорічним Олексою. До села приходили від виселених листи з гіркими повідомленнями, що їх поселили в землянках, щодня женуть на роботу, а зарплати не вистачає навіть на хліб.

Мама постійно висилала сестрі посилки з продуктами до вибуху війни і після 1944 року, поки не загнали нашу сім’ю до колгоспу (1948 р.). Найближчими нашими сусідами були: Рольки, Сайчуки і Осташевські. Василь Ролько походив з сусіднього села Домашева. Він малоземельний селянин одружився з нашою сусідкою Настунькою Чернячкою. В них було три сини - Семен, Йосафат і Михайло та дочка Марися. З приходом большевиків Василь Ролько вступив до компартії і став секретарем сільради, хоч мав лише початкову сільську школу.

Малі Рольки часто прибігали в наш садок, через діру в плоті, щоби поласувати яблуками, яких в нашій саді був великий вибір. Особливо притягували дітей солодкі яблука скороспілки, яких називали

“цукровими”. Ці яблуні, а в нашій садку їх було дві, вже в червні, як лише облетів цвіт, спокусливо притягали сусідських, а деколи, як казала мама, “з цілого села” дітей, і трудно їх було відігнати. Другими непрошеними “садівниками” були москалі-пограничники. Вони серед дня залазили на яблуні у взутті, і незважаючи на протести бабусі (батьки були на полі), напихали неспілими яблуками свої торби і кишені. Батько нікому не скаржився на ці наскоки солдатів на садок і старався якнайшвидше зібрати яблука і груші, хоч вони були ще недоспілі. Село перебувало в постійному страху перед вивозами на Сибір, нічними арештами, переселеннями з-під границі в подальші села, викликами в НКВД, погрозами місцевих пияків комуністів, доносами і т.д. Сорти яблук і груш, які не могли зберігатися, мама сушила в хлібній печі, а твердіші – осінні і зимові ховали в коморі або на горищі. Зимою пограничники також не залишали нашої хати в спокою.

Мій дід Кость любив голубів і розвів їх кілька десятків. Після його смерті батьки з поваги до пам’яті діда не чіпали голубів і їх розвелось ще більше. Пограничники твердили, що голуби можуть переносити шпигунську інформацію і вимагали ліквідувати їх. Мама щодня ловила два голуби і різала їх. Я спочатку дуже плакав за голубами і зненавидів проклятих москалів, але мусив змиритися, бо батькові грозили, що виселять нас з-під границі, і ці погрози були підтвержені фактами. Недалеко нашого сусіда Стружа Корнила (Цваніка) виселили у віддалене від границі село. Виселяли і сусідів через вулицю Ментухів (Зікалів) і інших людей-односельчан, яких підозрювали в неблагодійності.

Часто в нашій хаті непрошеними гостями були ці паршиві москалі, які в своїх шльомах-будьонівках нагадували рогатих чортів, і від цього їх ще більше боялися жінки і діти. На щастя, через кілька тижнів мама всіх голубів ліквідувала, і відвідини нашої хати “визволителями” припинилися.

Одного дня, пізно восени, прийшов до нашої бабусі її знайомий з сусіднього села. Вони почали згадувати молоді літа, потім тогочасні події і так забалакались, що незчулись, як почало вечоріти, і надворі знялась снігова земетіль. Чоловікові довелось заночувати в нашій хаті. Але це не було так просто. Необхідно було зголоситись у сільраді. Гість пішов мельдуватися, а там в нього почали вимагати документи, яких в нього не було. Старшу людину звинувачували в шпіонажі і хотіли арештувати. На щастя, наш сусід Василь Ролько поручився за нього; наш гість переночував і наступного дня пішов додому.

У сільську крамницю деколи привозили товари, які продавали за доволі низькими цінами. Це: дешевий одяг, взуття, цукерки тощо.

Привезені товари продавались в невеликій кількості селянам, які довго вистоювали в чергах.

Червоні окупанти створили в Карові свій комсомольський осередок. Проте, незважаючи на настирливу агітацію, до комсомолу пішли лише найбільш бідніші і найдурніші підлітки. Деяких я знав. Це - Ромась, що був сиротою і жив в хатині, збитій з дощок, поряд з хатою жида Дувида. Сільський швець-полатайко, другий, Онисько Гріца, якого поселили в хаті дядька Адама, і Пилипко Збожний, якого по вуличному називали Таляба. Їх напоїли горілкою, дали по жмені цукерків і звеліли вести в селі антирелігійну пропаганду. Вони виконували це комсомольське завдання так: коли люди ішли в неділю чи в свято до церкви, то Ромась, Гріца і Пилипко давали в Ромасьовій хаті “концерт”. Ромась стукав молотком, Гріца гримав поліном по стінах, а Пилипко щось награвав на губній гармонії. Ми, діти, часто співали їм пісню, яку склав мій брат Василь, чим їх і жида Дувида дражнили:

*Вже Пилипко марша грає
Ромась чоботи латає,
А Гонисько Гріцу
Ходив до Дувида по мацу!*

У неділю 22 червня 1941 р. я прокинувся від гуркоту літаків. На границі було тихо, лише десь далеко зі заходу доносились глухі вибухи. З розмов між дорослими я зрозумів: почалася війна. Через вулицю від нашої брами жила сім'я комуніста Ковбаси, який минулого року втік від німців з с. Дениска, і в Карові окупаційна влада поселила його в хаті Піддубчишиних. Господаря арештували, його матір і жінку з дворічним Михайлом вивезли в Казахстан, а брат Микола врятувався тим, що перейшов на німецьку сторону. Ми зустрілись на вулиці з дітьми цього Ковбаси, дві його дочки, які вже ходили до школи, розповіли, що німці почали війну з москалями, і деякі комуністи, в тому числі їх батько, втекли.

Всі чекали, що буде далі. Мама пішла до церкви “святити віночки”, бо в цей день випало свято Пресвятої Евхаристії. Повітря і далі наповнювала “музика” від реву і гуркоту німецьких літаків. Повернувшись з церкви, люди розказували, що москалі з панського двору вже повтікали. Мій брат Василь пішов зі своїми однокласниками до панського двору, де поміщалась погранична комендатура. Приніс додому цілий кошик фанерних кружків з портретами Сталіна, Леніна і інших комуністичних вождів. Батько, коли побачив, почав брата сварити і вимагав віднести назад. Але мама знайшла для вождів інше застосування:

- Ними добре розпалювати під кухнюю.

Під вечір, коли люди повертали з Вечірні, навпроти нашого дому прибув відділ німецької піхоти. Піхотинці в залізних касках посідали на моріжку побіч вулиці, а кілька старшин на конях щось шварготіли між собою і питали, в яку сторону втекли більшовики. Люди з сусідніх хат виносили воду, молоко, і втомлені німці жадібно пили. Як уже стемніло, стало відомо, що до села повернули Карівці, які втекли на німецьку сторону. Вони були деякі в формі української поліції, інші в цивільному. Вони почали езекуцію над комуністами і комсомольцями. Дали в нагороду за службу окупантам по 25 нагаїв. Після такого частування більшість “нагороджених” втекла на роботу до Німеччини, а Корецького, Максимішина і Сідельника, які не встигли втекти, через кілька днів німці розстріляли. Повернув з Корчева і мій дядько Адам. Він вигнав Гріців зі своєї хати і почав займатися столяркою, виготовляти сільські вози. Він часто приходив до нас на обід і приносив прати білизну.

Батько з братом почали обробляти своє поле під р.Солокією, т.зв. “Канчирівка”. За час, коли москалі не дозволяли його вживати, поле сильно запирило, і потрібно було багато праці, щоби його обробити і витрясти пирій. До села поверталися інші чоловіки, які втекли з большевицького “раю”. Вони раділи, що повернулися під рідні стріхи, одночасно сумували за рідними, яких вивезли до Сибіру чи помордували в большевицьких тюрмах. Всі проклинали москалів.

У кінці серпня діти від семи років ішли записуватися до школи. Мені кінчався щойно шостий рік, але я почав просити маму, щоби і мене записали. Я дуже любив слухати, як старші читали книжки, і хотів якнайскорше сам навчитися. Крім того, мій товариш Йосафат вже йшов до школи, і я не мав з ким бавитися. Нарешті, я так надокучив мамі, що вона погодилася завести мене до школи. Ми зібралися і пішли. Коли вже були перед школою, там зустріли батька який віз фіру ліщини разом з горіхами.

- Де ви йдете? – запитав батько.

- Та от Кость дуже хоче вже ходити до школи. – відповіла мама.

- Та ти ще малий, а там учителька Уляна така недобра – всіх лупить патиком...бачиш, як діти втікають зі школи!

Я поглянув в сторону, де показував тато, і справді побачив кількох хлопців, які стрімголов бігли від школи, і завагався.

- Ну так що? - питає мама. – Хочеш ще до школи чи підеш на другий рік?

- Краще сідай на фіру, вдома будеш горіхи обривати. – мовив батько.

Я і до того чув про дуже строгу паню Уляну, яка часто була

школярів прутом, той погодився на татову спокусливу пропозицію і вернувся додому. Коли я розказав ввечорі сусідові Йосафату про те, як мене батько відмовив від школи, він похвалив мене і мого батька, розповів, що учителька насправду не шкодує прута, і він там довго не витримає. Він походить поки ще тепло, а потім покине, бо не має чобіт. Так і сталося.

Минув ще один рік. Я, поки не випав сніг, бігав по садку, узимку слухав, як брат і сестра вчили уроки, або через дірку в плоті ішов до Йосафата чи, як казали, “до Чирняків”. Потім прийшла весна і чудове літо. В саді достигали вишні, яблука, грушки, сливи... Час минав неймовірно швидко...

Я ІДУ ДО ШКОЛИ

Вкінці серпня 1942 року я пішов з мамою, вже як повноправний, записуватися до школи. Нас зустрів на ганку сам пан директор Микола Сиротинський.

- Як твоє ім'я і прізвище? – питає мене пан директор.
- Кость Панас, – відповіла мама.
- Скільки тобі років? – знову питає директор.
- Вже сім буде на Михайла, – знову каже мама.
- Ого! Мати як адвокат! Хай говорить сам, якщо хоче до школи!
- Хочу, хочу, – скоро відказав я.

- О, то вже добре! – похвалив пан директор і продовжував. - Брат і сестра вчать добре, і ти, як захочеш, то будеш вчитися. Віднині ти вже учень першого класу.

Потім він розказав мамі, що перший клас буде в школі, яка перероблена з “Гершкової корчми”, і щоб першого вересня я прийшов туди без запізнення на восьму годину ранку.

Вдома я похвалився, що вже школяр. Батько сміявся і знову лякав мене недоброю Уляною, але я вже знав, що вона б'є лише тих, хто не хоче вчитися. Бабуся полегшено зітхнула, що позбудеться трохи клопоту, якого я їй часто завдавав, коли ми залишалися вдвох. Я любив лазити по деревах, бабуся боялася, що я можу впасти і сварила мене. Одного разу я з Йосафатом бавилися в курців. Ми знайшли порожні пуделки з сірників, наламали патичків, скрутили собі довгі цигарки з гохіхового листя і почали наслідувати старих курців. Якраз надійшов сільський староста Матвій Пігура. Він подумав, що ми насправду куримо, підбіг до нас, вдарив Йосафата по руках і вибив йому “цигарку і сірники”. Я шмигнув йому під ноги, забіг на своє подвір'я та заховався під млинком для очистки збіжжя.

Староста побіг за мною, але не помітив, куди я сховався, і почав кричати до бабусі, що ми могли спричинити пожежу. Бабуся заспокоїла його тим, що про все розкаже батькові. Коли староста пішов з подвір'я, я виліз з-під млинка і почав просити бабусю не казати про це батькам, пояснював, що ми не мали сірників, лише патички, отже, не могли запалити. Коли ж бабуся і далі мені погрожувала, я розсердився і заявив, що той німецький вїйт є дурний, і його не треба слухати. Проте я добре налякався і, вийшовши на вулицю, щоби зустріти батьків, як вони будуть вертати з поля. Побачивши їх ще здалека, я підбіг і розказав про все, як було насправді. Коли бабуся почала розказувати і нарікати на мене, то мене вже не дуже сварили.

Нарешті наступило перше вересня, і я пішов з сестрою Ганею до школи. Ми застали вже шкільне подвір'я заповнене школярами. Учні старших класів щось вигукували і безперервно бігали, сміялися. Першокласники і другокласники сиділи на траві і дивилися на цей шкільний мурашник. Сестра посадила мене біля тих, що прийшли перший раз і пішла до своїх з третього класу. Біля мене присів школяр з другого класу Дмитро Потятинський. Він почав розповідати, що його сестра Маринка також вже має сьомий рік, проте до школи ще не спішить, бо боїться, що пані Уляна буде бити. Тут до нас підійшли Йосафат, Гринько, його сусід Юрко Баран і Мирон Юськів. Інших однокласників я ще не знав. На щастя, до нас прийшла нова вчителька пані Стася, яка не лише нікого не била, але навіть не кричала. Вона завжди розмовляла з нами спокійно рівним голосом. Перший тиждень ми вчилися, як поводитися в школі, співати, молитися. Крім “Отче наш”, “Богородице Діво”, які всі діти вже знали напам'ять, вона навчила нас ще й школярської молитви:

*Боже! Отче! Глянь на діти,
На Твої дрібненькі квіти.
Світи сонцем і зірками
Над малими школярами.
Дай нам сили і охоти
До науки, до роботи.*

В нашому класі стояли довгі парти, на кожній сиділо по чотири-шість учнів. Всього нас було понад сорок хлопців і дівчат. На стіні висів хрест. Пані Стася, наша вчителька, була одним з небагатьох кращих педагогів, яких я зустрічав. Ми їй не боялися, але завжди слухали і любили. Вона ніколи не обзивала і не ображала, як це часто робила пані Уляна чи навіть пан директор, які вчили в старших класах.

З приходом зими в класі завжди було холодно. Великий клас слабо

огрівався старою печею, дров було мало і, звичайно, були сирі. Кожний учень приносив щодня по одному поліну до школи, сиділи на уроках у верхньому одязі. Так виходили зі становища. Я не пригадую, щоб хтось в той час хворів, хоч взимку пропускало уроки багато учнів, бо не мали взуття. Я, коли був сильний мороз, приходив додому з задубілими руками і вухами та питав маму:

- Чому нашу хату побудували так далеко від школи?

- Ти бабцю питай, то вона будувала! – сміялася мама.

В кінці першого року навчання я вже досить добре читав, вмів писати, знав багато пісень і віршів. Бабуся часто слухала мене і дивувалася, як я так скоро, “за одну зиму”, навчився читати і вже не мав часу на збитки. Отже, перший клас я закінчив дуже добре, і всі мене хвалили.

Канікули, чи як тоді казали вакації, починалися першого липня і тривали до першого вересня. Влітку я більшість часу проводив в садку. Лазив по деревах, ласував вишнями, сливами, малиною і іншою садовою. Вранці вставав якнайраніше і босий біг збирати яблука, які нападали за ніч. Моїм обов'язком було також вдень стерегти сад від злодіїв, рвати траву і бур'яни та годувати кролів. Одного разу, ще 1941 року, брат Василь поїхав з дядьком Адамом до Корчева і звідти привіз пару кролів. Він поробив їм клітки і поручив мені їх доглядати, що я з задоволенням виконував. Все йшло добре до того часу, поки кролі так не розплодилися, що через два роки їх стало кілька десятків, і ми вже не годні були їх нагодувати, та й кліток вже не було де ставити. Що робити? Різати їх на м'ясо, як то радили сусіди, нам було шкода. Вони такі гарні! Ми вирішили подарувати їм волю, випустили всіх у сад, нехай самі собою опікуються, як їхні родичі – зайці! До зими було все добре. Кролики вільно скакали по саду, забігали часом до сусідів, паслися, виводили своє потомство під коморою. Їх ніхто не зачіпав, бо німці вже вистріляли всіх псів.

Справжнє лихо почалося, коли випав сніг. Сусіди, а особливо сім'я Петра Юськіва, чи як їх по вуличному називали “Каптурками” і стара фольксдойчерка Варвара Шнериха, щодня приходили сваритися, бо кролики погризли їм капусту і буряки, порили нори під хату чи до льоху і т.д. Спочатку батько старався лагодити ці конфлікти тим, що “Каптуркам” обіцяв дати відшкодування, а старій Шнерисі привіз дров і обіцяв виорати нивку. Проте батькам скоро набридли ці кролячі скарги, і вони почали ліквідацію кролів. Щодня ловили двох вухатих і різали. Брат Василь спокійно сприйняв таку розв'язку кролячого питання і в усьому помагав

батькам. Я спочатку різко протестував проти такого “варварства” і разом зі своїми товаришами-сусідами Рольками і Пігурами шпурляв в город до “Каптурок” і старої Шнерихи грудками, чим доводив їх до істерики. Але цетривало недовго. Як лише раз я посмакував кролячого м’яса, признав батькам і братові повну рацію і вже не захищав малих гризунів, але і сам став мисливцем за їх скальпами. Брат навчився виправляти шкірки кролів та шив з них теплі легкі шапки і куртки. Повна ліквідація кроликів тривала до 1947 року (майже так довго, як війна большевиків з Гітлером).

З проголошенням у Львові 30 червня 1941 року відновлення Української Держави в Карові був вибраний старостою села наш сусід Андрій Сайчук. Це був національно свідомий українець, колись старшина Української Галицької Армії, добрий господар і столяр-будівельник. З тридцятих років під його керівництвом в Карові був збудований чудовий будинок читальні “Просвіта”. Андрій, чи як його в селі називали Андрусь, був жонатий з сестрою братів Дужих – Оленою.

На розпорядження Андрія серед села, навпроти будинку сільської ради, була висипана і виложена дерном висока могила з дубовим хрестом на верху, на пам’ять помордованих большевицькими бандами селян. З церкви після недільної Служби прийшла процесія з корогвами і був посвячений цей пам’ятник жертвам комуністичного терору. Андрій Сайчук виголосив тоді зворушливу промову. Я прийшов разом з мамою. Пригадую, що всі жінки від тої промови плакали. Моя мама казала:

- Бачиш, наш сусід Андрусь говорить, як ксьондз!

На жаль, Андрій недовго був старостою села. Німці скоро почали вимагати видачі контингенту збіжжя і худоби. В нас забрали одну корову, а через півроку знову вимагали корову і шість центнерів збіжжя. Батько збіжжя здав, а з повідомленням здавати корову пішов до Андрія додому, щоб відмінив цю здачу. В хаті Сайчуків він застав і інших селян з такими ж проханнями. Андрій вислухав уважно і так відповів:

- Люди, повідомлення, які мені дають, я мушу розсилати, а ви нічого не давайте тій голодній німоті. Заженіть корів до лісу, а я їм скажу, що люди нічого не мають, все забрали большевики.

Такого старости, який хоч і знав німецьку мову, але не хотів грабувати села, окупанти довго не тримали. Через рік старостою став Матвій Пігура, який, хоч і не знав ні одного німецького слова, але служив окупантам з собачою вірністю. Безнастанно бігав по селу, виганяв на “форшпан” – безплатні роботи кіньми, здирав контингенти збіжжя, забирав худобу, перевіряв здачу молока, яєць, розбивав жорна, стріляв з поліцаями псів і т.д. Крім цього, малоземельних селян примушувати

працювати в “Лігеншафті” за мізерну платню, а молодих забирали на роботу до Німеччини.

Мій батько кульгав на ногу, часто хворів, і брат Василь, який закінчив у 1943 році сільську школу, змушений був займатися всіма сільськими роботами: орати, сіяти, косити, возити і т.д. Мама не могла натішитися, що має такого робітника, що так щиро рвався до роботи. В селі, особливо взимку, була велика проблема із взуттям. Багато дітей не могли ходити до школи, бо не мали в що взутися. Коли в нашій сім’ї порвалися всі чоботи, брат Василь пішов до сільського шевця Михайла Куця і через кілька днів опанував шевську справу. Він спочатку понаправляв всі чоботи, що були в нашій хаті, а потім вирішив зробити нові. Проте виникли труднощі. Не було копит-колодок, щоб прибити підосви. Сільські шевці самі не мали вдосталь копит, і нерado їх позичали. Василь сам зробив з берези пару копит і натягнув на них чоботи. Підосви прибивали кілками з дерева. Все вийшло непогано. Але, коли довелось витягати копита з чобіт, то всі його зусилля виявились марними. Не могли їх витягнути і його товариші, які вже по року і більше ходили на науку до старих шевців. Вони твердили, що Василь не розрахував довжини кілків і заглибоко набив їх в копита, а тепер хіба що чоботи треба розбирати. Цей клопіт легко розв’язав наш недалекий сусід добрий швець і сільський футболіст Максим Гавло. Він влив в кожний чобіт по склянці води і без зайвих зусиль повитягав копита, похваливши брата, що так гарно пошив перші чоботи. Заохочений таким успіхом брат вирішив пошити чоботи для всіх членів сім’ї. Для цього потрібно було багато шкіри. В нас було кілька шкір з телят, і Василь ознайомився, як їх виправляти, сам їх виготовив, не зіпсувавши ні однієї (що часто траплялося у сільських гарбарів). Захоплюючись шевством, гарбарством і столярством, Василь не занедбував роботи в полі. Щоб звільнити поле в “Канчирівці” від пирію він змайстрував спеціальний драпак, до якого запрягав коней, і швидко поле було чисте, а висушений пирій частково пішов на покриття стодоли, а рештою покрив великий курінь так, що в найбільшу зливу не промокав. В цьому курені ми часто ховалися від дощу, коли працювали в “Канчирівці”. В ньому також переховувався одного року дядько Максим Пуджало від облави на роботу до Німеччини.

У другому класі нас знову вчила пані Стася. Я на початку року перечитав усю читанку і любив читати художні книжки, які брат позичав в бібліотеці сільської читальні. Він і його друзі вголос читали історію України і вивчали різні декламації. Я любив прислухатися до всього і швидко повторював почуте напам’ять. Брат і його товариші дивувалися,

що в мене така пам'ять, і часто давали мені читати книжки, які вони приносили. Я перечитував підшивки старих дитячих журналів: “Дзвіночок”, “Світ дитини”, “Наш приятель”, повість Андрія Чайковського “За сестрою”, “Біблійну історію”, “Історію України” Крип'якевича і інші. Багато віршів з “Історії України” Олеся, поезії Т.Шевченка, “Співомовки” Руданського, зокрема неперевидану чомусь тепер “Подорож до Єрусалиму” я знав напам'ять. В школі, крім загальношкільної науки, ми багато часу присвячували співам. Ми вивчали народні пісні, хороводи, а в різдвяний час – колядки.

Сумною подією в нашій родині була смерть бабусі Юліани. Вона померла 25 грудня 1943 року, і мені було дуже жаль, що я колись її робив прикрощі.

На свято Шевченка 1944 року мені дали вивчити вірш “Сонце України”:

*Я маленький хлопчик вісім років маю,
Але про Шевченка вже багато знаю.
Вчора нам про нього мамочка казала.
Рушничком новеньким ми портрет прибрали.
Принесли ми жмінку рути і барвінку,
Наш Тарас коханий достойний пошани.
Він дитя з-під стріхи, він в селянській свиті,
Та придбав нам слави, як ніхто на світі.
А та наша слава не вмере, не загине,
Наш Тарас Шевченко – сонце України!*

Я кільканадцять разів декламував цей вірш вдома і кілька разів в школі. До читальні, де відбувався вечір Шевченка, я прийшов вчасно і пішов на сцену. Там пані Уляна і пан директор записували своїх учнів і ведучого на виступи, але пані Стася не прийшла, і нас двох другокласників не записали. Я зійшов зі сцени, сів у першому ряду і перший раз дивився і слухав цей чудовий концерт, як зачарований. Особливо запам'ятались мені чудове виконання молодіжним сільським хором у вишиванках творів Шевченка: “Садок вишневий коло хати...” і інших. Чудово декламували сільські юнаки: Андрусь Іванік і Олекса Юськів, які пізніше загинули як Герої в лавах УПА за волю України. Декламація поеми “Гамалія”, яку виконували наші сусіди, братові ровесники Василі Пігури (Тарасюк і Кузьмів) мені сподобалась настільки, що я вдома вивчив цілу поему напам'ять.

Великою радістю для нас, сільських дітей, були Різдвяні Свята, Великдень, Йорданські Свята і Новий Рік (14 січня). Вже від початку

Різдвяного посту ми вивчали колядки і щедрівки. На Свят Вечір, коли зійшла перша зірка, до хати вносили пшеничний сніп (дідух) і ставили його в кутку. Під стіл клали пахучого сіна. Стіл накривали новою скатертиною, на якій ставили голубці, вареники з капустою, узвар з сушених яблук, слив, грушок і інші пісні страви та кутю-пшеницю, товчену в ступі з тертим маком і цукром або медом. Пшеницю на кутю ми товкли в старій ступці, зробленій з колодки від старого колеса (коли ще осі в возах були не залізні, а дубові). За тією ступкою до нас приходили всі довколишні сусіди, щоб натовкти куті. Цукру в той час трудно було дістати, тому до куті давали мед виварений з солодких буряків. Перед Вечерею вся сім'я молилася. Вечеряли при свічці, що надавала таємничого настрою в цей чудовий Святий Вечір! Після вечері всі колядували. Я любив багато колядувати, потім залазив на сіно під стіл і там засипав. Тут треба додати, що в ті часи рідко хто з селян на Св. Вечір ставив на стіл горілку. В нашій хаті я цього не бачив ніколи. На Різдво всі дорослі і діти (якщо мали в що вбратися і взутися), дуже рано ішли до церкви. На Різдво не ходили в гості, лише колядники на церкву і старші хлопці “з вертепом” ходили по хатах. На другий день Різдвяних Свят, “На Богородиці” після вечірні ціле село витало в колядках. Всі школярі, хто сам один, але найбільше по двоє ходили від хати до хати колядувати під вікнами. Господарі виносили гроші і ними обдаровували малих колядників. Якщо не мали грошей, то “відпукували” – стукали пальцем в шибку, а це означало: не колядуйте. Я в першому класі ходив сам колядувати по найближчих сусідах. В другому класі я ходив з сусідом однокласником Гриньком Козаком. Ми завжди чесно і мирно ділили заколядовані гроші, бо як вчила нас його старенька бабуся Фрося:

- Ви ходите не на заробіток, а славити Бога. На Новий Рік раненько, лише хлопці ходили по хатах посівати (вінчувати): “На щастя, на здоров'я на Новий Рік, щоб краще вродило, як торік! Коноплі під стелю, а лен по коліна, щоб вас хрещених голова не боліла!”

На Новий Рік 1944 року був сильний мороз. Я встав раненько. Наші ще спали, лише мама вже поралась, доїла корови. Я дав коням сіна, зібрався, взяв торбину з ячменем і пішов посівати. Через великий мороз “сівачів” було небагато, тому господарі щедро наповнювали мою кишеню монетами по 50 грошів, а деякі давали і паперові злоті. Коли я вже хотів повертатися додому, і надворі уже зовсім було ясно, коло Левушів на стежці я побачив багато розсипаних монет, деякі були примерзлі. Я скоро повидряпував їх, позбирав і наповнив ними другу кишеню. Коли я прийшов додому і задубілими руками висипав гроші на стіл, то здивував

такою кількістю грошей маму і всіх, що були в хаті. Було понад 40 злотих!

- А тепер, коли ти так добре заробив на Новий Рік, їж скоро гарячі пироги і йди до церкви, бо вже Федейко (дяк) пішов, – мовила мама.

Я скоро поснідав, закріпився і потягнув до церкви. На вулиці я не зустрів нікого. Тріщав мороз, а мені було так добре і тепло, аж гаряче. Біля дзвіниці я зустрів паламаря чи як в нас називали – провізора, який попросив мене залізти на дзвіницю і подзвонити на Утреню. Позвонивши, я зайшов до церкви. Дяки вже співали Утреню. В крилосі між дяками сидів і парох Орест Сиротинський, який мав гарний голос. Крім них і паламара, в церкві людей ще не було. Я помолився і слухав співу Утрені. В крилосі, крім пароха, старого дяка Андріяна, і нашого сусіда Василя Федейка, ще були Филимон Лис і громадський пастух Семен Служало, які підспівували. Коли вже треба було читати Євангеліє, священник вийшов з крилосу і зустрівся зі мною. Я привітав його:

- Ну, то як, я ще можу бути за дяка? - Пожартувавав він.

- А ти як, нині добре заробив? Що 40 злотих? Ой га, пані га, та то більше від мене, більше від мене... – забідкався панотець, який мав славу грошолоба. Вже почали надходити люди, і церква скоро наповнювалася. Як почалася Служба Божа, то в церкві вже було тісно і тепло. Співав чудово церковний хор. Я стояв і слухав, як зачарований. Здавалося, що то не люди, а церковні стіни співають якимось не земними голосами.

На другу Коляду, на Богоявленіє, в нас ходили колядувати на Щедрий Вечір. Найбільш поширена була колядка: “Хрещається Ісус в річці Йордані, його милість на небесах і над водами...” Цю колядку співала більшість щедрівників, і господарям вона скоро набридла, вони “відпукували”. Співали також і загальновідомих щедрівок, але найбільшою популярністю користувалася пісня “Йордане уготовився...” Ця колядка була довга, її рідко хто знав. Я вивчив “Йордани...” напам’ять, і коли ми колядували з Гриньком, нас ніхто не “відпукував”. В наступні роки мене брали з собою старші від мене хлопці, бо господарі щедро винагороджували за її виконання.

Взимку, хоч як трудно було зі взуттям і теплим одягом, ми санкувалися на гранжолах – саночках, зроблених з дощок і підкутих телефонним дротом. Ковзались також по льоду на дерев’яних, підкутих дротом “лижбах”. Я надмірно захоплювався цим зимовим спортом, часто простужувався і в наступні роки постійно хворів на горлом.

ТРИВОЖНА ВЕСНА 1944

Від самого початку року щодня від ранку до вечора приходили прохачі просити милостині, казали, що в них ріка вилила і затопила поля і городи. Наша сім'я постійно гостила їх вареною картоплею і капустою. Кожного прохача також вділяли відро картоплі або горнятко пшона.

Одного дня падав густий сніг. До нашої хати прийшло кількох школярів з старших класів і розказували, що в школі науки не було, а в селі іде велика німецька облава за хлопцями, які відмовляються іти до дивізії СС "Галичина". Мабуть, по слідах школярів, до хати зайшли німець і поліцай Василь Піддубчишин. Я перший побачив їх ще з надвору і втік на піч. Вони, мабуть, подумали, що в нас переховуються дезертири, але, побачивши школярів, зникли.

- Ви чогось хочете, Василю? – першою озвалася мама.

- Так, так, ми хочемо купити в вас десять яєць, – щоб якимось виправдати свій візит відповів Василь. Мама принесла яйця.

- А чому в вас зібралося так багато дітей? – поцікавився він.

- Та просто так, зайшли по дорозі зі школи, – відповіла мама.

В той час я повернувся на печі. Німець вмить підскочив до печі.

- А, кляйн, кляйн (малий, малий), – зашварготів розчаровано і поплескав мене по плечі.

В хаті всі засміялись, і Василь, перепросивши маму за турботу, пішов з німцем додому обідати. Після цього Василь скоро покинув службу в поліції, пішов в партизани і через рік загинув як Герой в боротьбі за Волю України в с.Мриглоди (тепер Польща), неподалік Рави-Руської в бою з бандами НКВД.

Чим ближче до весни то щораз більше приходило в село тривожних вісток, що поляки на Холмщині мордують українців. Вже в березні щовечора на півночі видно заграви. Палять українські села. Звідти втікали люди, шукали захисту, просили харчів і соломи для коней.

Наближався Великдень, а одночасно щодня збільшувалися тривожні сигнали, що поляки хочуть напасти на Карів. В селі виставляли посилені варти. На вигоні під селом і в кількох інших місцях навкіл села, а також на дзвіниці щоночі сторожили по два чоловіки, які повинні були попереджувати селян про небезпеку – дзвонити ударами молотка в підвишену рельсу.

Наступила Великодня Субота. Парох Сиротинський їздив по селу святити паски. Люди зносили свячене з кожних десяти хат в одну і ждали на священика. Розмовляли з тривогою лише про погрози поляків напасти на село на Великдень.

- Ой так, так – ми наготували свяченого, напекли пасок, та чи доведеться їх їсти, – зітхали господині і з журбою поглядали на дітей.

Вже під вечір мама принесла свячене до хати. Батько з братом викотили віз на подвір'я, наготовили упряж, щоб, на випадок тривоги, швидко запрягти коней і втікати з села. Потім вся сім'я зібралася в хаті, засвітили лампу і мені казали читати з шкільної біблії про страсті Ісуса Христа. Я читав повільно, виразно, а всі мовчки слухали. Захоплений читанням, я не чув, як батько вийшов з хати. З часом мене почало хилити на сон, і так я заснув, сидячи за столом.

Коли я прокинувся, то здивувався, що я лежу на ліжку, а надворі вже день. В хаті не було нікого.

- Мамо! Мамо! – покликав я.

Ніхто не відізвався. Я одягнувся і вийшов на двір. Ніде нема нікого... Зі сторони церкви чути дзвони і постріли... Що сталося...? Невже поляки всіх забрали...? Я пішов до стайні. Корови, побачивши мене, замукали, коні заіржали. Я дав коням і коровам сіна і вийшов у садок. За плотом побачив Йосафата. Він через діру в плоті переліз до мене.

- Що відбувається? – запитав я.

- Не знаю. Наші малі сплять, мама і Семен пішли до церкви. – відповів він.

- А як поляки? – питаю знову.

Він стенив плечима. Так тихо розмовляючи, ми дійшли до хвіртки. В той час заскрипів віз, і крізь щілину ми побачили, що на возі сидять кілька озброєних чоловіків і говорять на чужій мові.

- То поляки? – шепнув я.

- Ні, – бачиш, на кашкетах тризуби, здається, шваркочуть по-німецьки, – тихенько відповів Йосафат.

Від церкви знову долинули постріли і... якісь вибухи... Ми сиділи під стодолою і не зважувались вийти на вулицю. Може, через півгодини ми знову крізь щілину побачили, що з церкви повертаються люди. Ми вибігли на вулицю. На наше здивування люди йшли веселі. І де подівся вчорашній страх!?

- Василю! Що сталося? Поляки не напали? – закликав я до брата який наближався.

- Е, що нам тепер боятися поляків! Нам поляки вже не страшні! В нас є своє військо!

- А хто так стріляв коло церкви?

- То наші вояки давали салют на Великдень!

- Коли ж вони прийшли? – невгавав я.

- Ще вчора ввечорі, коли ти заснув коло стола...

За святковим столом вся розмова була лише про українських партизанів. Я дізнався, що частина з них поселилася в читальні, інші групами по деяких хатах. Найближче від нас вони стали на постій в Сайчуків, що за нашим плотом і через дорогу в Тарасків.

Це був незабутній Великдень! Дзвони гули якось особливо святочно, а в селі безнастанно лунали великодні пісні і пісні хороводів, які виводили вбрані в вишиванки сільські дівчата і хлопці разом з партизанами. В мене на душі було особливо радісно, так як це може бути в дев'ятирічного хлопця, який прочитав Історію України і частину віршів з нашої історії, оспіваної О.Олесем знав напам'ять! В Карові настали знов княжі і козацькі часи! Повсталася Українська Держава! Христос Воскрес й Воскресла Україна!

Про те, як це сталося, мені аж в шістдесятих роках розповів Іван Ментух (член ОУН з 30-х років). Отже, коли загроза нападу польських банд на Карів стала вірогідною, карівська делегація з угнівським бургомістром (родом з Карова) Воронкою, пішли до німецького коменданта на залізничній станції Угнів з проханням дати хоч десять вояків для охорони села. Німець вислухав їх, але відмовив, заявивши, що в нього вояків небагато, і він має завдання обороняти лише станцію і частину залізничної колії, а охороняти місто Угнів і довколишні села повинна українська поліція.

Поліція в Угнові була зв'язана з українським націоналістичним підпіллям, а німцям служила лише формальності. Одного разу, ще, мабуть, 1942 року взимку, хтось з сусідів доніс, що батько без відома адміністрації зарізав свиню, що було суворо заборонено. До нашої хати прийшли два поліціанти, зробили обшук і в коморі знайшли сало і ковбаси. Вони склали акт обшуку і звеліли батькові все привезти до Угнова на команду поліції, а самі пішли. Мама половину знайденого забрала назад, а решту батько повіз, як веліли. Батька зустрів комендант поліції, завів в кімнату, де нікого не було, і так мовив:

- Господарю, ми мусили іти до вас на обшук, бо нам написали донос ваші погані сусіди, стережіться їх. Я не буду вас карати, бо не хочу вислужуватися перед німаками. Те, що ви привезли, відвезіть до мене додому і віддайте моїй жінці, а самі їдьте спокійно додому і нікому - ні слова!

Отже, на цей поліцейний відділ спрямував карівську делегацію німецький комендант. Там карівцям відмовили, бо в них всього кілька чоловік, але порадили звернутися до УПА, які перебувають на

Радехівщині, і подали адресу, з ким треба зв'язатися. За цією адресою пішов Іван Ментух і ввечері в Великодню Суботу привів до Карова курінь Української Повстанської Армії. В цьому курені був відділ азербайджанців, колишніх вояків Червоної Армії, яких УПА звільнила з німецького концтабору. Азербайджанці відрізнялися від інших партизанів тим, що жили окремо всі разом в театральній залі читальні, не їли свинини і були більше засмагли. Вони були веселі, танцювали свої танці, удень і вночі добре провадили вартову службу.

Карівці щедро і щиро давали повстанцям необхідні продукти і житло. Люди спокійно проводили весняні роботи. По селу постійно лунали повстанські пісні, які співали також сільська молодь і особливо школярі. В панському дворі був організований вишкіл УПА, який проходили добровольці з близьких і подальших сіл. Партизани пішли також в рейд на Холмщину, де погромили кілька польських банд і очистили від них територію, населену українцями. Ми, школярі, придивлялися до обвішаних кулеметними лентами повстанців і з жалем зітхали, що не можемо бути в їх рядах.

НІМЕЦЬКИЙ НАПАД

Мій батько всю зиму дуже терпів від нариву за вухом, який “заробив на форшпані”, коли возив пізньої осені німецьких урядовців до Рави-Руської. З цим наривом він звертався до лікарів в Угнові, а потім і до “доктора”-самоука Гната Макуха, який ще в тридцятих роках “практикувався” в лікуванні селян, маючи всього сім класів загальної польської школи. Польські жандарми часто замикали Гната до арешту. Гнат після виходу на волю, далі продовжував свою “медичинську практику”, ходив по хатах, де були хворі, і пропонував свою допомогу. Деколи Гнатові вдавалося хворому допомогти, і цим він всім хвалився. Зачувши, що батько має нарив, Гнат запропонував свої каплі і мазь. Батько приймав ці Гнатові ліки, але це не помагало. Лише з приходом весни, коли потепліло, батько вже міг, обв'язавши голову, виходити надвір. Через кілька тижнів, після Великодня до сусіда Андрія Сайчука приїхав партизанський лікар. Батько зустрівся з ним і розповів про свою біду. Лікар оглянув зловісний нарив і заявив, що тут мазі не допоможуть, потрібна маленька операція. Він сказав, що при собі не має потрібних інструментів, тому нехай батько прийде наступного дня, і то якнайраніше, до нього на Корчунок (панський фільварок, віддалений два кілометри від села, де тоді розміщався партизанський курінь). Батько прийшов додому і розказав про

розмову з лікарем. Мама ще звечора наготувала кошечку яєць і торбу з салом, маслом і ковбасою для партизанського хірурга. Ще було темно, коли батько вийшов з хати. Хоч цей день був погідний, брат Василь не поїхав в поле, бо коні і віз забрав сусід Осташевський Тадей і повіз до Хлівчан партизанів. Ми з братом різали дрова під стайнею. До нас підійшли сусідські хлопці, а з ними п'ятирічний Богданко, внук Андрія Сайчука.

- Богдане, а що ви даєте партизанам їсти? – запитав Василь.

Малий Богдан почав перелічувати:

- Моркву, картоплю, буряки, цибулю...

Це всіх дуже смішило. Несподівано на низькій висоті пролетів літак.

- Ого! – вигукнув хтось. – Німецький кукурудзник!

Літак покружляв над селом і зник. Через дві години ми почули від західної сторони села кулеметні черги і побачили велику заграву від будинків, що зайнялися. Тріскотіння кулеметів посилювалося і наближалося. Ми кинулися до хати. Кулі засвистали над нашими головами. Я, брат, брати Рольки і баба Кузьмиха за прикладом мами поклякали перед образами і почали молебен до Богородиці. Західний вітер ніс палаючу ватру в нашу сторону. Закінчивши молебен, ми вийшли з хати. Навкруги свистали кулі. Ми полягали в яму, з якої перед тим вибрали картоплю. Вулицею проїхали німецькі бронетранспортери.

- Втікаймо до хати, бо нас можуть обстріляти, подумайте, що в ямі лежать партизани, – покликав нас брат.

В хаті також страшно, ми знову почали молитися. Вогонь ніби наближався, а стрілянина почала віддалятися і затихати. Брат Василь знову вибіг з хати, ми за ним. Вигнали корови в садок, намочили кілька старих полотняних плахт і тичками викинули їх на стріху стайні.

Вже під вечір пожежа почала зменшуватись. Німці від'їхали в сторону Рави-Руської і звідти доносились вибухи і кулеметні черги. В селі на вулицях залунав голосний плач. То голосили рідні за вбитими. На полі "за волею" німці постріляли: Матвія Пігуру – старосту села, Євгена Піддубишина (його батько Йосиф - рідний брат нашої баби Юльки) і недалекого сусіда Чайку. Під "копанями" спалили кілька хат, в одній з них згорів хворий чоловік. Поранили в ногу Захріна Зінька. Поранили і вбили кількох партизанів з вишколу.

Повстанці, які були тоді в селі відступили в сторону Домашева і хотіли дати бій німцям в полі, щоб не знищити села, але німці за село не пішли. Пізніше розказували, що це була польська жандармерія, яка служила німцям і одночасно мстила українським партизанам за погром

польських “пляцуфок” на Холмщині.

Вже почало темніти, як повернув додому батько. З забинтованою головою, він розказав, що після операції, яку йому зробив партизанський лікар, батько якраз увійшов в село, як німці відкрили вогонь з бронемашин. Батько зайшов до першої крайньої хати і там в льосі з жінками і дітьми пересидів лиху годину. Пізно вночі Тадей Осташевський постукав до вікна і, коли ми відкрили двері, розповів, що привіз коней з возом. Брат пішов ставити коней до стайні. Тадей почав розповідати, як їх у лісі обстріляв німецький літак. Інші фірмани покидали своїх коней і разом з партизанами поховалися, а сполохані коні погнали з партизанським майном невідомо куди. Лише він один, як вояк зі “старої австрійської війни”, не випустив коней з рук, а прив’язав їх під густим деревом і таким чином зберіг фіру з партизанською зброєю і набоями, за що отримав подяку від партизанського командира.

- А все це я зробив з вдячності до вашої матері, яка рано почастивала мене смачними варениками, ще й на дорогу дала добрий обід, яким я поділився з двома партизанами, коли ми лежали в кущах під час обстрілу. Бо як хлоп добре з’їсть, то він все зробить, як Бог приказав, – на філософській ноті закінчив свою розповідь Тадей.

НОВІ ТРИВОГИ

Після німецького нападу партизани більше в селі не стояли. Вишкіл перенесли до Хлівчан. Проте Карівці і надалі вважали себе частиною партизанської держави і щодня носили молоко до молочарні, де робили сир і масло для повстанців.

Одного дня я прокинувся від звуків ударів у рельсу і кулеметної черги. Потім виявилось, що “білим ровом” від р.Солокії до села підкрадалася невелика польська банда. Її помітили партизани, які чатували в молодому гайку при дорозі з Угнова до Карова. Вони відкрили вогонь з кулемета, і поляки повтікали.

Через кілька днів на світанку знову почувлись дзвони ударів об рельсу біля фігури на вигоні. Потім рясні кулеметні і автоматні черги. Цього разу стрілянина продовжувалась з півгодини. Коли все затихло я з хлопцями побіг на вигон. Там біля фігури стояв гурток жінок і підлітків які розказували про московських партизанів-ковпаківців, що вже кілька днів стояли на хуторі Боженка під р.Солокією, хотіли зайняти Карів. За кілометр від села їх зустріли кулеметними чергами наші партизани. Під час перестрілки кілька москалів, в тому числі їх командир, були вбиті,

вісьмох взяли в полон, решта втекли.

До нас скорим маршем наближався невеликий відділ повстанців. Всі добре обмундуровані, в залізних касках.

- Це ви дзвонили? – запитав один з них, коли порівнялись з нами.

- Ми! – відповіли з нашого гурту.

- А чиї дзвони кращі? Ваші чи наші? – засміялися вояки.

- Ваші! Ваші! Бо ваші відігнали москалів! – Весело відповіли люди.

- Як добре озброєні! – Захоплено дивувалися підлітки, дивлячись на ручні кулемети і автомати, які блищали в проміннях сонця на плечах вояків Української Повстанської Армії. Всім стало так радісно! Ми вже не беззахисні! Є наше військо, є наша сила, яка може дати відсіч ворогам!

КІНЕЦЬ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ І НОВІ ОКУПАНТИ

З початком червня до Карова прибула німецька військова колона. Кілька десятків великих вкритих брезентом автомашин розмістились під липами, вздовж панського двору. Це була знята з фронту якась частина РОА-“власовці”. Всі вояки були одягнуті в польову захистну форму, дуже виснажені, з селянами спілкувалися дуже мало. Вони вели себе спокійно, нікому не робили кривди, якщо хотіли чогось від селян, то купували а частіше міняли: свиню чи теля за сукно, або шкіру.

Люди далі зносили молоко на потреби УПА. Власовці вели себе зовсім нейтрально. УПА їх не чіпала. Деколи власівці ходили до ріки купатися, і ми пробували завести з ними розмову, але вони були дуже стримані і маломовні. Розмовляли німецькою і російською мовами. З наближенням фронту в липні 1944 р. вони вночі покинули село. В таких обставинах я закінчив другий клас.

На останній дзвінок 30 червня пані Стася не прийшла. Вона і перед тим чомусь рідко, вже від Великодня, проводила з нами уроки. Її заміняв часто учитель з четвертого класу. Тоді в селі вважали її полькою. Пізніше я довідався, що це неправда. Її два старші брати були в Січових Стрільцях. Її рідня проживала десь на землях теперішньої Польщі, і вона, пані Стася, очевидно, поїхала до батьків. Десь вже в шістдесятих роках я довідався від жінки, в якій вона перебувала (була її далекою родичкою), що вона померла. Ми, її учні, завжди зберігали про неї добру пам'ять.

На закінчення шкільного року до нашого класу прийшов сам пан директор. Він не читав нам оцінок, а заявив:

- Хто добре вчився, той перейшов в третій клас, а хто погано, той залишається на повторний рік.

Побажав нам щасливих вакацій, ми помолилися останній раз в школі і розійшлися.

Цього дня до села вже доносилися громи фронту. Було чути далекі і глухі, але потужні вибухи, які ставали щораз виразніші. Вибухи линули зі сторони Белза. Під вечір вибухи стали настільки сильні і недалекі, що всі з тривогою чекали, якою буде наступна ніч. Стало відомо, що то німці зривають залізничну колію на перегоні Угнів-Белз. Пізно ввечері ми зібралися в хаті і довго молилися. Я перечитав з молитовника всі щоденні молитви і старався вивчити їх напам'ять. Так, поручивши себе Божій опіці, ми заснули під безнастанні вибухи, від яких щораз більше здригалася земля.

Вранці я прокинувся від реву літаків і вибухів снарядів, тріскотні кулеметних і автоматних черг. Ми вигнали корови і коні в садок. На пасовисько боялися гнати, щоб не забрали німці, що відступали, як це вони зробили тиждень перед тим. Просто з пасовиська всю череду хотіли загнати на залізничну станцію до Угнова. Старші школярі і підлітки намагалися своїх корів відібрати. Тоді німці почали стріляти на пострах. Від цього худоба так налякалася, що почала втікати на всі сторони. Наш Василь зайняв корову і відігнав її до Бірку. Потім прибіг додому і довідавшись, що телички нема, побіг до Угнова і через дві години привів її додому. Потім розказував, що теличка втекла зі станції в Угнові, і йому з допомогою якоїсь доброї жінки з Заставля вдалося її відібрати в поліцая, який хотів загнати до вагона. Отже, тепер я загнав коні і корови в садок за густий малинник, щоб з вулиці не було видно, і вийшов на подвір'я. Тут під стодолю стояли батько з братом і два сусіди. Розмова велась про те, чи фронт обійде нас стороною, чи не стане жертвою наше село? Нараз повітря наповнилось страшним ревом літаків – німецьких і російських, які на низькій висоті маневрували і стріляли одні до одних. Ми зайшли в стодолу. Від страшного гуркоту і вибухів все кругом тряслося. На щастя, літаки скоро відлетіли в сторону залізниці, і звідтам почулись густі малопотужні вибухи і кулеметні черги.

Ми вийшли зі стодоли, і я пішов в садок. Враз я почув над головою свист снаряду, а незабаром сильний вибух від його розриву на подвір'ї Вусиків, за якусь сотню метрів від нашої хати. На щастя, гарматний обстріл села на тому закінчився. Довкруги лунали безперервні автоматні і кулеметні черги і кружляння літаків, з яких один кинув бомбу, яка поранила одну жінку на Кінці. Під вечір ми побачили перший відділ москалів, які йшли нашою вулицею з візками, яких тягнули пси, мабуть, сапери, що шукали німецьких мін. Ніч, Богу дякувати, виявилася

спокійною, лише здалека доносився глухий гул канонади.

Через кілька днів ми з братом поїхали на поле, в Канчирівку, що під р.Солокією. Поглянувши в сторону залізничної колії, ми зрозуміли причину недавнього повітряного нальоту. Вздовж колії на шосейній ґрунтовій дорозі стояла ціла колона побитих московських вантажівок, на яких москалі підвозили боєприпаси для передових частин фронту. Я нарахував понад п'ятдесят побитих машин.

Хоч фронт щасливо минув Карів, проте тривоги з новим приходом москалів не закінчилися. Через кілька днів нова влада видала розпорядження, щоб всі чоловіки віком від сімнадцяти до п'ятдесяти років прийшли до Угнова на військову комісію. Лише частина карівців такого віку пішла на цю призивну комісію. Понад сто молодих хлопців і старших віком чоловіків пішли в УПА, або переховувалися від призову до армії нових окупантів.. Одного разу москалі зробили велику облаву на Карівських полях “за горою” і зловили кількадесятків призовників. Їх під конвоєм гнали через село до Угнова. Вістка про те, що москалі наловили карівців і ведуть їх через село, зібрала велику громаду, переважно жінок і дітей, а серед них багато рідних захоплених, які зчинили голосний плач. Я в гурті школярів стояв і приглядався до цієї трагічної сцени. Конвої на прохання матерів і жінок дозволили зробити відпочинок під липами, дати передачі і пообідати. Плач жінок почав стихати. Через півгодини конвоїри почали шикувати захоплених до відходу. Плач жінок вибухнув з новою силою. Я не міг більше слухати розпачливих плачів і з кількома товаришами пішов додому. Доходячи до свого двору, я почув зі сторони школи спочатку поодинокі постріли, а потім автоматні черги. Коли все затихло, я побіг до школи. Звідти вже поверталися деякі підлітки і розповідали, що при виході з села всі призовники розбіглися і повтікали. Конвоїри стріляли лише на пострах, в гору. Так проходила в Карові перша мобілізація до Червоної Армії.

Через кілька днів після цієї “мобілізації” ми почули, як від школи залунали гарматні постріли і розриви снарядів. Коли я з хлопцями прибіг туди, то побачив, що москалі розстрілюють школу з танка. Після трьох гарматних пострілів зробили великий вилом в стінах, а снаряди, які порозривалися в середині школи, понищили внутрішні стіни і парти. Але школа вистояла. Причиною розстрілу школи був напис на стіні від дороги: “Смерть Сталіну і Гітлеру” – “Слава Україні!”

Селом ширилися чутки, що москалі-енкаведисти (або як їх називали - “босяки”) ходять по хатах і грабують все, що можна забрати: одяг, продукти, коней і худобу. Люди ховалися перед грабіжниками, як перед

татарами, замикали хати і стайні. Коні постійно були в полі або на пасовиську, худобу приганяли пізно ввечері.

Одного серпневого дня, в неділю, ця банда босяків запалила сусіднє село Домашів і Карівський хутір в лісі – Іваньки. Пожежа була така велика, що ватру з вітром несло аж до Карова. На Іваньках спалили всі п'ятнадцять хат разом з усіма забудовами. Дорослих мужчин, які не встигли втекти, або сховатися в лісі, всіх постріляли. Так заплатили “визволителі” селянам за те, що більш як півроку годували і лікували групу большевицьких партизанів-ковпаківців, яких покинули московські диверсанти без будь-якої медичної опіки. Хуторяни, ризикуючи власним життям, таємно приводили Гната Макуха, який робив перев'язки і приносив деякі ліки. Все це робили лише з християнського милосердя і любові до ближнього. І за все це одержали від банди колонізаторів “подяку”.

Захопивши споконвічні українські землі - Любачівщину, Холмщину і Підляшшя, з двома столицями українських князів Перемешлем і Холмом, московський сталінський уряд проголосив на цих землях відновлення Польської держави, а українців - мільйон осіб вирішили переселити до Радянського Союзу.

Стратегічно обмеженим тугодумам - сталіністам чомусь не сподобалась границя, що була до 1941 р. між СРСР і Німеччиною, по р.Солокії, і вони почали робити нову, якою Карів ділили на дві частини. Воля і Копані переходили до Польщі, а Кінець до УРСР. Виставлені прикордонники набридали людям своїми перевітками, а скоро і зовсім не хотіли пропускати Карівців до церкви, і однієї неділі парох о. Орест Сиротинський відправляв Службу Божу в театральній залі читальні. На щастя, цей експеримент “визволителів” (читай окупантів) не тривав довго. Десь через два тижні вони перенесли “государственную границю” на вигон за селом, якихось півкілометра від села - і Карів повністю відійшов до СРСР. Нова границя створювала, хоч в меншою мірою, певні проблеми для Карівців. За границю відійшли поля, сіножаті, пасовиська. Спочатку прикордонники пропускали пастухів на роботу в полі, але скоро вимагали брати перепустки на пограничній заставі.

З приходом вересня мені треба було знову іти до школи. Школу, погромлену більшовицьким танком, с'як-так відремонтували, і в одному класі почалася наука. Нам заявили, що всі, хто був в другому класі без огляду на успішність, залишаються в другому. Учителів було лише два: директор школи Микола Сиротинський і учителька Уляна Скрипчук. Отже, відкрили лише чотири класи. Перший і другий вела Уляна, а третій і

четвертий - сам директор школи. Книжки видали старі, які зберігалися в шкільному підвалі від 1941 року (ще від перших советів). В класах зі стін познімали хрести, і вже не було молитви перед уроками, і не було науки релігії, якої до цього часу учив о. парох. Було заборонено звертатися до вчителів – “прошу пані”, а також заборонено тілесне покарання учнів, але звикла до прута, пані Уляна не могла обійтися без патики, і до нового року давала відчути це на шкірі всім, хто не хотів вчитися. Свою жорстокість вона пояснювала, що хоче навчити всіх якнайкраще.

Десь у під кінці вересня мій батько поїхав, за наказом нової влади, до лісу возити дерево на будову пограничної застави. Звалена сосна падаючи зачепила батька і спричинила перелом ноги. З цим переломом його відправили в Рава-Руську лікарню. Мама і брат щотижня їздили до Рави і возили харчі для батька і продукти для лікарні. В церкві парох виголосив пасторське післання до вірних митрополита Андрея Шептицького з закликом надавати посилену допомогу продуктами раненим на фронті, які лежали в лікарнях. В школі також організували збір продуктів для поранених. Мій батько був завзятий курець. На городі біля хати ми посадили чималу грядку тютюну, і в мої обов'язки входило сушити цей самосад на горищі. Всі учні приносили для поранених, хто що міг: крупу, пшоно, фасолю тощо. Я приніс десять великих яблук і добрий жмут самосаду, за що мене похвалили, всі ствердили, що мій подарунок для поранених – найкращий!

Батько пролежав в лікарні до початку зими. Вся чоловіча робота лягла на братові плечі. Мама також мала завжди повно роботи в полі, в городі, біля корів, на кухні... Після виходу з лікарні батько ще довго ходив з палицею і хворів.

Наприкінці сорок четвертого в селі заквартирував цілий штаб НКВД, який денно іночно робив виклики і переслуховував майже всіх дорослих карівців. Ця нова сталінська інквізиція постійно тероризувала село. На допити викликали переважно тих людей, з родини яких хтось ухилявся від відправки на фронт, або просто втік від “доблесних визволителів” на Закерзоння. Дядько Адам знову пішов до с.Корчава, яке відійшло за лінію границі на Польську сторону, і маму викликала НКВД, щоб привела брата “в розпорядження радянської влади”. Мама категорично відмовилась від такої місії, мотивуючи тим, що брат повнолітній, він з нами не жив, а в Корчеві він працював ще в тридцятих роках. Таких, що не хотіли признавати “влади трудящих”, в Карові було понад 120 осіб. Більшість з них з часом влилась в лави УПА, про що я описав в статті “УПА в Карові”.

Так закінчувався 1944 рік. Постійні облави, обшуки, виклики до

сільської ради, а то й до Рави-Руської, в органи міліції, прокуратури і НКВД. Ми, школярі, вороже сприймали нову московську окупацію і жили надією, як зрештою і майже все село, що ця біда незабаром закінчиться. Всі люди тепер ще ревніше горнулися до церкви. Щонеділі і в свята в церкві було повно дітей, дорослих дівчат, жінок і старших чоловіків. Церкву св. Мучениці Параскевії перед війною хотіли розписати в українському національному стилі. Вже зробили риштовання, обдерли стіни з старим малюванням і побілили. З вибухом війни важко було знайти малярів, і риштовання так і стояло в церкві до шістдесятих років. На дошках під стійками від риштовання ми ставали взимку, щоб було тепліше в ноги, а на стійках вішали кашкети, шапки і капелюхи.

Хоч багато селян, особливо молодші, вже носили костюми, плащі, пальта, військові шинелі, куртки, проте більшість старших віком людей ще одівалась в селянський одяг: фарбовані штани, виготовлені з домашнього полотна, светри з вовни, виплетені вдома, гуні, кожухи – предмети домашнього промислу. В церкві і далі гарно співав хор, і це давало можливість хоч на годину забути про гіркі будні.

В читальні, з якої зробили клуб, часто демонстрували воєнні фільми для прикордонників. Нас, школярів спочатку не пускали, проте вже після нового року ми все-таки деколи зуміли проникати на сеанс, хоч мало що розуміли з побаченого. Не було зошитів і не було чим писати. Писали на будь-якому папері: чистій стороні районних газет, бухгалтерських бланках, сірому папері для продуктів. Вчителька Уляна деколи приносила в клас кілька зошитів і продавала по дві картки кожному учневі.

Для зустрічі Нового 1945 року в школі вивчали пісні і вірші про ялинку. Ходили по селу і збирали від батьків гроші, мак, муку на подарунки для школярів. На Новий рік у великому класі відбулося вперше свято ялинки. Учням роздавали подарунки: по два рогалики з маком і по два яблука. Це було новиною для села, бо до цього часу святкували свято Миколая і 9-го березня - свято Шевченка.

РІК 1945. МОСКОВСЬКА ОРДА НА НАШІЙ ЗЕМЛІ

Зима цього року була з великими морозами і сніговими заметами. В наш клас прийшла нова вчителька Настуська. Настуська була карівська сільська дівчина, яка закінчила лише сільську школу, але щоб не ходити на примусову заготівлю лісу для відбудови шахт Донбасу, оформилась учителькою. Настуська, щоправда, добре читала і писала, але не могла розв'язати арифметичної задачі за другий клас. Знаючи, що я і ще деякі

учні мають допомогу вдома від старших братів і сестер, вона звіряла домашні завдання з арифметики цілого класу з тим, як розв'язали ми, і наказувала іншим відповідно виправити. Уроки для мене стали нудними. Я перестав слухати, що там вивчали, і читав переважно художні книжки. Бібліотеку в читальні, що була до приходу москалів, люди розібрали по хатах і тепер передавали з рук до рук. В другому класі зі мною вчився Михайло Ходань. Він, здібний учень, був сиротою і служив в сільського шевця Куця. Михайло був на чотири роки старший від мене, але пропустив кілька років школу і був в нашому класі найстаршим. Михайло приносив до школи художні, переважно дитячі книжечки довоєнного видання і давав мені читати на уроках. Ще частіше я позичав книжки у Володимира Івасейка. Володимир також був старший від мене на три роки. Він жив на хуторі Іваньки. Коли банда НКВД спалила хутір і вбила його батька, його мати з Володимиром і сестрою перейшли жити в Карові до хати Міляна Осьміловського. Там, Володимир на горищі хати знайшов чимало художніх книжок, приносив їх до школи і деколи позичав мені додому. Тоді я прочитав “Ярошенка” Осипа Маковея, “Пригоди запорізьких скитальців” В.Будзиновського і інші. Однак, найбільше української національної літератури і творів світової класики я прочитав завдяки сусідам Підубчишинам. Там були два брати Михайло і Павло, які зібрали велику кількість книг, переважно видань Українського видавництва в Кракові і зберігали їх на горищі хати своєї матері. Обидва брати загинули за Україну в лавах УПА. Вічна їм пам'ять і слава Героям!

У їх хаті також поселилася сім'я їх родичів з хутора Іваньки, спаленого енкаведистами. Їх сестра Ганна була на Іваньках замужем за Іваном Сайчуком і їхній хлопець Михайло в 1945 році пішов до школи. В нього постійно були труднощі з арифметикою, і я допомагав йому розв'язувати задачі, а він за це приносив мені з бабиного горища книжки. Таким чином, я прочитав трилогію Б.Лепкого “Мазепа” і його ж “Крутіж”, “Дужим помахом крил “Крушельницького”, “Розбійник Кармелюк” М.Старицького, твори А.Чайковського, чудові переклади з французької, німецької, болгарської мов і багато інших прецікавих творів, які повністю полонили мою увагу. Ця “підпільна бібліотека” тривала до початку п'ятдесятих років і відіграла значну роль на формування мого світогляду.

Дещо з цієї літератури я передавав сусідові Івану Осташевському, і він, прочитавши, ніколи не віддавав, а передавав своїм товаришам. З цього приводу я мав деякі проблеми, бо, коли Михайлова мати помітила нестачу значної кількості книг, то вимагала їх повернути, бо боялася репресій тупорилого комуністичного режиму. На щастя, книжок було багато, і ніхто

не вів точного обліку. Отже, в школі я вивчав тріскотню московських холоуїв-графоманів про “подвиги вождів”, вдома читав національну християнську літературу, на вулиці і вигоні співав народні національні пісні, а вранці і ввечері щодня молився, щоб ця московська погань, яка ставала все більше нестерпною, якнайскорше пропала.

Уже в кінці 1944 року почали вивозити в Сибір сім'ї, про які мали відомості, що хтось з їхньої родини є в УПА. В селі панував постійний страх, бо ніхто не був гарантований, що наступної ночі не вивезуть його. З настанням весни 1945 року почалася широкомасштабна кампанія за підпис “на позику”. Це була справжня війна комуністів з сільським населенням, яка тривала до кінця п'ятдесятих років. Особливим страхіттям була ця “позика” до 1953 року (поки не вмер Сталін). Крім репресій з політичних мотивів, або просто по підозрінню в співпраці з УПА, селян постійно гнобили різними поставками. Майже щотижня, а пізніше і частіше, всі, хто мав коней, повинні були їхати на “підводи” – давати коні, віз, фірмана безплатно для потреб адміністрації або вивозити ліс до Рави-Руської. Щороку здавати по три центнери збіжжя з гектара, картоплю, 250 літрів молока від корови (при нормі 3,8% жирності), 40 кг. м'яса, 200 яєць, платити податки і т.д.

Цього сорок п'ятого року батькові наложити 1000 крб. позики і безнастанно вдень і вночі ходили цілі банди активістів як сільських, так і приїжджих з вимогою підписатись. Люди замикали хати і втікали, як перед татарами. Батька вночі забрали з хати, і він повернувся аж над ранком. Розповів, що його замкнули в читальні і цілу ніч, лякаючи Сибіром, змусили “добровільно” підписати на 800 рублів. Потім до жнив знову щодня доводилося виплачувати те, що хто підписав. А від початку жнив знову щодня вимагали здавати збіжжя.

Не обминула “позика” також церкви і пароха Сиротинського. Його, як і всіх, викликали до сільради, де представник з району, директор МТС товарищ Мягкій, який, до речі, мав освіту всього чотири класи, повчав “темного попа”, (який закінчив два факультети Львівського університету), про те “что такое советская власть і что такое государственная позика. Коли ж “тупой батюшка” не погодився підписати кількатисячну “позику”, то доблесний “представитель советской власти” добре розкричався, як і на всіх селян:

- Ведь пред советскими законами все равни! – і став обкладати здивованого і перестрашеного старенького пароха, шестиповерховими матюками. Не добившись згоди, товарищ Мягкій вже не замикав священика, як інших селян, а відпустив додому “подумати”.

Наступного дня була неділя. Після Служби Божої група старших селян і священник Орест перекурювали під дзвіницею і обмірковували, як вийти з тої нечуваної халепи, яку принесли нові “визволителі”. До них підійшов Іван Мазур (Савків), досить грамотний сільський філософ, який після поранення на фронті, повернув до села і був завербований до сільських активістів. Цей Іван попереднього року запрошував пароха Ореста до читальні на вечір Шевченка:

- Єгомость, вас українці просять до читальні...

- О га, пані га, дайте мені спокій Іване! Які то в нас українці... То там біля Києва, там наші брати українці! – відповів невдоволено панотець, який не міг звільнитися від своїх москвофільських переконань.

Тепер той Івась Савків підійшов до пароха, привітався і мовив:

- Єгомость, вас брати кличуть до сільської ради!

- Ой, ой Іване, дай мені спокій! Як я страшно помилився! – Стільки і відповів панотець і здригнувся, згадавши вчорашню авдієнцію в “представника радянської влади”.

- А що вже нам бідним казати, коли єгомость, така вчена людина і то помилилася відносно “братів”, – сміялися селяни.

Все-таки нові загарбники покищо трохи здержувалися від репресій. В довколишніх селах, віддалених від границі, діяли відділи УПА. Також з-за кордону майже щодня і особливо ночами доносились автоматні і кулеметні черги та вибухи гранат. Це держало в тривозі і певною мірою стримувало від нахабства адміністрацію московських окупантів.

Я закінчив на “відмінно” другий клас і помагав батькам і братові в сільських роботах, яких ніколи не бракувало. Цього ж року закінчила свою школу моя сестра Ганна. Вона вчилася добре. Була вже в четвертому класі. Цього ж року в четвертому класі здавали перший раз іспити. І чомусь перший іспит назначили на свято Вознесіння. Деякі школярі, в тому числі і сестра, зігнорували екзамен і пішли до церкви. Директор школи дуже розгнівався і оставив всіх на повторний рік. Сестра в свою чергу зовсім покинула школу. Це їй дуже зашкодило, на все життя. Щоправда, в той час сільська молодь не дуже дбала про закінчення школи, бо не бачила в тому жодної перспективи. Не дуже дбали і батьки, бо ніхто не був певний завтрашнього дня.

Про діяльність УПА, або як тоді казали українських партизанів, які діяли в Рава-Руському районі, мені дещо розповідав пізніше сусід Михайло Пігура. Він працював в Рава-Руському райфінвідділі старшим фінансистом. Михайло Пігура розказував:

- Фінансисти з Хлівчан і довколишніх сіл часто приносили в

Равський фінвідділ замість грошей, зібраних з податків чи страховок, лише довідки з печатками УПА, про те, що всі кошти в такій то сумі сконфісковані на потреби УПА. Начальство сердилось, верещало, впадало в істерику, але гроші мусило списувати. Мене часто посилали для контролю і на допомогу сільським фінансистам. І от я з своїм колегою даного участку заходимо в хату. За столом сидять кілька чоловік, обідають.

- Ви за чим прийшли? – питає один.

- Та ми ніби за податком, – озвався я несміло, зрозумівши застережливий погляд і легкий поштовх свого колеги.

- Та що там податок, сідайте краще з нами і пообідайте.

Ми присіли, перекусили і почали прощатися.

- В нас зараз грошей нема, – заявив господар.

- Це дурниця, до кінця року, ще далеко, ще маєте час, – відповів я.

- Одного разу – розказував далі М.Пігура - я мусив бути дуже рано в Раві. Встав серед ночі і десь біля третьої години вийшов з хати. До Рави більш як двадцять кілометрів. Я пішов один через ліс. Може, через півтора години, коли я вже підходив до станції Зелена, почув, як недалеко щось тріснуло. Я зупинився і приліг за корчем. Через бруківку, якихось сорок метрів перед мною майнула якась тінь. Напруживши зір, я побачив, що через дорогу по одному переходять озброєнні люди. Я начислив понад триста чоловік, які ішли в сторону границі, яка проходила поруч. Що буде коли їх помітять пограничники і почнеться перестрілка!? – з острахом подумав я. На щастя, границя мовчала. Пролежавши ще кільканадцять хвилин, я встав, перехрестився і пішов далі. Довкола панувала мертва тиша.

Михайло Пігура продовжував:

- Нарешті, комуністичній владі в Раві-Руській дали наказ очистити район від УПА, і вона рішила прочесати ліс. Операцію цієї облави мали почати зі сторони Карова. Це було в кінці серпня 1945 року, в Карові зібрали всіх службовців з району, всю міліцію, районний відділ НКВД і всі відділи “стрибків” – всього понад двісті чоловік. Всіх озброїли старими карабінами і видали патрони. Керував всім цим збродом заступник прокурора Гончаров. За селом ми розвернулися в розстрільну один від одного, - що п’ять-шість кроків. Так ми вийшли на гору і почали спускатися до пасовиська, що під лісом. До лісу ще було близько кілометра. Нараз зі сторони лісу почулись постріли, спочатку поодинокі, а потім щораз густіші. Всі наступаючі почали навипередки втікати з поля до села. Товаріщ Гончаров кричав:

- Стой!

Стріляв вгору з трофейного автомата, але сам втікав першим. Я перейшов Першу світову війну і знав, що в таких випадках не треба втікати, а залягти. Я ліг в картоплиння і почав обсервувати, звідки ідуть ці постріли. Під лісом курився невеликий дим. Це пастухи, мабуть, пекли картоплю. Коли побачили облавників, налякалися, що можуть знайти при них набої (тоді це було звичайною забавкою в сільських хлопців) і повикидали їх в вогонь, де набої і вистрілювали, чим спричинили таку паніку для доблесних облавників. Мене душив сміх. Я підвівся і повільно пішов до села. Біля сільради і в самій сільраді не було нікого. Лише наступного дня я довідався, що Гончаров і всі облавники з Рави повтікали до Рави, карівські боялися кілька днів виходити на вулицю, а одного з них Ілька Деркачового лише випадково витягнули з якоїсь щілини ледве живого, а його карабін шукали кілька тижнів, бо він не пам'ятав, в який колодязь його вкинув.

- Після цього, – розповідавав далі Пігура, – я перестав боятися Рава-Руського начальства, і коли зустрічав когось із них, особливо “грозу советської власті” Гончарова, то ледве здержував в собі сміх і завжди погорджував тими “героями”, які так доблесно воювали з селянами, особливо з жінками, “за власть советов”.

З першого вересня я пішов в третій клас. До нас прийшла нова вчителька Марися. Вона, крім карівської школи, вчилася ще й в Угнові і в порівнянні з Настуською мала кращі знання і була більш строга. До нас додалось багато учнів, що залишились на повторний рік. Більшість з них - старші від мене на два-три роки. З зошитами стало дещо краще, але підручників не вистачало, а деяких зовсім не було. Наприклад, в нашому класі вже ввели “Історію СРСР”. Не було ні одного підручника. Десь роздобули один на російській мові, і вчителька перекладала і диктувала, а ми записували. Половина учнів не встигала записувати. Я, мабуть, серед речей дядька Адама, знайшов досить об'ємний записник з тонкого сірого паперу і на ньому конспектував цю історію та досить успішно відповідав на уроках.

Одного разу в неділю (це було в середині грудня, без снігу, але калюжі вже добре позамерзали) група школярів на льоді замерзлої ковбані за селом, на вигоні, крутили “колесо”. Це відбувалося так. На середині ковбані забивали залізний стержень, на нього надівали колесо від воза. До колеса прив'язували довгу жердину, а в кінці її прив'язували санки. Якщо покрутити колесо навколо стержня, то санки з великою швидкістю бігли по колу. Я з сусідом Гриньком також брав участь у цьому “колесі”. Коли ж задзвонили до Вечірні, я пригадав Гринькові, що його баба Фрося

наказувала нам іти до церкви. Гринько ще отягався, бо підходила його черга сідати на санки. Я сказав йому, що забіжу ще додому і через кілька хвилин зайду за ним по дорозі до церкви. Почистив чоботи, перекусив і пішов до Гринька. Баба вже посварила Гринька за спізнення, і він схвильовано почав розповідати, що, коли я побіг додому, нашого однокласника Василя Тригубу кликала мати. Коли Василь біг від “колеса”, Йосиф Пігура покрутив колесо, щоб посміятися, як він упаде. Але удар жердиною був такий, що Василь впав і вже не міг встати. На його крик прибігла мати, а всі хлопці повтікали. Привели фельдшера, і той встановив, що у Василя перелом ноги. Він наклав шини і казав відвезти Тригубу до лікарні в Рава-Руську. Там хлопець пролежав кілька місяців і знову залишився в третьому класі на повторний рік.

РІК 1946. НОВІ ВИТІВКИ КОЛОНІЗАТОРІВ. ХРОНІКА ОПОРУ.

Новий рік розпочався, як звичайно, веселими Різдвяними Святами. Ми з Гриньком протягом різдвяного посту вивчали колядки і успішно колядували, посівали і щедрували.

В той час я потоваришував з новим учнем з нашого класу Степаном Яворським (Багнюком). Десь, мабуть, в березні 1945 року до Карова переїхала з села Махнівка, з Любачівщини, що тепер під Польщею, група селян, яких загально називали “Гаяндами”. Цією групою командував старий “Гаянд”, якого називали “бородайком”, бо він носив бороду, що в той час було рідкістю. Старий “Гаянд” був колись членом КПЗУ (комуністичної партії Західної України), але, коли поляки почали палити українські села і мордувати українців, то він зі своїми синами - Матеєм і Василем та кількома своїми прихильниками - Шасталом, Буцієм, зятем Яворського – Багнюком, Грицем Заяцем, Миколою Кравцем перейшов до українських повстанців. З приходом большевиків і проголошенням комуністичної Польщі старий “Гаянд” зі своєю бандою почав таємно співпрацювати з НКВД і польською комуністичною владою і помагати їм боротися з відділами УПА на Любачівщині. Одного дня відділ УПА напав на Махнівок і в короткий сутичці ліквідував банду “галяндів”, спаливши їм хати. Багнюк і ще дехто з “галяндів” загинули в перестрілці, а решта повтікали через границю до Карова. Тут їм віддали під житло хати вивезених на Сибір родин вояків УПА, і вони поповнили ряди Рава-Руського “істрибітельного батальйона”, що помагав НКВД. “Гаянди” з пограничниками і НКВД ще кілька разів їздили на Любачівщину грабувати українське населення.. Під час одного з таких наїздів загинув Гриць Заяць, і після цього “галянди” припинили свої “походи”. Батьки Гриця Заяця від

того часу постійно проклинали “галяндів” і розірвали з ними всі зв’язки. Разом з Заяцями від “галяндів” відійшла родина Яворських. Вони були працьовитими селянами і скоро знайшли порозуміння і взаємодопомогу в чесних карівських християн. Коли я потоваришував з Степаном Яворським, він теж порвав зв’язки з “галяндами” і їхніми дітьми. Степан був старший від мене, любив книжки з пригодницькими оповіданнями, і ми багато часу проводили за читанням цікавих пригод. Степан сам любив пригоди. Влітку постійно перебував в конфліктах з прикордонниками: водив пасти свою кобилку на пограничну полосу, знімав з границі ракети, викручував пограничні телефонні трубки, різав дроти. Кілька разів прикордонники робили на нього засідку і погоню, обстрілювали з пограничної вежі. Одного разу гнали за ним на конях кілька кілометрів, аж поки він не скрився у густому лісі. Степан деколи пропонував мені брати участь у цій війні з прикордонниками, але батько і брат мене переконливо застерігали:

- Йому, коли попаде на заставу, нічого не буде. За ним обстануть “галянди”, а як трапиш ти, то нас вивезуть на Сибір...

Незважаючи на мою постійну допомогу, Степан залишився в третьому класі на повторний рік. Причиною цього було те, що він обізвав учительку перед дівчатами в класі нецензурними словами, а ці донесли їй, і вчителька, розгнівавшись, виставила Степану двійки з поведінки і ще деяких предметів. Я третій клас також закінчив на “відмінно”, бо, хоч товаришував з Степаном і часто шукав з ним пригод, проте шкільної науки не занедбував.

Одного разу я залишився вдома один.

Початок липня. У нашом саду доспівали пахучі солодкі скороспілки, або як в нас їх називали “цукрові”. В селі такі яблука були рідко в кого, і це ставало основною спокусою для сусідських хлопчаків. Одна з таких яблунь мала гілля, похилене над городом сусідів Осташевських. Осташевський Іван, який тоді закінчив четвертий клас, збирав своїх товаришів, і вони патиками збивали яблука з нашої скороспілки. Коли я почав їх сварити і кликати батька, хлопці, звичайно, втікали. І ось цього разу я вирішив Іванові помстити. Взяв рогатку, або як в нас казали “катапульку”, набрав камінців і виліз на вершок зимової широколистої яблуньки. Іванова хата була вкрита бляхою. Я почав обстрілювати дах Іванової хати камінцями. Бляха дудніла від падаючих камінців. З хати повибігали не лише Іван з Марком і іншими товаришами, але і його мама з сусідками, які вчинили лемент, бігали довкола хати і не знали звідки летять камінці. Коли камінці закінчились, і я вже думав злазити, за нашою

брамою побачив вершника в військовій формі, який тримав за поводи ще одного осідланого коня. Я часто і довго їздив верхи на конях, але в сідлі не сидів ще ніколи. Вмить зіскочив з яблуні, набрав кашкет найкращих пахучих червонобоких яблук, вибіг на вулицю і подав вершникові.

- То ти мені даруєш? – смакуючи одне яблуко запитав він.

- Так! – відповів я

- А що ж я тобі подарую?

- Дозвольте мені проїхатись на вашому коні?!

- А ти не боїшся? Ти вже їдиш на конях?

- Так, я щодня їжджу на конях, але ще ніколи не сидів у сідлі!

- Ну що ж, сідай якщо хочеш і можеш! – посміхнувся він. Очевидно, сумнівався, чи я зможу вилізти на такого високого скакуна. На його подив, я блискавично правою ногою скочив в стремено і опинився в сідлі.

- Держись за сідло! – гукнув вершник, не випускаючи поводів зі своїх рук.

Ми промчали якусь сотню кроків вздовж вулиці, туди і назад галопом під захоплені вигуки гурту дівчорі з нашої вулиці.

- Ну друже, добрий з тебе буде кіннотник! Але пора нам їхати, – похвалив мене вершник.

Я подякував і неохоче зістрибнув з коня. До нас підійшов з клунками військовий і, стрибнувши на коня, з якого я зіскочив, взяв поводи в свої, і лише порох закурився за ними. А ввечері баба Кузьмиха прийшла до мами і розказувала:

- Приходили нині від Миколи. Я передала чоботи, білизну і дещо з харчів. Не знаю, чи ще його діждусь чи побачу...

Нажаль, не діждалась. Микола Пігура загинув смертю Героя УПА. А я збагнув, хто були ці таємничі вершники, і на чиєму коні я сидів. Наступного дня, коли я з сусідами виганяв худобу на пасовисько “на лавивку”, нас за селом зупинив начальник застави Циган з прикордонниками і не хотів пропускати корів на пасовисько, бо вони можуть порушити границю, оскільки від пасовиська ще нема колючих дротів.

- Кому потрібна ваша границя? Та ж в Польщі такі самі комуністи, як і в нас! – кидали репліки селяни.

- Ви так думаєте? А ось навіть сьогодні вночі, напевно, цілий полк бандерівців перейшов границю, без єдиного пострілу! Ну й хитрі гади! – Не то захоплено, не то обурено вигукнув таваріщ Циган.

Людей і худоби збиралось щораз більше, і врешті, пограничники погодились пропустити худобу на пасовисько, з умовою, що селяни будуть

допомагати робити огорожу вздовж границі.

1946 рік відомий також “Львівським псевдособором”. На ньому московські окупанти хотіли знищити Українську греко-католицьку Церкву і запровадити московське “православ’є” (точніше, кривослав’є). З допомогою московського “православ’я” сталіністи мали намір “гуманно” знищити взагалі всяку духовність і моральність в Україні, щоб людей легше було зрусифікувати і перетворити їх на безлику людиноподібну етнічну масу, чого вони і домоглися в східних областях України.

Карівський парох Орест Сиротинський поїхав на цей псевдособор, на якому не було ні одного греко-католицького єпископа, що суперечить основам церковних законів (всі Єпископи УГКЦ були арештовані ще в 1945 році) і повернувся вже московським батюшкою. Карівці спочатку бойкотували “єрея-юду”, але він розпустив поголоску, що жодних змін не буде, папу і греко-католицьку єрархію він на Богослужіннях буде згадувати тихо, а якщо люди не будуть ходити до церкви, то церкву закриють.

Люди, в надії, що московська влада довго не проіснує (були сподівання на війну з Америкою), почали знову відвідувати храм, виправдовуючись, що ідуть молитися до Бога, а до юди і його московської єрархії, хоч дехто і далі продовжував ігнорувати апостата. Церква вже ніколи не наповнювалася так, як раніше, хіба що в великі свята людей було більше.

Цей, 1946, рік відомий також великим голодом в східних областях України. В Карові, як і по усій Західній Україні, ходили просити харчів великі юрби голодних людей, особливо жінок і дітей. В той час на західних областях колгоспи лише починали засновувати. Московських загарбників і їх вовчі апетити стримувала героїчна боротьба партизанів УПА. Тому більшість селян цього і наступного року ще могла прогодувати себе і по можливості допомогти голодуючим, захистити їх від голодної смерті.

Цього ж року через Карів влітку поверталися з Німеччини тисячі фронтовиків з награваним там після війни речами. При вході в село, при дорозі, яка вела з Угнова, грала музика, і представники військової і партійної влади вітали переможців над гітлерівською Німеччиною. В панському дворі під липами комуністи влаштовували мітинги, де лунали вигуки на славу Сталіна і компартії, а вишиковані в чотирикутник солдати кричали “ура!”. Пізно вечорами там же під липами крутили трофейні фільми, які безоплатно могли дивитися всі бажаючі. Після відходу фронтовиків ми, школярі, знаходили на місцях їх ночлігів німецькі складні

ножики, олівці, набойі.

Цього ж року Карів сколихнула нова тривога. Стало відомо, що “доблесні визволителі” далі торгують з поляками українськими землями. Офіційно це звучало так: “з метою вирівняти лінію границі між ССРСР і Польщею необхідно винести північну частину села...” Де повинна проходити ця лінія границі, ще ніхто не знав, але вже тероризували більш як третину мешканців, даючи їм повідомлення, щоб були готові до переселення і готували собі земельні ділянки під будівництво на південній стороні села. На сільських зборах селяни протестували проти такого дикунського руйнування села в мирний час. Представники влади і пограничних військ “пояснювали”, що так має бути, “бо так накреслив на карті сам тов. Сталін”.

Цього року я пішов в четвертий клас. До нас прийшли деякі учні, які через неуспішність залишились з попереднього року, а одночасно з нашого класу залишились на повторний рік кілька школярів. В наш клас прийшла нова вчителька Параскева Тетерко родом з Хлівчан. Наш клас помістили в старій школі, де було також помешкання директора школи. Через коридор від нашого класу був великий зал з театральним підвищенням, де звикле займалися п'ятий, шостий, а пізніше і сьомий класи. В святкові дні в цьому залі проводились зібрання: вечір Шевченка, Новий Рік... Зал цього класу вміщав учнів усієї школи - понад 200 школярів. Вимку там було тепліше, як в інших класах, бо ogrівався він залізною невеликою печею. Наш клас, хоч був невеликий, ogrівався старою цегляною печею, дрова переважно були сирі і взимку було холодно. На стінах класу висіли старі великі географічні карти, в куті стояла шафа, де містився мікроскоп і деякі прибори для вивчення фізики, хімії, на шафі стояв великий глобус. На стіні висіла невелика аптечка. Цього року в школі, починаючи з третього класу, ввели уроки фізкультури і воєнної підготовки. Ці предмети проводив в нас старшина, що повернувся до села після закінчення війни, Йосиф Дацишин.

З першого нашого знайомства Дацишин наказав всім хлопцям поробити дерев'яні рушниці і з ними приходити на військові вправи до школи. Це нас забавляло, бо ми старались в усьому наслідувати військових. Дацишин вчив нас, як дорослих рекрутів військових команд, ставати в стрій, маршерувати і т.д. Спочатку це було досить весело, але пізніше приводило до трагікомічних випадків. Одного разу, коли вчителька чомусь не прийшла на урок, Кіт Антось (Гоцул) почав своєю рушницею “штурмувати” Марисю Воронку (Дациху). Коли вона хотіла вирвати цю “зброю” з рук, Антось так штовхнув її в лице, що трохи не вибив ока, набив на обличчі великий синець і роздер шкіру. З рани почала

текти кров, Марися наробила крику. На той крик прибігла жінка директора і побачивши, що сталося, надала Марисі першу медичну допомогу, спинала кров, а Антося натовкла головою до таблиці і вилаяла, як негідника і злочинця. Після того випадку Дацишин вже менше наполягав на муштрі з рушницями, а незабаром і зовсім припинив ці справи, хоч заняття з фізкультури і військової підготовки продовжувались.

Цього ж 1946 року був поставлений головою Карівської сільради Іван Криса, який своїм самодурством до крайності стерерозував село. Криса – будівельник за фахом, родом з сусіднього села, оженився до Карова і, хоч був добрим будівельником і непогано заробляв, в горезвісному сороковому році став комуністичним активістом і донощиком НКВД. З приходом німців одержав заслужених двадцять п'ять буків і втік на роботу до Німеччини. Повернувшись після війни до села, директором Рава-Руської МТС Мягким був поставлений на голову сільської ради без всяких формальностей. До цього часу довголітнім головою сільської ради, а короткий час навіть німецьким старостою був Микола Кіт. Через два роки його судили за “співпрацю з німцями” і звільнили після смерті Сталіна.

Отож, наприкінці 1946 року Криса став горе-головою Карова. Це був, мабуть, найдурніший і найгірший начальник села за всю історію. Він навіть не вмів говорити по-людськи, а якимось гарчав і белькотав так, що ніхто не міг збагнути, що він має на оці. За його нахабство, лють і те звіроподібне гарчання поза очі його прозивали “белькоталом”, “німаком”, “скаженим псом”. З кожним роком, з кожним місяцем цей Криса все більше нагнів і деколи здавалось, що то взагалі не людина, а диявол в людському образі.

Одного разу, вже, мабуть, в грудні, випав перший досить великий сніг. Школярі, як звичайно, мали добру нагоду погратися в сніжки. Спочатку це були веселі забави, які потім переросли в справжню снігову війну між нашим четвертим і третім класами. На великій перерві група третьокласників прийшла до нашої школи і просто напала на нас. Вони шпурляли в нас тверді снігові кулі. Нам допомогу підбігло кілька старших хлопців з нашого класу, яким вже минуло по чотирнадцять років, і ми почали перемагати. Третій клас почав утікати, ми гнали їх аж до школи “гершкової корчми”. В той час задзвонили на урок, і всі учні побігли до класу. На прощання Мирон Юськів, найбільший збиточник, що вже третій рік сидів в третьому класі, влучив мого сусіда Йосифа Пігуру твердою грудкою просто в ніс. Йосиф розпалився, щоб йому віддати, і вбіг з жменею снігу в коридор, та тут наштовхнувся на вчительку Настуську.

Вона зірвала з нього кашкет і почала ним лупити Йосифа по вухах, випихаючи його з коридору. Коли Йосиф побачив, що на його зимовому кашкеті Настуська розірвала закладку, він впав у нерви і почав її лаяти всіма радянськими матюками, яких його навчили пограничники. Ми вже бігли до свого класу, коли почули такі епітети, яким Йосиф обкладав учительку. Дехто просто остовпів, а інші почали реготати. Директор школи цього дня був в Рава-Руській і Настуська пішла скаржитися до сільради та привела до школи Крису і квартального Миколюка. Йосифа вивели з класу в коридор.

- Ти як називав вчительку? – забелькотів Криси.

Йосиф з хвилювання і страху почав так само щось белькотати йому у відповідь.

- Ах, ти сучий сину, та ти ще й з мене насміхаєшся, – заревів Криси і, вхопивши Йосифа за груди, кинув його в кут. Там стояла бляшана ванна, і коли Йосиф влетів в неї, затарабанила і задудніла на всю школу.

- Що сі стало? – закричала жінка директора Марися.

Учні з сусіднього класу також вибігли в коридор. Побачивши таку ситуацію, Йосифа відпустили за умови, що завтра прийде до школи з батьками. Звичайно, до кінця уроку вже не було жодної науки. Я повертався додому разом з Йосифом і душився від сміху, як він белькотів з Крисию. Йосиф вже відійшов від страху і також реготав зі мною. Нараз я почув чиєсь важке дихання за плечима. Я обернувся: до нас біг Криси. Він зачув, як я наслідував його розмову з Йосифом, і вже витягнув руку, щоб нас схопити. Ми рвонули щосили. Криси послизнувся, і впав у сніг. Ми бігли і душилися зі сміху до самого дому. Наступного дня вже був директор школи Сиротинський. В його присутності Йосиф мусив перепросити Настуську і Крису за образу і поцілувати їх в руки. Але Криси ще довго гнівався. Якраз тоді проводилася видача паспортів селянам пограничних сіл. Криси відмовився видавати паспорт Йосифовій матері:

- Бо твої діти з мене насміхаються...

Лише через якийсь час, коли Йосифів батько добре напоїв його горілкою, він віддав паспорт.

1947 РІК

Цей рік ввійшов в історію Карова як рік різкого розперезання московського самодурства і дикого свавілля адміністрації та всіх рангів московського комуністичного чиновництва і нестерпного гноблення селян. Користуючись підтримкою НКВД і прикордонників, Криси, квартальний

Миколук, уповноважений по заготівлях Калинчук, щодня приїжджі з Рави-Руської чиновники - прокурор, його заступник, слідчий, директор МТС - Мягкій, його жінка Кравцова, ще якісь типи Кармазін і Надточенко, а також інші запроваджували в Карові часи татарського лихоліття. Найбільше вислужувався Криси: вдень і вночі бігав селом, як скажений пес, виганяв на “Форшпан” тих, в кого були коні, на різні роботи з сокирами чи лопатами, як на панщину, без будь якої заплати. Наказував розбирати, або і сам розвалював стайні і будівлі, де ніби-то мала проходити погранична лінія, верещав, щоб здавали збіжжя, “позику”, податки, виловлював хлопців від шістнадцяти років до ФЗО, на Донбас, заганяв до колгоспу, погрожував тюрмою, виселенням з-під границі, лякав Сибіром, розкуркуленням і т.д. Дехто з хитрих карівців, які гнали самогон, пробував відкупитися від напасті тим, що споював Крису, а часом і всю його банду, включно з представниками з району. Проте, це небагато помагало, бо, раз натягнувши заляканого селянина, Криси і його сподвижники вимагали такого банкету майже щодня. Вдень карівці мушили ховатися перед бандою Криси, як перед татарами, бо до кожного могли за щось причепитися. Особливо гнобили селян, які не хотіли іти до колгоспу і продовжували гарувати на своїх двогектарних наділах землі і нести непосильний тягар різних поборів і здирств. Тому “доблесні активісти” працювали переважно ночами, тероризуючи людей злочинськими методами.

Одного вечора хтось з сільських парубків кинув гранату на город сусідів Осташевських, що за нашим плотом. Чи це була просто парубоцька витівка, як відповідь на заборону давати салют сірниками або карбітом на Великдень, чи спроба налякати знахабнілу комуністичну банду, я не знаю. Але вибух гранати зворушив ціле село. На якийсь час, хоч і ненадовго, притихла активність Криси і його прибічників. Щоправда квартальний Миколук, Кармазін, Мягкій і енкаведисти намагалися з’ясувати, хто налякав карівських комуністів. Допитували довколишніх сусідів, в тому числі і мого брата Василя, винюхували по хатах, чіплялися і до мене, але все дарма. Село ще жило надією, що, може, почнеться війна, або бодай якийсь відділ УПА заплатить прислужникам Москви в Карові за їх працю, як це часто бувало у віддалених від границі селах, де люди завдяки діям УПА могли вільніше дихати.

Першого вересня я пішов у п’ятий клас. Арифметику і німецьку мову в нас вела жінка директора Марія, українську мову і літературу - випускниця педучилища зі Східної України – теж Марія, російську мову і літературу, мабуть, також з цього училища - Анна Антонівна, вона ж

викладала історію Стародавнього світу. Фізкультуру і воєнну підготовку – Йосиф Дацишин.

Цієї осені через село почали встановлювати нову пограничну лінію. Люди, яким було наказано переселюватися, не поспішали виконувати розпорядження московських самодурів, але всесильний напівбожевільний Криса зганяв людей з цілого села. Він сам прокладав цю пограничну лінію. Оскільки не дуже розумівся на карті, де була визначена границя, то потім виявилось, що “помилявся” на 20-50 метрів. А це означало: десятки “помилково” розвалених будівель, десятки знищених фруктових дерев, поламаних плотів. Моєму батькові казав розібрати стайню для коней і корівник, хоч потім виявилось, що “помилявся”, зрізав найбільшу в нашому саду зимову яблуню, також без потреби, вимагав відрізати комору від хати, бо через комору за “його планом” мала проходити перша дротяна загорожа. Наступного року, коли границю встановлювали інженерні частини, виявилось, що дурнувятий Криса заліз в нашу сторону на понад сорок метрів. Увесь наш садок відійшов за першу дротяну загорожу. Почали нагально виселяти людей, з-за пограничної полоси, змушували якнайшвидше перевозити свої будинки. Виселені люди поселилися тимчасово в родичів або в зовсім чужих людей. В нашій кухні поселився Нестор Гріца, або як його звали Станас, з жінкою і трьома малими дітьми. Нестор був незаконним сином бідної наймички. Хоч хворів часто, проте добре вчився. Він закінчив сім класів в польській школі в Угнові, яку вели польські монахині, був побожним. Любив читати релігійні книжки, ходив часто до церкви і на відпусту до чудотворних місць. До села Гріца привозив з Жовкви “Місіонер” і книжечки релігійного змісту. За німецької окупації він часто їздив до Львова і привозив, крім релігійної літератури, також деякі побутові товари: дріжджі, перець. З приходом московської окупації Гріцу призвали до армії і відправили на фронт. Коли він показував документи, що хворий і звільнений польською медичною комісією від військової служби навіть у воєнний час, то йому відповіли:

- Нам потрібно таких якнайбільше.

Його зарахували до артилерії. Про свої пригоди на фронті Гріца розповідав:

- Одного разу мене і ще одного солдата поляка, а це вже було в Німеччині, послали за набоями. У нашу відсутність в гармату попав німецький снаряд і її розірвав, вся обслуга загинула.. Ми з поляком так налякалися, що вирішили втікати додому. Ми зайшли в німецьку стодолу, в якій побачили на току свіжо виготовлену труну, а в кутку трохи сіна. Поляк зарився в сіно, а я підняв верх труни і заліз в середину. Ми

сподівалися, що так заховаємося, поки наша частина відійде з цього міста. Однак сталося інакше. Через якусь годину прийшли якісь військові брати сіно. Знайшли поляка, якого відразу взяли під варту як дезертира, а потім перевели до штрафної роти і відправили на передову, де він і загинув. Я пролежав ще якийсь час і почув, що прийшли солдати і піднімають труну.

- Да, німецьке дерево очень тяжолое – мовив один і за допомогою.

Повернувся з кількома солдатами і труну зі мною понесли. Коли підняли верх труни, я побачив офіцерів, а на столі лежить тіло вбитого полковника.

- Ти зачём здесь? – запитав мене один.

- Та я хотів знати, як то буде по смерті – відповів я.

- Чей это солдат? – запитав генерал.

Тут вийшов мій командир батареї і заявив, що я з його батареї і що в мене не все в порядку з головою. Після цього мене послали в наряд на кухню, де я прослужив аж до контуження під час розриву німецької бомби.

Після звільнення Гріца повернувся до Карова і ще тривалий час хворів і лікувався. Працювати в полі він не міг і, щоб якось прожити і утримувати сім'ю, їздив часто до Львова. З села він вивозив яйця, курей, теляче м'ясо, а до села привозив дріжджі, перець, текстильні вироби. Це була нелегка торгівля. Двадцять кілометрів до Рави-Руської часто треба було йти пішки. Рейсового транспорту в той час не було зовсім, вантажні автомашини ходили рідко, а селянські підводи їздили з кожним роком щораз то рідше, а після 1948 року, коли всіх селян загнали до колгоспу, і зовсім перестали. Крім того, місцеве і районне начальство вважало таку торгівлю спекуляцією і переслідувало всіх, хто нею займався. Так що купувати, продавати і перевозити свої товари Гріца мусив крадькома. Коли він був здоровий, то був надмірно веселий, багато балакав, жартував і сприймав радянську дійсність, як змагання “хто кого обшахрує”, а коли хворів, то був замкнутий в собі і уникав спілкування з людьми. Щоб зекономити, Гріца часто не брав квитка на поїзд і одного разу заплатив великий штраф в обласнім суді. Після цього, як парох Сиротинський підписав “кривославя”, Гріца заявив, що до церкви більше ходити не буде, і тривалий час не ходив він, і ніхто з його сім'ї, хоч отець Орест і надалі підтримував з ним комерційні зв'язки і при зустрічах між ними виникали гострі дискусії на релігійні теми.

Гріца з сім'єю прожив у нас до осені, а на зиму перебралися до своєї хати, яку їм склали з перевезеної. На новому місці він далі займався нелегально торгівлею і на всі погрози представників влади, що його можуть судити як спекулянта, він відповідав:

- Я не спекулянт, бо, якщо я продаю дріжджі, то я так і кажу, що це дріжджі, а якщо б я продав глину і говорив, що то дріжджі, тоді я був би спекулянтом.

В наступні роки він до нас часто приходив, чи то з комерційними справами, чи просто поговорити.

Осінь 1947 року була довга і тепла. До половини грудня ми гонили пасти корів і коней до ліса - "за горою". Хоч дорога туди була довга і болотиста (майже чотири кілометри), я охоче гонив корів, бо ми їздили на конях. Корів ми вганяли в ліс, самі їхали ще з півкілометра і там пускали коней пасти. Самі розкладали вогнище, пекли картоплю і солодкі буряки. Через кілька годин корови попасом підходили до нас. Якраз цвів верес, і корови, і коні спокійно майже на місці добре напасалися в затишному лісі. Ми ласували печеною картоплею і буряками, читали шкільні підручники. До школи я тоді ходив не щодня, як і більшість школярів. Директор Микола Сиротинський з цього приводу іронізував: "У вівторок їх ще нема, а в четвер вже нема". Проте шкільної науки я не занедбав і до нового року закінчив другу чверть на "добре".

РЕСТАВРАЦІЯ МОСКОВСЬКОГО КРІПАЦТВА

Новий 1948 рік ввійшов в історію Карова як рік, коли всіх селян загнали до колгоспу. Цього року вже від початку зими почали забирати хлопців від шістнадцяти років в ФЗО, а, властиво, відправляли їх на шахти Донбасу як дармову робочу силу, де вони часто гинули в аваріях, або з голоду змушені були втікати, і потім за ними полювала міліція, як за злочинцями і дезертирами. Щоб уникнути такої долі, більшість таких підлітків, в тому числі і мій брат Василь, змушена була переховуватися. На ніч ми спускали суку Азу, яка не давала нікому доступити до нашого двору. І якщо гавкіт її не вшухав, це був знак: ідуть активісти-облачники. Василь тоді втікав на горище, а звідти був вихід надвір. Коли такі візити людоловів вже стали нестерпними, Василь тайно виїхав за Львів до дядька Адама, який після переселення з Корчева жив в селі Басівка, Пустомитівського району. Людолови до своєї акції підключили і прикордонників, які почали вимагати, щоб батько не випускав собаки вночі надвір, бо вона заважає їм стерегти границю, хоч насправді сука заважала їм лише красти і "працювати" банді людоловів на чолі з Крисою і Миколом. Тепер на всі питання про Василя, ми відповідали: "поїхав до Львова на роботу". Десь через тиждень вночі Василь несподівано повернувся. На запитання мами, чому так скоро приїхав, бо за ним

питають щодня, Василь відповів:

- Там така сама біда...

Він повечеряв і пішов спати на сіно в стодолі, хоч надворі стояв мороз. Батько цього вечора засидівся довго в сусіда і не знав, що Василь повернувся. Коли батько хотів вже лягати, до хати ввірвалися людолови, частина їх обступила хату.

- Де Василь? – закричав Криса.

- Поїхав до Львова...

- Ми будемо шукати!

- Шукайте, де хочете! – впевнено відрізав батько, який був упевнений, що Василя нема.

Людолови позаглядали під ліжка, за печею в кухні, в коморі, полізли навіть на горище, хотіли іти до стайні, але заміркувавши, що в такий мороз, бодай чи хтось зважиться спати на сіні, пішли, погрозивши батькові, щоб, коли Василь прийде, негайно з'явив до сільради.

Відтоді Василь щоночі йшов спати до стодолі. На всі запитання про нього, ми відповідали:

- Поїхав до Львова.

Ми знову, незважаючи на всі претензії влади і пограничників, спускали суку, яка не давала нікому незаметно підійти до хати чи стодолі. Так продовжувалося до квітня 1948 року. Одного дня в неділю Криса і Миколок прийшли під стодолу від вулиці і підслуховували. Василь, очевидно, закашляв. Людолови виламали хвіртку і почали відкривати двері до стодолі. Василь продер стріху і вискочив через дах на вулицю. Криса і Миколок кинулись за ним. Проте він, босий, скоро відірвався від них і на краю села забіг до хати батькової сестри Катерини. Чоловік Катерини Іван прийшов до нас і розповів про те, що сталося. Я взувся в братові чоботи, одягнув його куртку і відніс Василеві. Він обувся, зодягнувся і пішов поза селом безлюдними стежками до лісу. Ввечері, коли добре стемніло прийшов до хати. Ми вирішили до хати нікого не впускати, хочби навіть ламали двері, що й робили. Ці облави людоловів для Василя пізніше мали тяжкі наслідки. Він захворів на запалення спинного мозгу, довго лікувався, пізніше хвороба загострилася, що і привело його через десять років до трагічного кінця. Провина за скалічення його життя, як і сотень тисяч його ровесників, і десятків мільйонів знищених до розвалу імперії, повністю падає на виконавців влади московської комуністичної банди. Це невинно пролита кров Авеля, яка кличе про помсту до неба. Каїни – московські пси, кремлівські прислужники ніде від неї не сховаються.

З настанням весни полювання на підлітків ніби притихло. За братом

і вдень, і вночі більше не питали. Коли почалися роботи в полі, він від ночі до ночі перебував поза домом, а в неділі і свята старався не показуватися в селі. Знову, як і в попередні роки, почалися гастролі за “позику”. Мого батька і сусідку Марину Осташевську проголосили “куркульськими саботажниками государственной позікі” і грозили притягнути до суду, бо вони відмовилися підписувати якісь астрономічні суми і заявили, що це не позичка, а грабунок. Ще, мабуть, в травні почали роздавати повідомлення про безплатну поставку збіжжя, вже в липні забирали снопи не лише з стодоли, але просто з поля і везли до парової молотарки. На всі скарги селян про неможливі суми “позики” чи завеликі контингенти збіжжя, відповідь була одна:

- Не можете, ідіть в колгосп!

І, як звичайно, більш за всіх вислужувався Криса. Якщо до того часу в колгоспі було всього кілька десятків найгірших сільських родин, переважно колишніх сільських панських робітників, то цього року вже до жнив більшість селян не витримала дикого насильства, дехто записався до існуючого колгоспу “Червоний прикордонник”, а решта заклали новий - “імені Леніна”. Залишилася якась сотня родин, в тому числі і мій батько, які відмовилися підписувати свою згоду на добровільне кріпацтво. Тепер весь прес большевицької машини був звернений проти цих “антирадянських елементів”. Щодня від них вимагали давати підводи на різні роботи, день і ніч чергувати в приміщенні сільської ради. Коли батько ішов на ніч, то часто приходилося вдень іти мені. Хоч тих чергових було чотири, то всі завжди мали роботу. Їх безперервно посилали закликати людей з різних причин до сільської канцелярії, бо там їх чекали, то квартальний, то хтось з НКВД чи просто Кармазін, Мягкій або і сам Криса. Одного разу Криса дав мені досить довгий список, кого викликати. Він довго пояснював, де хто живе і яке його вуличне прізвище, а при тому так белькотав, що я, нічого не розуміючи, ледве стримував в собі сміх. Криса розкричався і нагнав мене додому.

Цього року я, хоч багато вже мусив допомагати в різних роботах, особливо водити пасти коні, успішно здав всі іспити і закінчив п'ятий клас. Одного разу батько хотів їхати до Рави, щоб продати одну кобилу. Брат Василь помагав складати віз. Незамітно на подвір'я зайшли Криса і Миколюк та, як два вовки, скочили до брата та схопили його за руки. Мама, яка чомусь вийшла до стайні скрикнула, і вчепилась братові за шию, батько схопив Крису за руки, а я кинувся до квартального Миколюка і пазурами вп'явся в його руки. Миколюк засичав, випустив братову руку і зчепився зі мною. Брат скористався звільненою рукою і, поки я борюся з

Миколоюком, він з батьковою допомогою відірвався від Криси і через плоти та городи втік на поле “за горою”. Через кілька хвилин все наше подвір’я наповнилося юрбою сільських активістів і представників з району. Тепер Криси з Миколоюком напали на батька криками і погрозами, що він переховує сина, який, можливо, зв’язаний з бандерівцями. Батько відповів, що в них нема жодних доказів, що до-цього часу тепер, він не був в партизанах.

- А тепер куди він пішов? – підключився з погрозами Кармазін.

- Тепер я не знаю, ви не даєте йому працювати, постійно полюєте за ним, як за злочинцем, тож в нього вибору нема! – відрізав батько.

Після цього “доблесні активісти” почали обшук. Перерили все в stodolі, на стайні, а Гричко Мазур (Швайгало) перерив увесь гній біля стайні. Потім пішли до хати. Перерили, як свині, все в хаті, на горищі і хотіли іти до комори. Комора була добре замкнена. Почали вимагати, щоб батько відкрив. Батько заявив, що ключ був в сина, і він з ним втік від них-людоловів. “Доблесна влада” погримала в двері, але ламати дверей не стала, все-таки, мабуть, побоялась, що брат може зробити пастку з хлопцями з лісу і не йшла на крайнощі. Закінчилось все тим, що на віз поставили бочку з-під вапна і повезли до сільради.. Там бочку скинули і пішли з батьком до канцелярії складати акт обшуку. Я взяв коні, заїхав додому. Вдома мама наготувала харчів, плащ і черевики. Я все забрав і повіз на поле братові. Брат після цього до пізньої осені ночував в полі, коли був дощ приходив до Максима Пуджала, а десь в вересні його викликали на військомат і заявили, що він наступного року буде призваний в армію і до цього часу його ніхто не має права турбувати.

З початком навчального року я пішов в шостий клас. В нашому класі дещо змінилося: деякі учні залишилися знову в п’ятому, прийшло кілька нових, які осталися на повторний рік. Також прийшли нові предмети: фізика, геометрія, алгебра і ботаніка. Ці предмети викладали: фізику і алгебру – Марія з педучилища з Східної України, геометрію – Дуся, також, мабуть, з педучилища, ботаніку – карівська дівчина, що заочно вчилася в університеті. Німецьку мову, а на початку і фізику викладав директор школи Микола Сиротинський. Він пробув лише до нового року, а потім його перевели до Хлівчан, де була відкрита десятирічка (до цього часу в Рава-Руському районі була лише десятирічка в Раві).

Хлібозаготівля цього року велась довше, як у попередні роки. В нас забрали збіжжя все ще в снопах: вивезли то, що було вже в stodolі, а решту забрали просто з поля. Так чинили всім, хто ще не записався до колгоспу. В селі ціле літо стояв щоденний крик і плач, бо банда

заготівельників забирала все до зернини. Ми вспіли ще дещо обмолотити ціпами і відразу посіяли, собі на зиму не залишили нічого. Одного разу, вже, мабуть, в жовтні, ми обмолотили кілька снопів проса, і було його всього сім-вісім кілограмів. Очистивши його, я приніс до хати. В цей час вулицею надійшла банда заготівельників, понад п'ятнадцять бандитів на чолі з прокурором району. Слідчий Рава-Руського суду, як дикий звір, накинувся на мене і почав виривати торбу з просом. Я не пускав і подряпав йому руку. Він одною рукою виривав в мене торбу, другою погрожував палицею і штовхав мене в груди, причому верещав:

- Отдай, сукін син!

Я кричав:

- Не дам, то в нас останне!

Ми шарпалися досить довго. Мама з батьком почали кричати:

- Та віддай, хай подавиться ним!

На наш крик назбігалось чимало сусідів. Решта заготівельників стояли в нерішучості.

Вкінці прокурор закричав на слідчого, щоб відійшов, і він випустив торбу, з якою я втік на черемху, і там прив'язав її. Коли вони відійшли, я заніс торбу на горище і так заховав, що потім довго не міг її віднайти. Це просо наступного року рятувало цілу сім'ю від голоду. В листопаді я простудився і захворів. Пролежав майже місяць. В Карові в той час була поліклініка, але "гуманний радянський лікар" відмовився прийти, "бо на вулиці болото", хоч не боялися болота, коли по ночах лазили за "позікою" чи збирали продукти і гроші на Червоний Хрест. Мама і сусіда лікували мене банками, і я поволі почав вставати, хоч з горлом мав проблеми ще довго.

В той час, коли я лежав хворий, Крися з "доблесними представниками з району" закінчував в Карові колективізацію. Їздили фірами від хати до хати і погрожували, що заберуть всі продукти: картоплю, капусту, фасолю (збіжжя вже ні в кого не було). А старшина з прикордонної застави, якого вони вивели з собою, заявляв, що неколгоспникам в пограничній зоні не можна жити. Так "добровільно" вступили до нового кріпацтва останні карівські господарі.

З нового 1949 року вже всі карівці були, як тоді казали в "чортовому кублі". Щоб якось перебути зиму, батько продав корову і кобилу, а за виручені гроші купив три центнери жита. В таких селах, як Хлівчани, Гійче, Волиця, Пристань і інших ще було підпілля Українських Націоналістів, і селян не могли так безкарно грабувати, як в Карові. Там селяни ще мали хліб не лише для себе, але могли і продавати на базарі в

Раві-Руській, що рятувало від голоду багатьох селян, яких обдерли до зернини і загнали в колгоспне рабство.

Брата Василя часто викликали на військову підготовку в райвійськомат. Одного разу йому запропонували замість іти до армії вступити до Львівської міліції. Він погодився і поїхав до Львова на комісію. Це було в середині січня, якраз вдарили сильні морози. Брат сильно перемерз, або як казала мама: “доправив собі до втечі від ФЗО” і захворів на запалення спинного мозку. Скоро, після інтесивного лікування, йому стало краще, проте повністю повернути здоров’я не зміг. На черговій комісії цого комісували як непридатного до військової служби. Всю зиму він просидів в хаті, трохи займався шевством і виготовляв колодки (копита) для чобіт.

Карівську школу після Сиротинського очолив комуніст зі Східної України Халюта. Перед війною він закінчив робфак чи училище. Під час війни втратив, чи й сам знищив зі страху перед німцями всі свої документи. Після війни не міг знайти роботи, бо не мав документа про освіту, і лише в Раві-Руській його прийняв новий райвно Волонтарець, який знав його особисто.

Халюта, як педагог був нікудишний. В шостому класі він викладав історію Середніх віків. За півроку він спромігся пояснити з підручника п’ятнадцять сторінок історії Франків. Пояснював так, як невіглас Мягкій на колгоспних зборах. Але показував криком свою директорську владу не лише учням, але і вчителям. Скоро заробив собі титул “дурнуватий Халюта” як серед учнів, так і серед учителів і технічних працівників. Сам часто напивався, приходив на уроки випивший або й зовсім не появлявся. Особливо наполягав, щоб в церковні свята приходити до школи, насміхався з учнів, які приходили коло хреста, поставленого на пам’ять скасування панщини, і хрестилися, висміював Бога, святих і батьків, які змушують своїх дітей молитися.

Цього року чим ближче до весни, тим більше давав про себе знати голод. Наша сім’я ще, завдяки маминій турботі, змогла святити паску на Великдень, а багато людей вже не мали такої можливості. Після Великодня в хаті вже не було зовсім хліба. Купити хліб можна було лише у Львові, але тоді рідко хто їздив. Перебивалися на картоплі і капусті. На щастя, ще доїлася корова, і осталося кілька курей. Це все, що залишилося з нашої худоби. Ще недавно, минулого року, на господарстві було двоє коней, лоша, дві корови, теля, свиня, вівця і сука Аза. Одну кобилу продали, корову також, суку, яка так добре пильнувала господарства, прикордонники закололи штиками і повісили на колючих дротах, а після

того вкрали вівцю. Добре, що хоч свиню ми зарізали перед Великоднем. Після травня, коли засадили город, закінчилась картопля, жили однією капустою. Мама тепер щодня нагадувала мені шукати просо, яке я видер від слідчого, хоч і не мала надії, що воно збереглося, що його не згризли миші або щурі. На радість мамі і усім нашим, я нарешті знайшов цю рятівну торбу неушкодженою. Природні гризуни виявились більшими гуманістами, ніж равські комуністи! Мама варила капусту, засипала її жменькою пшона, і це була єдина їжа і щоденне наше меню до середини липня. В липні почалися жнива. Батько, брат і сестра ішли перший день жати колгоспне жито. Мама зварила останню квашену капусту, засипала її останньою жменю пшона і наші колгоспники пішли на жнива. Для мами і для мене не залишилось нічого. Я набрав в банку води і пішов косити для корови траву, мама пішла на город. Після роботи, вже під вечір, мама пішла до жінки тракториста і позичила півведра жита, яке я змолв на ручних жорнах і зварила затірку з молоком. Скоро надійшли і наші колгоспники. Вони розказували, що їли цю капусту пучками і облизували пальці, бо й ложку забули! Багато людей їм заздрили, бо взагалі нічого не мали. З поля вони повернулися з житом, яке натерли руками і поховали в пазухах і кишнях. Боже, як нам смакувала ця затірка! Так з голодом цього року було закінчено. Батько, брат і сестра щодня ходили на жнива і щоразу старались щось принести, бодай в кишнях. Так з господарів ми стали злодіями на власній землі. В кінці серпня видали нашим колгоспникам три мішки збіжжя на зароблені ними трудодні. Одночасно встановили жорстокий контроль за тим, щоб ніхто не вкрав хоч жменю зерна. Кількох жінок, що продовжували лушити колоски засудили на кілька років тюрми.

Я не міг змиритися з втратою нашого саду, який тепер відійшов за першу загороду пограничної полоси. Розірвавши кілька колючих дротів, я зробив діру і щодня лазив в садок за вишнями, яблуками, сливами, грушками. Ця діра була добре замаскована бурянами. Одного разу я збирав груші і побачив, як кілька кроків від мене підкрадався прикордонник, щоб мене схопити. Я шмигнув до діри і через кілька секунд був уже на вулиці. Тут оглянувся і побачив, що мій переслідувач не помітив моєї діри, хотів перелізти через двометрової висоти загорожу, але зачепився за верхній колючий дріт ногою і так зависнув на загоржі носом заповровши в землю, а зверху тріпав ногами і кричав:

- Стой! Стрелять буду!

Це мене заспокоїло і насмішило. Я оббігав кілька будинків, забіг з другої вулиці до саду сусіда Гринька і, стоячи за широкою грушкою, спостерігав, як осатанілий москаль ганяв з автоматом ППШ по вулиці і

розпитував в перехожих, чи не бачив хто втікаючого порушника границі. Так, незважаючи на пограничну “бдітельность”, я, вивчивши з часом всі ходи прикордонників, більшу частину фруктів в своєму саду збирав і надалі і жодного разу за всі три роки, поки існувала в моєму саду “государственная граница”, я не був схоплений прикордонниками.

“СТОЮ ЗА МУРОМ...”

З початком вересня я пішов в сьомий клас. Школою далі керував Халюта. Викладання майже всіх предметів було на дуже низькому рівні, доводилося все вчити самотужки. В класі майже не було моїх ровесників, а лише ті, що залишалися з попередніх років на повторний рік, усі на два-три роки старші від мене. Халюта, який про успішність майже не дбав, вирішив заснувати в сьомому класі комсомольську організацію. Попри всі його намагання, ніхто в класі не хотів підписувати заяви про вступ до комсомолу, бо там вимагали не вірити в Бога, проводити антирелігійну роботу, доносити на батьків і знайомих, що вони ведуть “антирадянські розмови” (а такі розмови вели тоді більшість селян), винохувати і доносити про залишки підпілля, яке все ще існувало у віддалених від границі селах, і завдяки якому батько продавши стодолу, зміг, ще й цього року, купити на базарі за високу ціну два центнери збіжжя. Одна лише росіянка, Валя Дубініна, дочка приїжджого комуніста ветеринара підписала комсомольську заяву. Одного разу Халюта прийшов випивший і почав бештати учнів за їх низьку класову свідомість.

- Ми повинні стеною, муром стоять прі нашому, любімому, дорогому товаришу Сталіну, а ви що робите? – почав він, як звичайно, суржиком.

Враз підійшов до мене:

- То я вас питаю! Да, да! Вас ученик сьедьмого класа, радянської школи, що ви робите?

- Стою за муром – відповів я.

В класі піднявся регіт

- Вон з класа... Тобі не місце в радянській школі! – заревів Халюта.

Я забрав книжки і пішов додому. Так закінчилась моя наука в Карівській школі. Потім Халюта приходив з погрозами до батька, що я “антирадянський” елемент, а оскільки я ще неповнолітній, то за мене відповідає батько. На це батько відповів йому так: “я не маю сім класів, а чого ви його собі навчили, то і маєте!”

Прийшов 1950 рік, а з ним нові проблеми. В мене загострилася хвороба горла. Лікар Стороженко дав направлення в медінститут до Львова на операцію мигдаликів. Брат також продовжував своє лікування в

тому медінституті. Ми пішли на поїзд до Рави-Руської. Взяли квитки, але при посадці станцію оточило НКВД і робило перевірку документів. В мене паспорта ще не було. Я показав довідку з сільської ради і направлення від лікаря. Енкаведист заявив, що для нього цього недостатньо і не пропустив на поїзд. Поїхав я аж через місяць, коли вибрав свою метрику в загсі. В медінституті оглянули, виписали ліки для полоскання горла і назначили приїхати через місяць. Ми з трудом добралися до Рави. Тут знову перевірка документів, і вже з метрикою не пропускають, вимагають тільки паспорт. Я знову даремно вертаю двадцять кілометрів пішки додому. Через кілька місяців видали паспорт. Брат пішов до Дублян на курси комбайнерів, батько щодня ішов до колгоспу, бо працював їзовим. Я тепер всю чоловічу роботу виконував сам: рубав дрова, різав січку.

Прийшла весна. Я ще раз поїхав в медінститут, але знову без успіху. Лікарі були вже зайняті “позикою”, і мені сказали знову: “через місяць”.

В Карові, після “суцільної колективізації”, “позику” вимагали ще настирливіше, настирливо як раніше. Активісти лазили вдень і вночі, забирали з колгоспу всі копійки, які були нараховані на зароблені трудодні. І хоч розміри “позики” тепер були дещо менші, проте селяни, які самі голодували, неспроможні були “позичати” навіть найменшої суми. Правда, ці акції цього року вже не очолював Крися. Він сидів в тюрмі за крадіж грошей, які через сільську раду виплачували вдовам загиблих на війні червоноармійців. Так достойно оцінили заслуги свого вірного пса окупанти. Поки він їм був потрібний, йому дозволяли все: красти, грабувати, руйнувати. Василь Бишко, якого тоді судили за втечу з Донбасу, сидів в одній камері з Крисяю, пізніше розповідав:

- Крися рвав на собі волосся і кричав: “Що я виробляв своїм людям, кому я служив!”

Хай приклад з цього життя правдивого московського пса послужить наукою для всіх тих, з кого ще не вивітрів сморід з гнилого трупа московської імперії, які сьогодні, всупереч здоровому глузду, підтримують московську церкву в Україні і її вірну агентуру московських попів, які виконують не служіння Богові і спасіння людських душ, згідно заповіту Христа, а служать знаряддям геноциду-злочину проти людства, а усі свої негаразди звалюють на Незалежність України.

Одного дня я лежав в хаті, хворий на ангіну. Враз в двері загримали, я не вставав. Доблесні активісти зайшли за хату, добули вікно з кухні і залізли до хати. Тут надійшла мама.

- Чого вам треба?

- Давайте позику, або ми забираємо всі столярні інструменти!

Мама пішла до сусідів, де мешкали учительки, і позичила в них сто рублів, які “добровільно віддала на позику”, бо шкодувала, що брат, який любив майструвати, залишиться без інструментів.

З приходом літа я, крім того, що змушений був викрадати фрукти зі свого саду, займався також пошуком сіна для корови, що було трудною справою, бо того, що батькові дали для сінокосу, вистачало хіба на одну третину від зимової потреби для корови.

Я знову почав розводити кролів, передовсім для того, щоб батьки могли виконати обов’язкову здачу м’яса (сорок кілограмів) і одержати якісь гроші за шкурки. Горло часто боліло, і всі аптечні засоби були малоефективні. Попри всі господарські клопоти я не переставав багато читати художню літературу, яку і далі мені давав з бабиного горища Михайло Сайчук. Корови, які раніше пас громадський пастух, тепер пасли по черзі самі їх власники, бо пастухові не було чим платити. І взагалі, Карів нагадував концтабір, обведений з одної сторони колючим дротом, відрізаний від пасовиськ, сінокосів, без засобів транспорту і зв’язку. Корови на пасовисько гонили за кілька кілометрів “за гору”, що займало чимало часу і зусиль. Людей підтримувала лише віра в Бога і надія, що скоро щось зміниться на краще. Прийшов жовтень, брат привіз три центнери заробленого збіжжя, батькові і сестрі видали на трудовні також три мішки. Я ходив з братом до ліса і ще накосили трохи трави і заготовили дещо з дров. На тому закінчився 1950 рік і п’ятнадцятий рік мого життя.

ПРИКОРДОННА ЗАВІСА ВІДСТУПАЄ, КОЛГОСПНЕ ЯРМО ЗВУЖУЄТЬСЯ.

Наступив 1951 рік, останній рік прикордонного концтабору в Карові. Ми відсвяткували Різдвяні і Богоявленські свята разом з усією сім’єю. В цей час НКВД арештувало в Карові Олександра Лиса, який вчився в дев’ятому класі в Хлівчанах. В Хлівчанах в той час ще діяло підпілля Українських Націоналістів. Всі намагання НКВД знищити підпілля були малоефективні. НКВД арештувало всіх при найменшій підозрі або і зовсім невинних - за доносами. Так, по доносу якогось комсомольця Сметани, що Олесь Лис читає книжки дореволюційних і дорадянських видань, в Лиса зробили обшук і знайшли та вилучили кілька книжок, виданих за межами СРСР до 1940. Між іншими, забрали “Крутіж” Б.Лепкого і “Під тихими вербами” Б.Грінченка. Після допиту Лиса відпустили, конфіскували книжки. Постійно за ним стежили. Але коли в Хлівчанах появилися підпільні летючки, його арештували і звинуватили в зв’язках з підпіллям.

Хоч доказати йому нічого не могли, проте засудили і відправили в Мордовські концтабори, де він пробув до 1955 року.

До нас часто, майже щодня, приходив брат баби Юлії, або, як ми його називали Андрушків дід, Йосиф. Він був зовсім неграмотний, проте дуже цікавився міжнародною політикою, розповідав багато про минуле, критикував комуністичну дійсність і, як і всі, з нетерпінням чекав, коли “москалів шляк трафить”. Дід любив слухати, що там “пишуть в газетах”, часто вступав в дискусії з молодими хлопцями, і таким чином до нас збиралися сусідські школярі і завжди проходила цікава гутірка, яку брат жартома називав “асамблея”. Дід, незважаючи на трагічні події в його сім’ї - його сина Степана замордували сталіністи в 1941 році, невістку з дітьми вивезли в Казахстан, другого сина Євгена вбили німці під час нападу на Карів на весні 1944 року, - був оптимістом і дожив на утриманні дочки до глибокої старості. Нажаль, не дожив до краху проклятої московської імперії, чого так прагнув усе життя. На старість його ще й виселили з хати, бо вона попадала в прикордонну полосу, і він з бабою Меланкою і невісткою проживали в хаті Осташевських по сусідстві з нами. Дід скаржився на невістку, і мама часто гостила його “чим Бог послав”, а брат направляв, а одного разу навіть пошив йому чоботи. Коли невістка і дочка побудували свої хати, дід пішов жити до дочки, а баба залишилася при невістці. Хоч усе життя вони проживали в злагоді, а на старість через “колгоспні гаразди” змушені були розлучитися (жити в різних утриманок) і померли в нужді.

Хоч життя було тяжким, проте карівці в надії на краще, кпили собі з колгоспної дійсності, наспівували іронічні пісні про “щасливе життя”, молили Бога, щоб воно скорше пропало, а на депутата до районної, а потім і до обласної ради, висунули Христину Збожну, або як її називали Талябиху. Христина, сестра першого карівського комсомольця Пилипка, була зовсім неграмотна. Вона любила багато говорити всякі дурниці, її затягнули до партії, зробили ланковою, а потім почали висувати. Вона часто виступала на сільських і колгоспних зборах, і люди приходили, щоб поглузувати з її виступів. Я кілька разів ходив слухати її “оригінальні” виступи. Наприклад: “люди шлухайте, предштанники з району нарікають, що, коли вони є в Карові, ви не хочите давати їм їшти. Ви що хочите, щоби вони тут пождихали ж голоду? Раз ви мене вибрали дипутаткою, то повинні мене шлухати. І ще, ваші діти швищуть за мною і пишуть про мене пашкудні шлова на парканах...”.

У Раві-Руській, де партійно-енкаведистська влада мало чим відрізнялася від Христини, її широко рекламували в газетах і партійних

брошурах за її високі зобов'язання, які вона як ланкова брала на себе по вирощенню збіжжя, кукурудзи, буряків.

У Львові, як мені вже в шістдесятих роках розказувала одна вчителька, яка тоді була депутатом обласної ради, після Галана, Христина була єдиним депутатом, що не боялася виступати на сесіях, бо інші сиділи і тремтіли, та дружно одностайно піднімали руки на всі пропозиції партійної еліти. Але після кількох Христининих виступів на сесії обласної ради львівське начальство вирішило, що Христина до “обласного рівня не доросла” і дало догану Равським “таваріщам” за такий недогляд при виборі депутатів. Христину позбавили всіх почесностей, і коли, незважаючи на її “високі зобов'язання”, урожай 1951 року був дуже низький, вона забравши дітей, яких придбала при спілкуванні з Рава- Руським начальством, виїхала на Херсонщину.

З року в рік колгоспи в Карові все більше занепадали. В колгоспі “імені Леніна” попаршивіли всі коні, бо всю зиму їх годували самою соломою. Ледве волочили ноги коні і корови також в “Прикордоннику”. Колгоспне керівництво в пошуках винних почало мстити селянам тим, що вирішило обрізати колгоспникам земельні наділи. Так, батькові і дали город в іншому місці, далеко за селом і вже не двадцять п'ять, а лише п'ятнадцять арів. В нас залишилося після посадки ще три мішки картоплі, і мама вже в червні взяла город в учительки і посадила “на спілку”, тобто половину врожаю мала взяти учителька.

Одночасно почали садити капусту на “осмислові”. Брат з початком весни весь час перебував в Раві-Руській, де в МТС ремонтував комбайни і трактори, батько і сестра ішли щодня до колгоспу, ми з мамою скопали на капусту і посадили. Наші капустяні грядки були вже на краю від вигона, і тут залишилось ще два-три ари незайнятої землі. Я одного дня пішов підливати капусту і скопав ці незайняті грядки. Коли я розказав ввечері мамі, вона докірливо промовила:

- І нащо ти скопав? Ти знаєш, що в нас картоплі залишилося на два тижні, чим я буду там садити?

Але потім пообрізувала з картоплі лише по одному “вічку” і одним відром засадила все, що я скопав. Цей рік був засушливий і дуже неврожайливий. На своєму наділі ми накопали чотири мішки картоплі (посадили два). Так само зі “спілки”, де також посадили два мішки, накопали два дрібненької, а там, де біля капусти посадили відро лушпайок, накопали три мішки великої, як кулаки, картоплі!

Знову після травня настали голодні дні. Ми завдяки піклуванню мами ще с'як-так перебивалися, а більшість селян вже від Великодня

голодувала. Грошей в хаті ніколи не було на власні потреби. Їх вистачало заледве, щоб оплатити всі державні здирства.

Я почав ходити на роботу до колгоспу, де працював на будівництві і кіньми на польових роботах, але скоро виявилось, що це даремна праця, бо на трудодні не буде навіть по одному кілограму зерна! На щастя, брат заробив на комбайні чотири центнери, а нам в колгоспі виділи всього два з половиною центнера збіжжя!

У жовтні стало відомо, що кордон будуть пересувати в сторону Польщі, і Угнів перейде на нашу сторону. Це збудило в людях надію, що доля карівців поліпшиться. Дізнавшись, що пограничну заставу переносять до Угнова, люди розібрали колючі дроти прикордонної загорожі і гнали пасти худобу за пограничну полосу, де була густа соковита, хоч і стара вже трава. Невдовзі прикордонники стали самі знімати колючий дріт, а люди витягали стовпи з першої загорожі і різали їх на дрова. Цього року стояла тепла осінь, і до нового року не було снігу. Вже в грудні ми з братом ходили за ріку Солокію і косили траву, а батько возив додому. Ця подія стала для нас і для всього села великою Божою ласкою, тим більше, що в колгоспі заявили: “Цього року неврожай, не маємо чим платити, беріть довідки і шукайте собі роботи”. З того багато людей скористали, і забрали звільнення і шукали роботи в Угнові, Белзі і Червонограді (так тоді перезвали Кристанополь). Взяла тоді звільнення з колгоспу і моя сестра і влаштувалася в Угнові в якусь комунальну артіль. Однак багато людей скоро розчарувались в цих заробітках. За роботу дуже мало платили, та й цей мізер не виплачували вчасно.

НОВІ БІДИ. НОВІ НАДІЇ.

Отже, новий 1952 рік приніс нові сподівання і нові розчарування. Брат Василь, розглянувшись і зорієнтувавшись, що доброї роботи не знайде, після Різдвяних Свят поїхав до Рави і завербувався на роботу в Пермську (тоді Молотовську) область. Ми про це дізнались аж через кілька тижнів, коли написав листа. В листі писав, що працює на якомусь будівництві, заробітки непогані, і скоро буде присилати нам гроші, що справді і робив. Рава-Руська партійна банда і далі продовжувала свою “опіку” над Каровом. Треба було щось будувати в колгоспі, організовували пошуки матеріалів в колгоспників.

Одного разу забрали в нас кілька брусів, що осталися з старої стайні, за другим разом повитягали дошки зі стін стайні. Коли мама почала просити, щоб не розбирали стайні, один з активістів Корецький, колгоспний комсомолец штовхнув її в груди, вона заточилася і впала. Я

схопив вила і кинувся до бандитів. Зчинилася бійка між мною Корецьким і головою колгоспу Василем Рольком. Назбігалось багато людей, і бандити забралися з погрозами, що будуть передавати мене до суду. Подібні сцени відбувалися по всьому селу. Скрізь стояв плач, крики, лемент, прокльони і погрози “будівників щасливого життя”. Проте суд в Раві вже не спішив показувати “силу закону” жертвам нового ладу, що робив дуже поспішно ще недавно і, засудивши за опір розбійникам, Дмитра Мазура і Івана Лиса. До колгоспу прибула ревізійна комісія, яка виявила розкрадання грошей і майна членами правління колгоспу. Головбуха і касиєра колгоспу віддали під суд, інших познімали з посад, обидва колгоспи об’єднали в один, і на голову колгоспу прислали з Рави-Руської Івана Зінька. Новий голова був людиною поміркованою, і в Карові припинились дикі сцени пограбувань селян.

Батькові дали новий город під картоплю на місці, що відійшло до колгоспу, після перенесення польської границі. Город був близько від села, але роботи було там дуже багато, бо за роки існування границі закоренився пирій, з якого треба було очистити землю. Карівці раділи, що тепер будуть повернуті їм вигони і сінокоси, але в Белзі утворили новий район – Забузький, і границю цього району визначили під самим Каровом, а вигон під рікою і сінокоси за рікою передали новоутвореному колгоспові в Угнові, передмістя якого заселили переселенцями з Прикарпаття, та колгоспові в Цеблові. Спочатку карівці не змирились з новими границями і продовжували пасти худобу на своїх споконвічних землях, але невдовзі охоронці з Угнова з допомогою міліції почали забороняти, хоч ці вигони їм були зовсім непотрібні, бо худоби в угнівському колгоспі було дуже мало. Отож, на цих пасовиськах росла трава, і хто не боявся, той міг собі накопити і відразу забирати траву, чи напіввисохле сіно. Я цим часто користувався і надбав сіна для корови.

Мабуть, у липні я влаштувався на роботу в геодезичну експедицію, яка для Львівської проектної установи проводила геодезичні роботи і здійснення ситуації в Угнові для виготовлення карти новоутвореного району. Це була перша моя праця за гроші, і я, звичайно, не міг тоді знати, що через шість років геодезія стане моєю основною професією. Робота була тимчасова, сезонна, і, звільнившись в кінці серпня, поїхав до Львова, щоб влаштуватися на автобусний завод. Тут у відділі кадрів заявили, що можуть мене прийняти на курси токарів за умови, що я пропишусь у Львові бодай тимчасово, бо в них нема гуртожитку. З тим я повернувся додому. Зароблені гроші я віддав мамі, і вона заплатила ними страховку, а за останні купила мені матерії на костюм, який мені відразу і пошила

сусідка Іванна Пігура, моя хресна мати. Мушу додати, що в той час в Карові і в довколишніх селах, ще в загальному використовували одяг сільського виробництва. Сорочки до роботи з грубого витканого сільським ткачем полотна, штани з такого полотна, вживали також сіряки і гуні, бо текстильних виробів було мало, вони були неякісні і дорого коштували. Широко використовували також військові гімнастюрки, штани-галіфе, шинелі, куртки-фуфайки.

На початку вересня до нас зайшов Гріца Нестор і розповів, що в Угнові організують вечірню середню школу і приймають всіх бажаючих: від четвертого до десятого класу. Він сам записався у восьмий клас і запропонував мені піти завтра з ним. Я погодився, і наступного дня після п'ятої години ми вирушили навпростець, через вигон до Угнова. Півгодини ходу з балакучим Гріцою минули скоро, і ми ввійшли до школи, де нас зустрів директор, який привітно запросив до класу. Так я знову став школярем, коли мені вже кінчався сімнадцятий рік. Викладачі Угнівської школи майже всі випускники Львівського університету. Тут я вперше зустрів таких чудових педагогів, як викладач математики і фізики Раїса Григорівна, викладач англійської і німецької мов - Квасниця, викладач хімії і анатомії - Клавдія Іванівна, викладач географії і історії - Надія Джуман.

Була проблема з підручниками, тому я всі лекції старався конспектувати, і скоро став найкращим учнем. Клас наш був невеликий: нас двох з Карова і п'ятеро з передмістя Угнова, три дівчини з міста. Уроки починалися в сьомій годині вечора і закінчувались об одинадцятій. Восени і взимку, коли сікло дощем чи курило снігом, важко було добиратися більш як за півгодини до Карова. Але з Гріцою ніколи не було скучно. Він завжди розповідав цікаві пригоди з своїх поїздок до Львова і я, а часто з нами повертали разом технічні робітниці, так сміялися, що і сон пропадав. Я коли повертався до хати, то вже не міг заснути, світив лампу і ще дві-три години готував уроки. Деколи мама пробудившись питала: "І ти ще не лягав, а я вже хочу вставати". Заняття проводились у вівторок, середу, четвер і п'ятницю. Програма навчання така ж як і в денній школі. Не було, щоправда, військової підготовки і фізкультури. Та скоро мене почали викликати на підготовку до Армії в Рава-Руський райвійськомат, і там, ці предмети вивчали краще, як в школі. В листопаді батькова нога розпухла і дуже боліла. Я відвіз його до Угнова в лікарню і мусив часто скорше виходити з дому, щоб зайти до лікарні і провідати його. Рана гноїлася і ніяк не хотіла гоїтись. Лише коли я почав купувати йому вино, він почав поволі видужання, на подив лікаря, який вже втратив надію на

вилікування. Так минув 1952 рік, і прийшли до нас знову Різдвяні Свята, які, хоч були багатші минулорічних але сумні: батько в лікарні, я весь вільний час використовував, щоб добре засвоїти шкільну програму.

В новому, 1953, році п'ятого березня вмер суперкат і найбільший тиран в історії людства - Сталін. Хоч у побуті нічого не змінилося, однак всі чекали на якісь зміни в політиці імперії.

Розказували, що в Карові на зборах всі партійці ридали за своїм кумиром. Я щоправда, не мав тепер часу ходити по зборах і на фільми, а в душі радів і дякував Богу, що звільнив нас від тирана.

Я здавав успішно всі вісім іспитів за восьмий клас, і мені пропонували переходити на денний дев'ятий клас, але я відмовився, зсилаючись, що батько хворий, і нікому працювати. Батько вийшов з лікарні лише в червні. Після школи я пішов трохи до колгоспу, де працював переважно їздовим. Гріца часто їздив до Львова на базар і ходив до костела на богослуження. Я перед Великоднем поїхав з ним, щоб дещо купити і висповідатися в католицького священика. В костелі ми застали такі черги, що не було надії навіть за два дні дійти до сповідальниці. На щастя, ми зустріли робітника з Карова Олександра Сайчука, і він завів мене до підпільного отця чину Найсвятішого Ізбавителя (Редемпториста) Залізняка, який і висповідав мене. Щоб запричащатися, треба було ночувати. Спати не було де, бо з залізничного вокзалу виганяла міліція. І ми пішли на Високий Замок. Тоді якраз була проголошена амністія. І з тюрем і таборів випустили в'язнів, багато з яких знаходило собі притулок у кущах на Високому Замку. Ми вийшли на самий вершок насипу і з висоти оглядали вечірній, добре освітлений Львів. Вже було далеко за північ, коли ми зійшли вниз і, загорнувшись плащем, спокійно лягли під кущем. Навкруги лунали свисти і перегуки недавно амністованих злодіїв. Свої речі і гроші ми залишили в кочегарці Сайчука, а одяг в нас був невибагливий. Це було вісімнадцятого квітня. Вдень вже було досить тепло, та вранці я пробудився від холоду, Гріца міцно хропів, з голови, яку він завжди стриг "під нульку" зсунувся кашкет. До нас підійшов якийсь тип і, побачивши, що я розкрив очі запитав:

- Ну, як, все в порядку?

- Все, може бути, - пробубонів я.

- Спокійного сну, - побажав нам, сприйнявши нас за амністованих.

Я дряв від холоду і розбудив Гріцу. Він проснувшись також відчув холод, і ми пішли в центр міста та сіли на лавку в якомусь сквері. Я розказав йому про нічний візит, і ми посміялися з того, що нас прийняли за амністованих. Ми пішли і прийняли Св. Тайну Евхаристії і зайшли до його

знайомої пані на чай, потім на базар, де попродали, що привезли, і купили, що потрібно, та й потяглися на вокзал. Про свою Великодну сповідь я розповів лише мамі, яка мене зрозуміла і підтримала. Гріца також обіцяв зберігати мою таємницю і, здається, довго дотримував слова.

В УГНІВСЬКІЙ ВЕЧІРНІЙ ШКОЛІ

Наприкінці квітня приїхав брат і відразу пішов до Рави-Руської на курси водіїв. Я знову займався заготівлею сіна для корови, а потім влаштувався на роботу на будівництво будинку на Заставному за Угновом. Це була, властиво, казарма для прикордонників. Туди тяжко було добиратися, і я через кілька тижнів звільнився.

З першим вереснем знову почав ходити в дев'ятий клас. Тепер нас з Карова було цілий десяток. Бо в денному восьмому класі вісім учнів з Карова не здали деяких іспитів (переважно з математики) і їх не допустили до дев'ятого денного, а на вечірне їх прийняли з умовою, що перездадуть екзамени за восьмий клас.

Отож, у дев'ятій вечірній до Угнова з Карова ходили: Іван Пуджало, Михайло Ролько, Іван Козак (Баранів), Петро Струж, Анна Лис, Меланя Козак і Петро Пігура у восьмий, а Бишко Іван у сьомий класи. Ходити до школи з такою групою стало ще цікавіше, ми не лише жартували, але часто і співали. Також цікавіше проходили уроки. Гріца часто вів дискусії на релігійні теми з учителями, особливо з Клавдією Іванівною.

- Несторе, ви насправду вірите в Бога? - питала Клавдія Іванівна.
- Так, я вірую і завжди вірив в Бога і в усе, що Бог хоче. А ви ні?
- Ні, я ніколи не вірила і не вірю...
- Ви, напевно, з дитдому...

В класі виник сміх...

- Ні, Несторе, я не з дитдому, але в мене в сім'ї ніхто ніколи не молився, можливо, мої батьки і були віруючі, проте перед нами, дітьми, вони ніколи того не виявляли...

- Бо боялися за свою роботу... А в Дарвіна, який каже, що ви походите від мавпи, ви вірите?

- Так, Несторе, я вірю, що Дарвін вчена і розумна людина, і я йому вірю...

- А якщо я вам скажу: ти мавпина дочко! Ви не будите ображатися?

- Звичайно, що буду, бо мої батьки вже були людьми..., а скажіть Несторе, ваша жінка також така грамотна, як ви?

- Та де там, моя жінка з Салашів, а це таке село, де люди так бояться

науки, як поради церкви. - Тепер уже реготали не лише учні, але душилася від сміху і Клавдія Іванівна...

Такі дискусії знімали втому і підносили настрої і зацікавлення. В дев'ятому класі нас вже було близько двадцяти, бо кілька учнів денної школи з Угнова також перейшли у вечірню. На жаль, не було між нами Василька Коплака, який помер під час канікул від укусу скаженого пса. У восьмому класі він був добрий і веселий товариш.

Недалеко за селом, там де недавно проходила границя через ліс, було багато пнів від вирізаних прикордонниками сосен. Наближалась зима, і потрібно було заготовляти дрова. Ми з Михайлом Рольком одного разу вирішили викорчовувати ці пні на дрова. Взяли лопати і сокири і від ранку до години четвертої повитягали по чотири пні. Робота йшла не дуже трудно, бо скрізь був білий сипучий пісок, а відгалуження коренів вже підігнули. Наступного дня зі мною пішли ще й батько і брат, який вже закінчив курси водіїв, але ще не знайшов роботи, і ми щодня привозили по дві фіри пнів додому. Заготовивши дрова на всю зиму, брат накосив, уже в жовтні, біля ріки кілька фір трави. Коли ми почали громадити, надійшли сторожі Угнівського колгоспу, але, випили пляшку горілки, порадили, щоб ми негайно все забрали. Я пішов до лісника Данилевича, взяв в нього коней, і за ніч ми привезли три вози сіна. Мама вранці не могла вигнати корови, бо все подвір'я було завалене сіном. Брат ліг спати, я ще добрих дві години вчив тригонометрію, а ввечері в школі Раїса Григорівна здивовано заявила, що на денній школі її не відповідають так добре, як я у вечірній. Так, тяжко працюючи, я не занедбував навчання і досить успішно засвоював складні математичні формули. Жадоба знань перемагала сон і різні перешкоди, які ставило життя.

У праці і навчанні проминула осінь і прийшов новий 1954 рік.

В лютому мене викликали в райвійськомат на допризовну медичну комісію. На цій комісії знайшли, що в мене побільшені мигдалики, і їх необхідно оперувати. Направили в Львівський медінститут, де я пролежав тиждень до операції і тиждень після. Після операції горло кілька днів так несамовито боліло, що я нічого не міг їсти і дуже знесилів. Коли вже виписували, я сказав лікарці, яка робила цю операцію, що горло ще болить.

- Воно ще довго буде боліти... - Така була відповідь.

У лікарні я мав з собою дідів молитовник, часто часто молився. Це зауважили деякі хворі, і також брали його в мене і читали. Один інвалід з війни навіть переписував собі деякі молитви і часто читав їх перед сном. Вийшов я з лікарні вже в березні дуже ослаблений. З трудом дістався до

поїзда і доїхав до Рави. З Рави-Руської двадцять кілометрів додому пройшов пішки. Дорогою смоктав лише печиво і цукерки.

Кілька тижнів я ледве відвідував школу. Горло турбувало все менше, але часто боліла голова і серце. Проте я скоро наздогнав пропущені уроки і добре підготувався до здачі іспитів.

Одного разу я повертався з Угнова лише з Гріцою. Всі наші односельчани хотіли дуже спати і втікли з останнього уроку. Вже було пів до дванадцятої, надворі темно, хоч “око вибери”. Нас також почав морити сон. Переходячи, коло ліска, що під Угновом, Гріца несподівано промовив:

- Дивись, який куц, подібний до людини, ану помацай!

Я протягнув руку і на свій подив схопив рукав якоїсь шинелі.

- Ну что, откуда? - Запитав прикордонник, який також задрімав на “своєму боєвому посту”.

- Зі школи, - відповіли ми.

- Харашо, прохадіте.

Ми сміялися до самого дому, сон пропав зовсім. В школі і вдома всі дуже сміялися з нашої пригоди з прикордонником.

Коли ми здавали іспити, була дуже дощова погода. В день здачі екзамену з англійської мови, дощі були особливо сильні і з градом. До мене прийшли Ролько Михайло і Івась Пуджало, щоб дещо повторити і йти разом до школи. Коли дощ ніби вже перестав, мама дала два сіряки, і ми, накинувши їх на голови, пішли. Коли ввійшли в передмістя, дощ полив знову. Ми стали під деревом, щоб перечекати. Несподівано зірвався сильний вихор і на наших очах, на віддалі якихось п'ятьдесять кроків від нас, зірвав з будинку дах, вкритий оцинкованою бляхою, пошматував її на шматки і розвіяв на всі сторони. З хати з криком вибігли люди. Одного хлопця, який перший вискочив з хати вихор підкинув кілька метрів вгору. Ми з подивом і страхом гляділи на цю витівку природи, що сталась протягом кількох секунд. Коли ми добилися до школи, були вже промоклі до нитки. Екзамени вже почалися. Я весь мокрий, взявши білет, відразу почав відповідати. Читав і переказував текст безпомилково. Відповів на кілька поставлених запитань без жодного українського слова.

- Ти молодий англієць, - поплескавши мене по плечу, похвалила симпатична вчителька - панна Квасниця і поставила відмінно.

Взагальному, цей рік був дуже щедрий на опади. В березні за одну ніч сніг випав на півтора-два метри. Потім вдарив мороз понад двадцять градусів. Я кілька днів працював в геодезичній партії, яка робила топографічне зймання, для регуляції р.Солокії. Ми ходили, а деколи їздили саньми по снігу, як по асфальті. Навесні, влітку і восени лили часті

проливні дощі. Брат влаштувався в Сокалі водієм. Батько, видужавши, почав знову ходити до колгоспу. Я знову мусив дбати про сіно для корови. В червні біля ріки, де було колись наше поле “Канчирівка”, почали орати трактори. Там вже виросла чимала трава. Я пішов накопив, і батько відразу возив траву додому. Тут порозкидали, сушили і так нароби́ли трохи сіна. Потім я косив на вигоні, і наступного дня ми забирали вже напіввисохле сіно. Вкінці серпня я накопив досить трави на березі річки. Але почалися такі часті дощі, що я сім разів ходив сушити цю траву і привіз її аж у жовтні. Зложив її в окрему копицю, а навесні колгосп купив її на січку для свиней за півцентнера пшениці.

Цієї осені мої ровесники вже йшли до війська. Мене викликали на військкомат і заявили, що мені дають відстрочку, щоб закінчив десятий клас. Так я продовжував своє навчання в десятому класі і одночасно помагав батькам в господарстві. Вже в листопаді я пішов за ріку і ще накопив отави, погода в той час вже була гарна. Я зложив отаву в копиці, в той час вже ніхто не боронив косити, і наступного дня поїхав з батьком, щоб привезти додому. Цього дня вже був мороз. Ріка вкрилася тонкою кригою, коли ми виїхали на середину ріки, коні ламаючи кригу, запленталися в упряжі. Я зліз з воза і по рамена в крижаній воді, відмотав коней і, поламавши перед ними кригу, переїхав на другий берег. Батько порадив не брати сіна, лише одну копицю і вертати додому. Ми так і зробили. З трудом переїхали ще раз через ріку, яка була глибша, як звичайно, і я зарившись в суху отаву весь мокрий приїхав додому. На щастя, ця зимова купіль мені не пошкодила, я, на подив батьків, навіть не кашляв. Забрав я це сіно, аж наступного року, коли вдарив сильний мороз, а перед тим випав глибокий сніг. Цим разом я вже під вечір поїхав з Василем Бишком, який тоді працював їздовим на ветеринарній дільниці, і мав добрі коні. Ми їхали по поверхні снігу, як по найкращім гостинці. Ровів, ям, а навіть ріки не видно було під снігом. Коні бігли швидко, і ми швидко опинилися біля моїх копиць. Верх і низ копиць треба було залишити, бо заледеніли, але середина була суха. Ми наклали на сани стільки, що і на два вози стало би влітку, добре притягнули “рублем” і поїхали. Вже зовсім стемніло. Почався сильний снігопад. Василь зарився в отаву почав дрімати.

- Василю, як їхати, я нічого не бачу!

- Пусти коні вільно, вони самі знають дорогу... - Прошепотів Василь і захропів.

Я так і зробив. Через півгодини швидкої їзди, коні зупинились під воротами. Ми вкидали сіно під шопу, такою кількістю здивували батьків.

Наприкінці січня я, Михайло Ролько і Пігура Петро - всі учні вечірньої школи почали ходити працювати в колгоспній столярні. Спочатку ми були оформлені як учні будівельних робіт, а я, крім цього, ще й обліковцем столярної майстерні, яка виготовляла і ремонтувала переважно сільські вози. Роботи було багато: ми стругали спиці для колес, заготовляли матеріал для возів і т.д. В четвертій годині ми звичайно кінчали роботу і йшли додому, готуватися до школи.

Хоч правління в колгоспі поміняли вже третій раз, але господарка колгоспу не поліпшилася: коней і корів годували самою соломою, свині здихали з голоду, бо годували їх січкою политою якоюсь брагою. Змінилися на краще лише стосунки між правлінням і селянами. Щоправда, ще не припинилася “позика”, але вже не здирали її так агресивно і брутально, як раніше, та й люди вже перестали боятися і часто давали настирливим активістам належну відсіч. Таким був початок і весна 1955 року, двадцятого року мого життя.

У травні почалися екзамени на атестат зрілості. Мене, щоправда, звільнили під час здачі іспитів від роботи в колгоспній майстерні, але вже з першого червня запропонували посаду обліковця на колгоспній фермі, з окладом п'ятдесят трудоднів в місяць. За цей місяць я здав всі десять іспитів за десятий клас і іспит з Конституції за сьомий клас. Разом зі мною здавав іспити на атестат Олександр Лис. Його у 1955 р. звільнили з таборів по амністії. Повернувшись додому, він застав батька вже вмираючого, мати померла ще раніше. Під його опікою осталося ще двоє братів-школярів, але він почав з третьої чверті - відвідував уроки вечірньої школи. Крім нього, в десятий клас прийшли: начальник прикордонної застави, начальник міліції, начальник паспортного стола. Це угнівське начальство вчилося слабенько, ледве тягнуло на трійки. Олесь виявив добрі знання з усіх предметів, крім математики, тут я йому помагав, і на екзамені з письмової роботи лише ми вдвох розв'язали доволі складну задачу, а весь клас від нас списав.

В АРМІЇ – ІМПЕРІЇ ЗЛА!

Брат Василь знову завербувався на роботу в Луганську (тоді Ворошиловградську) область, і я змушений був забезпечити батьків сіном для корови і дровами. У вересні мене викликали в райвійськкомат і казали чекати на повідомлення про призив в армію. Я ще встиг заготувати і вночі привезти (бо вдень неможливо було знайти коней, всі були зайняті роботою в колгоспі) кілька фір сіна і дров. Повідомлення в армію

прийшло, аж наприкінці жовтня. Нас покликали з села лише двох: мене і Миколу Дацишина, який закінчив десять класів денної школи. З колгоспу мені видали сто карбованців, по п'ятдесят копійок на кожний вироблений трудовень. У кінці року батькові казали, що я перебрвав, бо на трудовень виходить лише по двадцять п'ять копійок! Добрі були заробітки!

Мама плакала і молилася, щоб я щасливо повернувся, і, не дай Боже, щоб мене затягнули до комсомолу, що було тоді головним завданням комуністичної влади. Я перед від'їздом поїхав до Львова, висповідався і запричащався в католицького священика і відвідав за Львовом дядька Адама, який жив в селі Басівка, Пустомитівського району.

З колгоспу дали нам вантажну машину, і я попрощався з мамою і з сестрою, а батько поїхав зі мною до Рави. Коли ми виїздили з Карова, мені жаль стиснув серце. Жаль покидати старих батьків, які вже потребували моєї допомоги. Туга стискала груди за рідними місцями, де я провів свої дитячі і юнацькі роки. Здавалось, що покидаю їх назавжди! У військкоматі нас зустрів капітан Верхоглядов, похвалив, що ми тверезі, перевірів наші речі, чи не маємо з собою горілки, і заявив, що ми будемо служити в Україні (це перший раз дають таку можливість західнякам за десять років існування радянської влади!). Що перший рік ми будемо вчитися у військовій школі, що нам виявили велике довір'я. З цілого району нас разом їде всього шість призовників, які мають середню освіту.

Відправлення до Львова буде вночі, а він викликав нас заздалегідь, бо треба, щоб я підписав заяву про вступ до комсомолу. Я відмовив, заявивши, що я маю час це зробити вже в військовій частині. Капітан пояснив, що там мене можуть прийняти лише через рік, бо там мене ніхто не знає, а тут він дасть мені рекомендацію, але я відмовився. Ця розмова мені пізніше ще не раз пригодилася, коли на мене тиснули з вступом до комсомолу, я відмовлявся на тій підставі, що згідно положення про вступ до комсомолу, мені можуть дати рекомендацію, лише через рік служби, і моя відмова завжди була обгрунтована. Добру інформацію я, Богу дякувати, одержав перед відправкою!

Ми з Миколою попрощалися з військкомом і, вийшовши на вулицю, побачили наших батьків, розказали їм, що будемо служити на Україні, десь на Півдні. Ми провели батьків до машини і попрощалися з ними, розставалися на три роки, здавалось тоді, що навіки! Який парадокс, ми лише тоді належно оцінюємо наших рідних, коли їх втрачаємо!

Щоб трохи вгамувати наш смуток, ми пішли до кінотеатру. Там, здається, сказали, що сьогодні фільму не буде, і ми, побродивши по Раві, пішли знову у військкомат. Тут вже зібралися ще чотири наші призовники:

два хлопці з села, два з Рави. Один з Рави - українець, один чорний вірменин із білими здоровими, зубами. Вірменин, видно, трохи напідпитку, весело безнастанно жартував і дразнив свого товариша, говорив на російській мові, старався розвеселити нас, а особливо свого колегу, якого щомиті кликав: “Васільок!”. Проте ми всі були сумні, пригноблені, хоч Микола і ще дехто старалися приховати свій сум і більше розмовляли, всі були прибиті смутком і невідомістю нашого майбутнього. Навіть, коли ми полягали на нарах і ждали на працівника з військкомату, що повинен нас збудити до поїзда і відправити. Сон нікого не брав, і розмова не клеїлась. Пізно вночі прийшов наш проважаний, і ми пішли на залізничну станцію. Скоро підійшов поїзд, і ми, зайшовши у вагон, відчули втому і задрімали. До одного хлопця з села підійшов брат, а до вірменина мати і почали з ними прощатися. Мати наказувала синові і всім нам, щоб слухали ефрейтора. Поїзд рушив, і під стукіт коліс ми захропіли. У Львові нас розбудив наш проважаний і повів на медкомісію, а перед тим в лазню. Надвечір ми пішли ночувати на збірний пункт, що поміщався в якомусь костелі. Тут ми пробули кілька днів, призивників зі Львова на ніч відпускали додому. Микола пішов до свого родича, а мого сусіда Івана Осташевського, який вчився в політехнічному інституті і жив в гуртожитку. Наступного дня Микола прийшов з Іваном, який старався нас підбадьорити. Два рази на день нам давали гарячу страву: вранці чай і ввечері борщ і кашу. Я вперше їв у військовій столовій і відразу відчув, що після маминих вареників ця їжа в рот не лізе. Так, мабуть, оцінила це меню і більшість призовників, бо рідко за яким столом з’їдали те, що поставили. Нарешті, підійшов наш транспорт, і ми повантажившись у “телятники” з нарами, завели прощальну пісню: “Ой посумніли молоді хлопці, що покидають свій рідний край...” Всім стали в очах сльози, дехто відкрито плакав. Хоч я мав смачні коржики, які напекла мама на дорогу, апетит зовсім пропав. Їв лише яблука, якими мене щедро частував Микола. Ми вже у Львові дізнались від “купців”, які за нами приїхали, що їдемо в Одесу, в школу зв’язку, яка готувала радистів і водіїв для військових частин, що обслуговують авіацію. Так я і написав додому в листі. Їхали ми до Одеси чотири дні. Більше стояли на станціях. Нарешті, приїхали. Хоч вже були останні дні жовтня, ще було сонячно і тепло. Нам сказали, що до нашої військової частини треба йти вісім кілометрів пішки. Я мав дерев’яний куферок, який добре замикався, але був тяжкий. Ми пройшли вже половину дороги, Микола помагав мені нести, але скоро ми оба змучились настільки, що я змушений був його просто викинути, перебравши свої речі в заплічник. Так робили й інші призовники, а

приїхало нас зі Львова понад п'ятсот, майже всі з середньою загальною або спеціальною освітою. Поки прибилися до розташування тої навчальної частини, всі були перемучені і голодні. Тут ще довго нас розпроділяли по ротах і взводах. Крім нас із Львова, прибув також ешелон з Чернівців. Потім обмундирували і нарешті повели в їдальню. Тут я вперше їв рибу. Все було смачне, але дуже мало. Щоб заспокоїти голод, всі витягували продукти, які привезли з дому, або купували пиріжки в буфеті.

Через кілька днів мене зарахували у взвод радіотелеграфістів. Миколу також по цій спеціальності, але він попав в іншу роту. Проте ми щодня зустрічалися і розмовляли. Спали на матрацах, набитих соломною, просто на підлозі, в казармах ще жили солдати, які повинні були скоро демобілізовані. Дні тягнулись довго і скучно. Одного дня нас водили на екскурсію, і я вперше побачив море. Спати давали лише шість годин. Щоправда, ми повинні були спати ще дві години після обіду, але цього дотримувались лише перші кілька днів, а потім замість обіднього сну гонили на роботу: розвозити щебінь і пісок і будувати тротуари у військовому містечку. Одного дня в суботу старшина Кузьменко, замість в їдальню, повів нашу роту в лазню. Іти треба було кілька кілометрів. Коли ми помились, вже було по четвертій після полудня. Ми швидко вийшли на вулицю, розбіглись, щоб купити пиріжків, бо всі були страшно голодні. Коли ми повернулись, старшина вже чекав з блокнотом і переписав усіх. Через кілька тижнів нашого побуту в Одесі, усіх, хто тоді бігав за пиріжками, відправили на аеродром в навчальну роту зв'язку, віддалену понад сто кілометрів від Одеси в районі м. Арциза.

Військовий аеродром в степу, казарми-фінські будиночки, в них двоповерхові залізні ліжка. Дороги ґрунтові - після дощу, особливо восени і навесні - болото по коліна. В їдальні не так чисто, як в Одесі, але їсти давали більше, особливо багато було смаженої риби. У моєму взводі радіотелеграфістів більшість хлопців була з Західної України: два жиди з Чернівців – Шаферштейн і Матвіїв, два молдавани з Чернівецької області, п'ять чи шість москалів з Рязанщини, решта - українці з Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької і Тернопільської областей. Найстарший за віком був Гуменюк з Болехова. Він закінчив чотири курси Львівського політехнічного інституту, але під час практики мав якийсь конфлікт з міліціонерами, і вони повідомили в інститут. Результат – виключення. Гуменюк був одинак у перестарілих батьків і не підлягав призову, проте як лише дізналися, що його вигнали з вузу то, всупереч закону, мобілізували. У військкоматі, він писав скарги до міністерства оборони і лише через півроку добився, що його звільнили.

Командир взводу лейтенант Седов, син генерала, готувався поступати в військову академію. Він викладав в нас радіотехніку і командував взводом. Нам він представився так:

- Яка різниця між професором і офіцером? - Професор все знає, але вчить чогось одного, а офіцер сам нічого не знає, але солдатів вчить всього!

Його помічником був сержант Мясніков, москаль, трохи самодур, трохи самолюб, тупенький кар'єрист, московський шовініст.

Почались одноманітні солдатські будні: підйом, фіззарядка, підготовка до сніданку, сніданок, заняття в класі, обід, знову заняття з радіотехніки, тренування передавання і приймання радіограм азбукою Морзе, вивчення будови радіопередатчика і радіоприймача, опитування вивченого матеріалу. Крім цього, ще один раз на тиждень заняття по строевій підготовці і два рази по одній годині з політичної підготовки. Потім вечеря, вільний час, переключка і сон. Лейтенант Седов, звичайно, займався з нами лише до обіду, після обіду він їхав в офіцерське містечко віддалене від аеродрому, де готувався до вступу в академію. Отже, тоді повним господарем був сержант. І ще два рази на тиждень читав електротехніку молодший лейтенант, який сам вчився в десятому класі, з нами поводився досить несміло і часто просив, щоб йому допомогти розв'язати задачу з математики. Хоч в нашому взводі майже всі мали середню освіту, але вивчення радіотехніки для більшості проходило досить трудно, і це виводило з рівноваги дуже поміркованого лейтенанта Седова. Одного разу він запитав по схемі радіостанції, яку роль виконує один з її вузлів, той не знав, потім другого, третього, і так по черзі поставив на ноги весь клас... вкінці запитав мене і я, маючи добрий конспект його викладів, пояснив. Він трохи здивований, наказав всім повторити мої слова. Це було мені на користь, бо перед тим сержант і кілька комсомольських активістів весь час чіплялися до мене, чому я не подаю заяву до комсомолу, так, як це зробили вже двоє: молдаванин і москаль, який мав лише сім класів. Я відбивався тим, що почув від капітана Рава-Руського військкомату, що я можу лише через рік "бути достойним такої честі", і вони з подивом роззявляли роти, звідки я знаю так добре комсомольський статут? Скаржились вони на мене і Седову, але він відповідав, що це моя особиста справа і змушувати мене до цього ніхто не має права. Так я один, з Божою допомогою, не підтримав навіть формально духовну кормигу московських окупантів. Оберігали мене, мабуть, і мамині молитви, бо вона більше всякого нещастя боялася, щоб мене не затягнули в "ту комуністичну банду, яка вчить відрікатися від

Бога”. Я ніколи, особливо ввечері, не занедбував щоденних молитов, і часто накрившись з головою, молився, поки не заснув. Особливо прикро було, коли приходила неділя, або релігійне свято. Ми, українці, тоді сходились у вільний час і споминали про своїх рідних, розмовляли між собою українською мовою і зітхали, що ще так довго буде тривати наша розлука. Я старався вкоротити час, який йшов так повільно, тим, що читав спочатку художні книжки, але всі були на російській мові, яка мені і так обридла щоденними “каканнями і штоканням” по службі. В мене була єдина українська книжка Шевченків “Кобзар”, розміром 12x10 см., надрукований дрібним шрифтом. Я часто брав його і йшов, якщо була гарна погода, в степ, а взимку в порожній клас і там на самоті читав Кобзаря та молився за рідних, за себе, за Україну...

Одного разу мене застав в класі Дубно з Золочівщини, він закінчив Львівський електротехнікум і був в нас командиром відділення. Він взяв в мене “Кобзаря”, і ми довго читали разом. Потім він ввімкнув радіоприймач, і ми старались впіймати “Голос Америки”. Несподівано до класу зайшов командир частини капітан Ярун.

- Ви что делаете? Вам что неизвестно, что курсантам слушать радиоприёмник запрещается! - розкричався він.

Дубно старався пояснити, що ми хотіли знайти радіотелеграфні передачі і потренуватися на приймання.

- Нельзя! Это делать можно только с разрешения вашего командира взвода і в его присутвіі! Так ви можете наткнутя на американскую пропаганду. Я вас предупреждаю, что если еще раз замечу, будете наказани!

Це стало для нас наукою, і ми пізніше діяли більш обережно: замикали двері, і слухали лише в навушниках, але робили це доволі рідко, бо боялися доносів комсомольців-неукраїнців, і деяких наших підлизанців, яким, наприклад, був найближчий мій земляк з Белза Сушко. Я більше довір'я мав до згаданого Володі Дубна, Богдана Дзюби з Глинян, Гуменюка. Ми з ними, могли і сперечатися і говорити правду в очі, але були певні, що ніхто з нас не видасть.

Одного разу, це було в неділю, я стояв днювальним коло входу в казарму. Курсанти, користуючись відсутністю офіцерів, розбрелися хто куди, деякі роздобули пляшку і розпили її. Прийшов час мене змінити, але ніхто не приходив. Я почав кликати чергового на вихід. Прийшов Гуменюк напідпитку і почав мене дразнити, що я буду стояти в другу зміну, бо нині вихідний, і всі комсомольці гуляють. Це почув комсорг взводу, який найбільше набридав мені своєю агітацією про комсомол, і

зробив Гуменюку зауваження, що він пристає до днювального, а це забороняється статутом.

- А тебе що обходить, ти нещасна собако! - вигукнув Гуменюк і вдарив комсорга кулаком в обличчя, так що йому потекла кров.

Це побачив молдаванин Паламарчук і побіг до телефона. Він набрав номер Яруна і повідомив його, що: “один курсант стукнув другого”. Паламарчук говорив смішною російською мовою, бо він просто не знав багато слів. Ярун подумав, що “стукнув” - значить – убив. Він викликав Седова і наказав негайно їхати в казарму, там ночувати та доповісти, що сталося. Седов приїхав і подзвонив, що жодного “ЧП” немає, що молдаванин просто не знав, як пояснити. Наступного дня приїхав Ярун і, коли мене запитав, чи то правда, що Гуменюк був п’яний і приставав до мене - днювального, я категорично заперечив, і пояснив, що він лише жартував зі мною. Тоді Ярун вилаяв комсорга і Паламарчука за обман і за те, що його хворого потривожив. Седов найбільше лайав Паламарчука і сказав, що Ярун вважає мене кращим вояком, хоч я і безпартійний, як ті дурні комсомольці разом зі своїм комсоргом. Відтоді Гуменюк мені часто міцно тиснув руку, а з комсомолом до мене ніхто не чіплявся. За кару Паламарчукові, комсоргові і Гуменюкові призначили через тиждень чистити гарнізонний туалет.

Сенсаційною подією стала заява Хрущова “про розвінчання культу Сталіна” Цей виступ Хрущова на з’їзді партії нам читав замполіт на загальних зборах навчальної частини, хоч, як він попередив, йому доручили читати це лише комуністам і комсомольцям. Цей виступ зробив цілий переворот в головах агресивно настроєних московських комуністів і підірвав їх віру в непомильність компартії.

Так минув 1955 і зима 1956 року. Я часто писав додому, посилав фотографії, запевняв батьків, що в мене все гаразд і просив не турбуватися і жодних посилок мені не посилати, бо їжі вистачало, лише зрідка я купляв печиво, щоб якось урізноманітнити щоденне солдатське меню. Седов збирався в травні здавати вступні екзамени до Академії, тому вирішили закінчити нашу науку вже в квітні, хоч програма була розрахована на рік.

В квітні нас випустили радіотелеграфістами третього класу і на початку травня почали розсилати по різних авіачастинах. Я, Дубно і Дзюба були направлені до взводу зв’язку на аеродром в Ліманську, віддаленому тридцять кілометрів від Тирасполя.

Тут нас розподілили по різних радіостанціях середньої дальності зв’язку. Мене призначили на авторадіостанцію СЦР-329, випущену в час війни в Америці. Радіостанція підтримувала зв’язок з штабом Одеського

військового округу і штабом нашої частини, що обслуговувала полк винищувачів.

Казарма мурована, в одному великому залі на двоповерхових ліжках спав весь батальйон. Солдати були зібрані з цілої імперії: українці, росіяни, татари, казахи, грузини, вірмени, азербайджанці і т.д. Начальником радіостанції був старшина зверхсрочник, він рідко приходив на радіостанцію, бо весь час десь бував в нарядах. Керував всім сержант Котлярів - командир екіпажу зрусифікований українець з Кубані, радист Майчуба, також зрусифікований кубанець, радист - зрусифікований мордвин, водій-механік - росіянин, шостим був я - львівський бандерівець, пізніше прислали ще одного радиста родом ніби з Івано-Франківщини якогось Шпука. Котлярів і Майчуба вже були на третьому році служби, шофер і мордвин на другому, я і Шпук певний час, проходили стажировку, хоч часто підміняли чергових радистів, вже через яких два місяці.

Всі радисти, крім мене, були комсомольцями. Проте ми жили більш менш дружно. В той час всі вже були шоковані розвінчанням культу Сталіна, починалася війна в Єгипті, революція в Угорщині. Я любив перебувати на радіостанції, тут можна було вільно слухати заграничні радіопередачі, кругом були виноградники, можна було читати, загоряти, тренуватися для здачі на другий клас-радіотелеграфіста, за що вже додатково платили ще двадцять п'ять карбованців. Щоправда, крім чергування, раз або і два рази на тиждень доводилось ходити в наряд: посильним по штабу батальйону, що я найбільше любив, днювальним чи вартовим по охороні об'єктів авіаційних складів, хоч для цього була ціла рота охорони. На відстані двох кілометрів від нашого містечка було досить велике озеро Лиман. Щонеділі ми ходили купатися, а в будні, лише, коли був посильним і ходив за офіцерами по квартирах в Лиманську. Там в кожній хаті робили з винограду домашнє вино, яке особливо смакувало в гарячу пору. Одного разу мене призначили посильним по штабу. Черговим по частині, який керував всім добовим нарядом, був якийсь піхотний капітан, який почав перед розводом питати всіх про обов'язки по статуту. Хто не знав, тих не допускав до наряду. Половину солдатів відсіяв, нагнав вчити статут. Я обов'язки посильного знав добре, і це йому подобалося. Вночі він не турбував нас, і ми спокійно спали разом з черговим по штабу. Вранці він дав мені довгий список з прізвищами офіцерів, яким треба було прийти на якісь збори. Стояла спека. Майже всі родини офіцерів в той час робили вино. Мене щедро пригощали, так що, коли я закінчив ходити, вже

добре сп'янів та й спати захотілося. Я заліз до виноградника і в тіні добре виспався кілька годин. Потім пішов помився в Лимані і під вечір прийшов до штабу. Капітана десь не було. Я ліг на тапчан і знову заснув. Через дві години, коли мене розбудив черговий, я вже був зовсім свіжий і без запинки відрепортував капітану про виконання його наказу. І хоч на ті збори ніхто з офіцерів не прийшов, але мене капітан похвалив перед командиром взводу, що я відмінно знаю статут і точно виконую накази.

Тоді Хрущов взяв курс на посилене вирощування кукурудзи. На всіх політзаняттях тільки і говорили, де поїхав Хрущов і що він сказав про кукурудзу. В нашому взводі на цих політзаняттях особливо відзначався Сулейман-учитель з Азейбарджану. Він завжди рвався виступати і смішив всіх: “Великій Ленін говоріл, а Хрущов повторіл, что кукуруза імеєт большой значеніє для всего советского гасударства...” Всі слухачі тряслися від сміху... Проте Сулейман був досить хитрий. Одного разу, ще до мого приїзду в Лиманськ, Сулейман з кількома солдатами росіянами з господарського взводу копав в автопарку траншею під гараж і викопали посудину з золотими монетами. Дурні москалі почали викрикнути:

- Нашлі клад! Ура! Нашлі клад...

На їх крик прибіг начальник автопарку капітан, жид, і відіпхавши всіх, забрав золоті монети собі. Лише Сулейман вспів витягнути жменю золота і заховав в кишеню, потім написав заяву, що “його бабушка больной...”, приніс якусь медичну довідку і поїхав у відпустку. Як вернувся, розказував, що цього золота, що він завіз, вистарчило на зуби для нього, для жінки і для бабушкі. Солдати постійно рвали виноград і часто їли немитим. У нашій частині спалахнула епідемія дизентерії. Мене також заболів живіт і, коли я звернувся до лікаря, жида, Міліграма, він навіть не питав, а відразу відправив в інфекційну лікарню в Тирасполі. Там з'ясувалось, що в мене лише глисти. Проте я пробув в лікарні більш як два тижні. Їсти давали добре, чотири рази в день, ми дивились часто непогані заграничні фільми і грали в шахи. Після виходу з лікарні мені наказали набрати собі бригаду і перегородити частину кінозалу, щоби зробити клас для занять.

ЗНОВУ У ЛЬВОВІ І ВТЕЧА ДО КАРОВА

В той час змінився командир батальйону і новопризначений комбат почав проводити нововведення, згідно з розпорядженням Міністра оборони Жукова. Крім цього, що кожний відділ повинен мати окреме приміщення, збільшено число годин для фізкультури і маршової

підготовки. Введено, як в старій царській армії, барабани. Тепер всі відділи мали свої барабани і в їдальню ходили лише під барабанну музику. Я підчас роботи при обладнанні класу зігрівся і, напившись холодної води, захворів запаленням горла. Знову пролежав більше тижня у лікарні в Лиманську. На початку листопада мені сказав “лисий” (так в нас називали командира взводу), що є розпорядження з штабу округу відправити одного радиста до Львова для проходження там дальшої служби, і я охоче погодився. Разом зі мною відправили ще кількох казахів, що мали направлення в іншу від мене частину. До Львова ми приїхали в неділю. На головнім залізничнім вокзалі я розпрощався з казахами і поїхав на Басівку до дядька Адама. Тут мене приймали самогоном і ввечері я поїхав до Львова в свою частину. Вказана в моїм направлені частина була на вулиці Лисенка. Тут виявилось, що я служити у Львові не буду. Що тут буде формуватися нова частина для відправки закордон. Щодня приїздили нові групи солдат і сержантів, і місця у відведеній казармі ставало щораз менше. На одне ліжко вже припадало по два-три чоловіки. Одного разу я звернувся до замполіта з проханням відпустити мене, щоб поїхати до батьків. Він відповів, що всі відпустки в Львівському окрузі скасовані. Тоді я після вечірньої переклички, сказавши про те лише двом новим колегам зі свого відділення, вирішив самовільно поїхати до Карова, де вже не був більше року.

Через діру в огорожі я вийшов на вулицю і сів на сьомий трамваї, що їхав на Клепарів. На станції сказали, що поїзд до Рави-Руської буде лише вранці. На щастя, мою розмову почув якийсь залізничник і показав мені на товарний поїзд, що направлявся до Рави. Я вискочив на перехідний майданчик, і вагони скоро покотилися. Через годину я почув, що стає холодно, і зайшов до купе, де їхали супроводжуючі. Там було досить тепло, ми поговорили, і я задрімав. До Рави приїхали вже о п'ятій ранку. Я вийшов зі станції. Надворі ні душі, ще зовсім темно, була середина листопада. Я вирішив іти пішки двадцять кілометрів. В Річках наздогнала мене бортова машина і підвезла до “Бартішки”, а звідти вже до хати півгодини ходу. Мама дуже здивувалася, що я так рано прийшов. Вдома вже одержали мій лист, де я писав, що їду до Львова і сподівалися та виглядали з дня на день. Батько запитав, чи надовго я заїхав? На жаль, я їх розчарував, коли сказав, що ще сьогодні після обіду мушу вертати, бо ми від'їздимо закордон і невідомо коли подадуть нам вагони. Прийшов ще дядько Іван, чоловік батькової сестри Катерини. Ми поговорили про те, як колись служили у війську і як тепер, я заспокоїв батьків, щоб не переживали, попрощався, забрав пирижки, що мама наготувала, і пішов

знову на “Бартішку” ловити попутну машину до Рави. Щастя і тут мене не підвело. Чекати прийшлося недовго, і в шостій годині вечора я був вже на станції, а в дев’ятій - в казармі на Лисенка. Вже було по вечірній провірці і сержант запитав, де я був. Я пояснив, що зустрів земляка між вояками тієї ж Львівської частини, де ми прикомандировані, і ми розбалакалися, так що не зауважили, як минула перевірка. Він сказав, щоб не відлучатись, що ми, можливо, вже завтра будемо кудись переїздити. І справді, наступного дня наша новосформована рота зв’язку переїхала на аеродром. Тут ми пробули також недовго. Я ще вспів з новим товаришем Ваською, який дуже хотів самогону, зайти на Басівку до дядька Адама.

Через кілька днів нас перевели в Городок. Тут я зустрів двох курсантів з Арцизу, де ми вчилися в роті зв’язку. Вони повідомили, що знають вже напевно, що нас повезуть до Угорщини, де йдуть бої з повстанцями. На підтвердження вони показали цілий ешелон обгорілих і підбитих танків, який чогось стояв в Городку на станції.

В Городку ми пробули більше тижня. Найгірше, що було далеко до ідальні. Тут ми одержали нові радіостанції і всю необхідну техніку. Мене викликав на розмову представник КГБ і цікавився, чи батько не співпрацював з німцями? Чи є хтось з родини закордоном? Чому в мене в атестаті задовільно з російської мови, а з англійської відмінно?

Однієї ночі нас посадили у вагони, і вранці ми зупинились в Чопі. Тут всім видали автомати ППШ і по два диски патронів. Тепер вже об’явили, що ввечері ми будемо від’їзжати в Угорщину. Минулої ночі ешелон, який виїхав в Угорщину, мадяри обстріляли. В нашій ешелоні є дві роти. Наша радіорота і рота лінійного зв’язку. На випадок тривоги, поїзд зупиняється. Наша рота займає оборону справа по ходу поїзда, лінійна зліва. На щастя, ніч перейшла спокійно. Недоїжджаючи до Будапешта, ми вивантажили з платформ свої машини і далі поїхали своїм транспортом. Зупинились перед казармою на околиці Будапешта, коли вже стемніло. В казармі всі вікна побиті. Недалеко була копиця соломи. Напхали мішки-матраци і полягали, не роззуваючись і не випускаючи з рук автоматів. Вранці прийшли з військової комендатури і наказали нам якнайшвидше залишити Будапешт і переїхати в Тьокіль над Дунаєм, що двадцять п’ять кілометрів від Будапешта, “бо ще кілька днів тому, такі машини, як ваші, горіли тут, як свічки...”

У Тьокілі ми, нарешті, поїли гарячої страви, щоправда, з польової кухні надворі. На щастя, стояла гарна, тепла погода. Нас поселили в палатках, хоч навкіл стояло чимало поверхових будинків, але місця для солдатів бракувало. В одному з найбільших будинків містився штаб

Південної групи окупаційних військ, в якому формували уряд Яноша Кадера. Недалеко від нас стояло 60 стодвадцяти м.м. гаубиць. Розповідали, що кілька днів тому з цих гаубиць мадяри з-за Дунаю розстрілювали штаб групи, але совєцькі танки зайшли в тил мадярам, і артелеристи розбіглися, а гаубиці притягнули в Тьокіль. Тут я довідався, як розвивалися події в Угорщині восени 1956 року. Голова Уряду Угорщини Імре Надь поставив ультиматум, щоб Москва забрала свої війська з Угорщини. З Будапешту почали виводити всі гарнізони, які, відійшовши двадцять кілометрів від міста, зупинилися. Мадяри мали доволі численну армію, яка підтримувала Імре Надя. Тоді КГБ і ГРУ (головне розвідувальне управління) через свою законспіровану агентуру почали провокації. Обстріляли і майже знищили останню піхотну дивізію, що покидала Будапешт. Командування Південної групи викликало командування мадярської армії на переговори з приводу безпечного виходу військ з Угорщини. Коли наївні мадярські генерали приїхали, їх арештували і наказали звернутися по радіо до солдатів-мадярів, щоб розходилися по домах і розвалювали колгоспи, розганяли парткоми і брали владу в свої руки. В мадярській армії настав хаос і, коли москалі почали наступ на Будапешт, то військові частини мадяр вже не могли його оборонити, бо майже всі солдати розійшлися.

Щоправда, мадяри зуміли організувати оборону, озброївши студентів, робітників і добровільців, які впустили танкову дивізію, яку перекинули з Румунії, до центра міста і закидали її гранатами та пляшками з пальним. Десятки танків було знищено, але інші танкові частини і артилерія сильно і довго обстрілювали Будапешт, а потім кинули десантників, які пороз'єднували мадярські сили. Мадярські повстанські відділи в більшості залишили місто, і бої, коли ми приїхали, велися вже на заході, коло озера Балатон. В Будапешті щоночі тривали ще перестрілки і вибухи гранат. Так ми простояли в Тьокілі майже до кінця року. Лише тридцятого грудня в Будапешт переїхав штаб групи і всі частини, що його обслуговували, в тому числі і наш батальйон зв'язку.

Тридцять першого грудня відділ наших зв'язківців, в тому числі і мене, послали охороняти воєнні склади, розміщені кілька кілометрів від нашої частини. Нас було п'ятнадцять солдат, всі українці, на чолі з ефрейтором Матюхою. Коли нас відправляли на пост, то обіцяли, що на випадок нападу мадяр, нам пришлють допомогу. Телефонного зв'язку ми не мали, бо всі телефонні кабелі порізані. Навіть в штабі групи військ, як я бачив попереднього дня, були підвішені лише тимчасові кабелі, що звисали, немов намисто, на вікнах величезного кількаповерхового будинку. Тож одинокою сигналізацією були постріли. Нас шість вартових

вийшло на зміну караулу. Єфрейтор зняв з постів зміну. Всі стали в один ряд.

- На честь Нового року салют!

Гримнула сальва з одинадцяти автоматів раз, другий, третій! Перед тим навкруги стояла мертва тиша. Тепер цілий Будапешт клекотів від пострілів, які не затихали до самого ранку. Стріляли безнастанно з усіх родів зброї і карабінів, автоматів, а найбільше з кулеметів. І до самого ранку до нас ніхто не приходив... з обіцяною допомогою...

- Бачите хлопці, ми тут смертники. Недаремно вони вибрали одних українців! Ніхто не спішить з допомогою, хоч добре знають, що в нас всього по два диски патронів. Ось як дбає про нас рідне начальство! - Гірко промовив вранці наш командир полтавець Матюха.

Мене зачислили в екіпаж радіостанції РАФ-КВ-к. Радіостанцію підключили для передач радіотелеграм від радіоцентру, віддаленого кілька кілометрів, що містився в штабі групи. Провели тимчасовий телефонний кабель. Моє завдання полягало в чергуванні і - по сигналу включати і виключати передатчик.

З приходом нового 1957 року прийшла справжня зима. Випав сніг, і потиснув мороз. На машині радіостанції ми мали лише вугілля, щоб якось розпалити залізну пічку, я полив вугілля бензином і, запаливши папір, підпалив пічку. Бензин бухнув і через отвори в дверцях вискочив до банки, якою я його набирав, а з банки під стелю. Я копнув банку, і вона, вилитівши на сніг, почала стрибати по снігу, я зняв шапку і почав збивати вогонь на стелі радіостанції, де вже горіла фарба. На щастя, вдалося скоро погасити вогонь.

При гасінні я пообпікав руки і цілий тиждень ходив лікувати до фельдшера. Це було 8 січня 1957 року, на другий день Різдвяних Свят - Собор Пресвятої Богородиці. В цьому, що все щасливо закінчилося, я бачив особливу опіку Божої Матері і дякував їй за цю ласку. Ця пригода стала для мене наукою на все життя. За жодних обставин я вже не застосовував бензины для розпалювання і нікому не дозволяв це робити. Начальником нашого екіпажу був радист першого класу, який до армії працював радіотелеграфістом на якомусь торговельному кораблі. Він щодня ходив на чергування до радіоцентру і на станцію зайшов аж через кілька днів. Побачивши, що стеля закопчена, трохи посварив, але нікому не скаржився, бо перед тим він також мав пригоду, коли переганяв радіостанцію, зачепив за якийсь кабель і завалив комин малярської офіцерської столової. Каміння і сажа полетіли в котел, де варився борщ, і малярі поскаржились начальнику зв'язку дивізії полковнику Абарцим'яну.

Абарцимян лаяв Ковальського всіма матюками, як найкраща перекупка, і грозив, що посадить на гауптвахту.

Невдовзі після того нашу радіостанцію як малопотужну відключили від радіоцентру і в кінці січня мене з групою радистів перевели в Дебрецен, перше велике малярське місто за Чопом. При від'їзді з Будапешта ми переїздили попри вулицю Кошута, яка була повністю зруйнована. Всі дахи з будинків лежали на вулиці, суміжні вулиці були також знищені, хоч і не так сильно.

В Дебрецені мене і радиста Лушина призначили до взводу зв'язку, що містився в одній казармі з цілим батальйоном, який обслуговував полк бомбардувальників. Казарма німецького будівництва, досить світла, чиста, дорога до їдальні бетонна, висаджена деревами і взагалі увесь військовий квартал добре впорядкований робив враження європейського кварталу, якби не висока загорожа з колючого дроту!

Нас обох лейтенант Агарков забрав на радіостанцію РАС-КВ, яка була ще в стадії випробування. Радіостанція по заводським даним мала радіус дії до двох з половиною тисяч кілометрів, змонтована на потужній автомашині, яка стояла на аеродромі. Крім начальника Агаркова, зрусифікованого українця родом з Донбасу, в екіпажі ще були: сержант Свірідов, командир відділення, радисти Архіпов і Буранов і водій-електромеханік Алтунін, також зрусифікований українець з Донбасу. Сержант і обидва радисти були на третьому році служби, водій, як і я - на другому.

Алтунін, любитель алкоголю, мав зв'язки з мадярами, які жили поряд з аеродромом, крав бензин і продавав його, або просто з благословення Свірідова міняв на горілку, на малярське саморобне вино - бор чи на чеське пиво.

Крім цієї радіостанції, екіпаж обслуговував ще радіостанцію РАФ, якою під час польотів держали зв'язок з літаками. Алтунін часто ходив в самоволку на пияцтво, або на зв'язок з мадярками, тому навчив нас всіх водити автомашину, щоб в разі потреби можна було перегнати її на потрібний старт. Деколи мене залишали одного чергувати і всі ішли на тривалий час, а то і на цілу ніч, до маляр пиячити. Я тоді включав собі радіоприймач і слухав "Свободу" і "Голос Америки", або вивчав математику, бо вже тоді вирішив поступати в політехнічний інститут.

В червні до нашого відділення додали ще двох радистів: українця з Одеської області, але чомусь з російським прізвищем Урсулов, і жидка з Севастополя Чумакова. Вони служили перший рік і закінчили школу радіотелеграфістів в роті зв'язку в Дебрецені. Чумаков щодня ходив

помагати обслуговувати офіцерів в столовій і звідси приносив повний чайник какао, плавлений сир, масло, білий хліб, помідори, фрукти і інші продукти, яких так бракувало в солдатському меню. Час минав веселіше і швидше. Наш взвод числив три десятки зв'язківців: два офіцери, зверхстрочник-сержант, вісім сержантів і півтори-два десятка рядових. Сержанти всі були росіяни і вони при кожній нагоді старались показати “свою вищу расу”, хоч, щоправда, тоді ще не було в повному розперезанні “дідовщини”, але вона вже зароджувалась з московського самодурства і великодержавного імперського шовінізму.

У взводі лише я і ще один росіянин з Саратова, який був на сержантській посаді, не були комсомольцями. Командир нашого відділення Свірідов одного разу признався, що на нього натискають, щоб мене і його земляка зтягнув до комсомолу. Я відповів, що по статуту я можу лише через рік дати заяву, а про свого земляка він заявив, що він із сім'ї старообрядовців, і даремна справа його агітувати. Свірідов розказував, що в тридцятих роках в Саратовській області всі церкви позакривали і понищили, лише старообрядовці стали коло свого храму, вигнавши з нього міліціонерів, які виносили образи, і заявили:

- Ми всі помremo, а храму не віддамо!

У жовтні в взводі склалася така ситуація: всіх сержантів демобілізували, і залишилися лише офіцери, зверхстрочник і рядові. Командир взводу дістав догану за те, що взвод “обезголовлений”, і він змушений був негайно поставити нас, рядових, командирами відділів і зачислити нас на сержантську посаду. Велику радіостанцію від нас забрали і я став командиром екіпажу на РАФі. Нас залишилося чотирьох: я, Урсулов, Чумаков і Алтунін. Я заявив Алтуніну, що його зв'язків з мадярами, я терпіти не буду. Я його ціную як доброго спеціаліста, але його аморальності я не зношу. Він відповів, що мене добре розуміє, але залишити свої звички він не може, це “понад його сили”.

Алтунін пішов до свого земляка Агаркова і той поміняв його. Він перейшов на приводну радіостанцію, а водій з неї, молодий, симпатичний українець перейшов до нас. Ми відразу пішли перевірити все майно на машині і саму машину. Виявилось, що машина не заводиться, що на ній поміняно багато частин. Я викликав Алтуніна і заявив, щоб негайно все було на місці, або я пишу рапорт на ім'я начальника зв'язку. Він сказав, що все поміняв зверхстрочник Мозолевский, якого машина стояла поряд з нашою в автопарку. Ми негайно переставили все “на свої місця”. Мозолевський, як розказував його водій, дуже гнівався, “що якийсь рядовий наводить порядки”, але мені лише заявив: “як ти такий мудрий,

то сам будеш їздити на польоти”. Командир взводу також крутив носом, чому я навіть йому не доповів, а все сам вирішую. Але скоро признав мені слухність, бо якраз тієї ночі об’явили тривогу з наказом переїздити в колони на запасний аеродром. Я вмить зібрав свій відділ і одним з перших був попереду колони. Ми проїхали кілометрів, може, з півсотні, як об’явили “відбій” тривоги. Мозолевський, як розказував його водій, з трудом завів машину, а проїхавши десять кілометрів, машина знову заглохла і на приказ командира дивізії її зіпхали з насипу. Тепер я часто вночі мусив виїзжати на аеродром, де проходили навчальні польоти бомбардувальників і бути на зв’язку з стрілками-радистами і управлінням аеродрому. До мене одного разу прийшов начальник зв’язку дивізії полковник Чорний і повідомив, що в дивізії скоро будуть проводити екзамени на підвищення класності. В призначений день я взяв своїх радистів, і ми разом з стрілками здали на другий клас. Тепер я щомісяця одержував сімдесят форінтів на руки, а двадцять п’ять карбованців за класність і п’ятьдесят за командирство клали на книжку.

Отже 1958 рік, останній рік моєї військової служби, яка, як здавалася спочатку, ніколи не закінчиться, я зустрів, хоч і не далеко, але все таки за межами України. Весь вільний час використовував для підготовки до вступних іспитів в політехнічний інститут. Я вже третій місяць займав сержантську посаду, але звання так і не присвоювали. Щоправда, десь в кінці січня дали ефрейтора.

У травні розпочалися великі маневри всієї групи військ. Вся дивізія переїхала на запасний польовий аеродром. Піднятий по тривозі, я без найменшої затримки зібрав свій екіпаж і в колоні дивізії прибув на РАФі на аеродром і розвернув радіостанцію до роботи. Тут надійшов начальник зв’язку дивізії полковник Чорний і налетів на мене з криком:

- Ти чому, поставив радіостанцію як на голім пузі! Чому ви не викопали земного укриття, щоб повністю замаскувати машину?!

Я намагався пояснити, що в нас нема людей, що я виїхав потривозі лише з одним радистом, бо другий радист і начальник радіостанції Агарков в гарнізоннім наряді. Проте Чорний розкричався ще більше і почав грозити, що він буде скаржитися на командира взводу вищому командуванню, а до мене закричав:

- Убірайтесь, чтобы я вас больше здесь не видел! За вамі самолёты будут ганяться! Маскируйтесь самі, как хотите!

За два кілометри від польового підземного штабу був мадярський хутір, біля якого росли густі кущі і дерева. Ми загнали радіостанцію в кущі, під дерева, провели телефонний зв’язок до штабу і поставили

радіоприймач на задану частоту. Водій відразу зав'язав контакт з мадярами на хуторі. Загнав їм відро бензину і дві батареї БАС-80 до радіоприймача і за виручені гроші купив чеського пива, сира і масла, а радист приніс гарячу страву і дві хлібині з польової кухні. Ми добре пообідали і ще мали запас на кілька днів. Вночі пішов сильний дощ і долина між нами і штабом перетворилась на болото, через яке можна було з трудом перейти пішки. Вранці передали зі штабу, що оголошено радіочас, і відтепер бути особливо уважним, бо, хоч стоїмо як запасна станція, а основна більш потужна, яку радіорота запхала в землю, проте ми будемо працювати як дублери. Незабаром ми одержали зашифровану радіограму і передали її в штаб. Потім другу, третю і так безперервно. Радисти приймають, я розшифрую і передаю по польовому телефону. Потім зі штабу передають групи букв, я кожну букву шифрую п'ятьма цифрами і радист передає кореспонденту. Зв'язок відмінний, без помилок, без повторень! Так само другого і третього дня і навіть однієї ночі. Нарешті повідомляють, що радіочас закінчився, і нам треба лише підтримувати зв'язок зі своїм кореспондентом - і можемо відпочити. Радист пішов за обідом і приніс причину, чому на нас було таке навантаження. Виявилось, що дисциплінована радіорота, яка загнала свою радіостанцію в землю, не могла передати, ані прийняти жодної радіограми, навіть зв'язку не могла встановити зі своїм кореспондентом. Лише завдяки нам програма навчань не була зірвана!

Одного дня передали зі штабу радіограму відкритим текстом: генерал Трофімов виїхав до вас. Готуйте обід. Я негайно зв'язався з кореспондентом гарнізону. В ефір нам відкритим текстом виходити не можна. Кожну букву шифрую п'ятьма цифрами, а на все потрібно час. Тому я скоротив і передав просто так:

- Генерал Трофімов вилетів. Одержав квитанцію і через дві хвилини відповідь:

- Генерал Трофімов прибув. Я передав в штаб. На наступний день мене викликав начальник штабу дивізії:

- Ви передали радіограму в гарнізон?

- Так точно! І показав час передачі і квитанцію, яку одержав.

- А де та телеграма?

- Текст я знищив, згідно інструкції, я передав шифром. Я показав журнал де шифр вийшов з шістнадцяти груп цифр і підтвердження, що вона прийнята. Він подякував і відпустив мене. По причину цього виклику я дізнався коли ми повернули після закінчення навчання в гарнізон. Виявилось, що генерала зустріли, але не нагодували. Він ходив голодний

по гарнізону і знайшов багато недоліків на побутовому рівні і виставив за це негативну оцінку, хоч бойова готовність дивізії під час навчань оцінена добре.

Через кілька днів після цього, на урочистих зборах дивізії під звуки мадярського оркестру, мені оголосили подяку від командування групи і присвоїли звання сержанта. Так я з підозрілого бандерівця став відмінником “боевой і політической підготовки”. Тепер почали агітувати, щоб я остався хоч на два роки на зверхстрокову службу. Я відмовив з тої причини, що я здав документи в політехнічний інститут і чекаю на виклик здавати вступні іспити. Це перший раз, в історії імперії, Хрущов видав наказ, щоб всіх, хто поступає у вузи відпускали з армії по виклику на вступні екзамени. Крім цього, вступаючим з армії, які прослужили три роки, давали вісімдесят процентів місць у вузах.

Я з нетерпінням ждав виклику на вступні екзамени і готувався переважно на чергуванні. Стояла червнева спека. На радіостанції температура доходила до п'ятдесяти градусів. Я витягнув навушники під машину, роздівся до трусів і на розстеленому чохлі повторяв програму для вступників. Надійшов полковник Чорний і накинувся на мене з криком:

- Ти что, себе здесь пляж устроил? Здесь боевое дежурство! Что ти себе позволяешь!

Я скоренько одягнувся і доповів йому за статутом. Він зайшов на радіостанцію і, побачивши повний порядок, трохи заспокоївся, почав перевіряти, як ведеться документація. Трохи ще побурчав і, відходячи, додав:

- Щоби я більше не бачив вас не поформі!

Попрощав мене українською мовою, якою він, коли був спокійний, краще розмовляв, як російською.

Від того часу ми вже добре пильнували і чергували вдень, звичайно, вдвох. Крім цього, нас попереджували з роти зв'язку, бо їх радіостанція стояла неподалік. Одного разу нам передали, що іде на перевірку заступник Чорного, капітан, (я нажаль забув його прізвище). Це був розумний українець, який ніколи не кричав і зі мною завжди говорив лише українською мовою. Я вмить одягнуся по формі і зустрів його рапортом, що на радіостанції все в порядку. Він міцно потиснув мені руку і мовив:

- Знімай гімнастьорку, ти бачиш яка спека, що - хочеш захворіти?

Я відповів, що полковник Чорний забороняє.

- Кого ти слухаєш? То старий дурак! Через його самодурство вже шість зв'язківців через спеку пішли в лікарню! Якщо він застане когось з вас роздітим і буде горланити, скажіть, що я вам дозволив! А зрештою,

його вже не скоро побачите, він пішов на два місяці у відпустку, і зв'язком всієї дивізії керую я. А я горджуся вами і високо ціню таких спеціалістів, як ви, і тим як блискуче ви показали себе на навчаннях групи військ!

Тепер я спокійно готувався до вступних екзаменів.

Вже у половині липня з дивізії понад п'ятдесят людей демобілізували, бо їм прийшли виклики з вузів. Я щодня дзвонив в штаб частини, де в мене був знайомий писар, і запитував, чи немає виклику. Нарешті, вже на останньому тижні одержав відповідь: є! Але тепер ще потрібно оформити пропуск для переїзду кордону... А пропуски видавали лише два рази в тиждень у Будапешті... Минув день, другий, а пропуск лише обіцяють. Я тоді звернувся до офіцера, який привозив їх з Будапешта, і він порадив піти негайно до командира частини, щоб хтось прискорив їх виготовлення, бо це ще може тривати і два тижні, а в мене перший екзамен вже через чотири дні! Я з двома вірменами, яким також прийшли виклики, зайшов до кімнати, де проходили якісь збори офіцерів, і представив командирю частини справу з пропусками. Він вислухав і запитав:

- А чим я можу вам допомогти?

- Ви можете ще сьогодні когось послати в Будапешт і прискорити їх видачу.

Він подумав і мовив:

- Добре, якщо через годину хтось не поїде, поїдеш ти сам.

Через годину мені повідомили, що їде офіцер, а ввечері пропуски через кордон вже були в штабі частини. Наступного дня вірменам їх видали, а мені заявили, що на мій пропуск вписали ще Рабіновича, який також поступає у Львівський політехнічний, а він - бібліотекар офіцерської бібліотеки і сьогодні мусить здати книжки і все майно. Так, що я зможу їхати лише завтра. З усіх днів військової служби цей день був для мене мабуть найдовшим. Щасливі вірмени прийшли зі мною прощатися і через хвилину вискочили на бортову автомашину, що їхала на вокзал, помахали мені руками... А мені стало нестерпно гірко... Я пішов до Рабіновича, і він заспокоїв мене тим, що я через нього нічого не втрачаю, бо, коли ми приїдемо разом, то я можу зупинитися в нього, а не витратити один день на влаштування в гуртожитку чи пошуку квартири. Крім цього, він добре знає Львів і всі корпуси політехнічного, так що ми тридцять першого липня, як написано у виклику, будемо в приймальній комісії і одержимо пропуски на вступні іспити, навіть якщо вони почнуться вже першого серпня. На щастя, так і сталося.

Наступного дня я попрощався з усіма знайомими в частині, а товариші з радіостанції поїхали мене проваджати на вокзал. Скоро надійшов поїзд, і ми попрощалися з Дебреценом.

Я СТУДЕНТ ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ...

Через дві години ми прибули до Чопа, перейшли перевірку на таможні і нарешті я в Україні! Але, що таке? Ніде не чути української мови... Як і в Угорщині всюди мадяри...

- Можна подумати, що ми з однієї Угорщини приїхали до другої, - зауважив здивовано Рабінович.

Лише в поїзді Ужгород-Львів ми нарешті почули рідну мову. У Львові нас розбудив провідник, і через п'ятнадцять хвилин ми вже були на квартирі в сестри Рабіновича. Тут покинули свої речі і пішки побігли з Городоцької в приймальну комісію політехнічного. Нам сказали, що в наших документах все в порядку, лише медичну довідку про стан здоров'я віддали і направили в поліклініку політехнічного, що на вулиці Чистій, перейти комісію. Ми в повній військовій формі, в ялових чоботах, пішки пігнали по вулиці Гвардійській на Чисту (тоді Бой-Желенського). А тут черга. Початку не видно. І знову щастя нас не покинуло. Якраз навпроти нас відчинилися двері з кабінету лікаря, який звернувся до абітурієнтів:

- Хто з війська, до мене!

І я з останнього в черзі став першим...

Я подав довідку про здоров'я, яку мені видав гарнізонний лікар, і не питаючи мене ні слова, тут переписали на свій бланк, поставили свою печатку і віддали назад. Так само "перейшов комісію" Рабінович. Його, щоправда, спитали:

- Прищів не маєте?

Ми знову щодуху в приймальну... Вже без черги ми подали медичні довідки, нам видали допуски до екзаменів і... заявили, що в них обідня перерва.

Ми зайшли в студенську їдальню, після такої втоми і в таку спеку страва не йшла до рота. В мене наступного дня вступний екзамен з літератури.

Ми пішли на квартиру до Рабіновича і почали готуватись до завтрашнього дня. Полягали на канапах і читаючи заснули. Пробудились наступного дня і побігли в інститут. Я написав щось про Коліївщину з "Гайдамаків" Т.Шевченка і пішов готувати наступний іспит, який мав бути наступного дня - з письмової математики. Ввечері до Рабіновича прийшли його товариші по школі і розказали, що на радіофакультеті, де ми всту-

паємо, найбільший конкурс: для стажовиків і після армії – п'ятнадцять на одне місце, для тих, хто після школи – двадцять. Проте ми маємо ту перевагу, що багато військових поступає без підготовки, отже, після закінчення іспитів конкурс буде невеликий. Головне здати письмовий з математики, бо на ньому найбільше провалюють, задачі на ньому всі конкурсні, такі трудні, як ніколи не були в попередні роки.

Наступного дня я досить скоро вирішив один приклад і розв'язав одну задачу. Другу задачу я розв'язував довго і не був впевнений в результаті. Четвертий приклад я не розв'язував, хоч ще був час і переписавши, здав комісії. Вийшовши на подвір'я, я побачив Миколу Дацишина, з яким тому два роки розстався в Одесі, і з ним карівця Василя Осьміловського, також у військовій формі. Обидва вступали на радіофакультет. Ми привіталися і пішли обідати в студентську їдальню. Микола служив радистом на Півночі і вже кілька тижнів як звільнився. Він вже був в Карові, заходив до нас і розказував, як мене мама виглядає... Наступні іспити були через тиждень, і ми з Василем поїхали до Карова. Вдома вже знали, що я у Львові, і з дня на день чекали мого приїзду. Якраз доспіли яблука, і я після трьох років з насолодою смакував не лише маминими варениками, але і пахучими “цукрівками”! Добре відпочивши, я через кілька днів поїхав до Львова. При вході в головний корпус політехніки я зустрів, як ми і домовлялись, Миколу і Василя. Вони були сумні і повідомили, що їх провалили на письмовій математиці. Мене у вивішених списках не було.

- Кость має шанс залишитися в інституті, - підсумував своє резюме Василь.

- Хто знає, попереду ще три іспити: фізика, математика усна, іноземна, - відповів я.

І знову щастя мене не підвело: я витримав успішно ці екзамени і співбесіду з російської мови і на загальний заліковий комісії був зарахований в політехніку, щоправда не на радіотехніку, а на геодезію.

Бути інженером-геодезистом не входило в мої плани, але відтягувати далі вже було нікуди. Я і так втратив шість років. Рік через зміну влад, два через дурного Халюту, три через армію... Хай вже буде, що Бог дасть. І так я став студентом. З трудом одержав місце в гуртожитку і стипендію 395 карбованців, яку наступного року знизили до 295.

В той час це було непогано, якщо технічні робітники в школі одержували заробіток 200 крб., а в політехніці - 300.

Після зарахованнячислення я пішов до Олександра Сайчука і подякував йому за програму для вступників в вузи, яку він мені вислав до

Угорщини і попросив, щоб завів мене до підпільного католицького священника для сповіді, що він і зробив. Так ще до початку занять я прийняв Тайну Св. Евхаристії з рук о.Володимира Стернюка, пізнішого митрополита підпільної УГКЦеркви.

Після цього я поїхав до Карова і довідався, що батько, нарешті, через суд добився пенсії 240 крб. в місяць. Побувши тиждень в Карові, поїхав до Львова, де першого вересня почалися заняття в інституті.

Провчившись два тижні, нас направили в Кіровоградську область збирати кукурудзу. В селі Верблюжка нас порозселювали по трьох-чотирьох в сільських хатах. Першого дня нас вивезли на кукурудзяне поле і дали кожному по два рядки обламувати кукурудзяні качани і відрами виносити їх на просіку. Більшість студентів була демобілізована з армії, звикла до фізичної праці. Один лише Бурштейн, Львівський жидок, який до цього ніколи не був на полі, не міг собі давати ради з тими качанами і, залишившись далеко позаду, пішов висипати відро і заблудився в кукурудзі. Ми дійшли до кінця рядка посадили їсти кавуни. Надійшов керівник нашої групи майор військової кафедри і на його питання, чому ми не працюємо, ми відповіли, що чекаємо Бурштейна. Майор пішов його шукати і знайшов аж тоді, коли привезли обід.

Через чотири дні праці на кукурудзі майор заявив, що наша робота малопродуктивна і нас перевели скирдувати соломі і збирати кавуни.

Так минув місяць нашої праці в сільському господарстві, і ми повернули до Львова. Нам дали ще кілька днів відпочинку, і я поїхав до батьків. Заготував батькам трохи дров і повернув до Львова. Поселився в студентському гуртожитку на вулиці Бой-Желенського (Чиста). В кімнаті 10 кв.м. стояло чотири ліжка, чотири тумбочки, шафа для одягу і письмовий стіл. Разом зі мною поселили Ярослава Зозуляка, сільського хлопця, з околиці міста Дубна, який також вступав з армії. Два інші: Михайло Долбачов, рязанець і жидок Вепрінський були також демобілізовані. Ми з Зозуляком були в одній групі АФГ (аерофотогеодезія) і спілкувалися українською мовою, а жидок і рязанець російською, хоч Вепрінський намагався з нами розмовляти українською.

В інституті більшість викладачів, звичайно, перед першою лекцією питала, якою мовою викладати. Тоді студенти українці кричали:

- Українською!

Росіяни:

- На руском!

Нас було більше і, звичайно, викладач ішов нам на зустріч. Лише один раз на лекції з фізики, а також на другому курсі на політекономії

викладачі не могли вирішити, якою мовою викладати. Я тоді підвівся і запитав:

- Якщо б ви викладали в Москві, ви також ставили б питання - якою мовою викладати!?

Всі “рускоязычні” обурено загули. Та тоді викладач їх скоро заспокоїв:

- Тихо, товариші, цей студент абсолютно правий, тому що є постанова міністра вищої освіти, щоб всі предмети у вузах України викладати українською мовою, викладачі росіяни повинні до двох років вивчити українську мову, або покинути вуз.

Проте такі викладачі, як Островський, що читав геодезію, Верхолімов, викладав вищу математику, викладач історії КПРС, які, як пізніше стало відомо, були зрусифіковані жиди, ніколи навіть не питалися якою мовою, а ігноруючи всі постанови, викладали російською.

Я за три роки служби в імперській армії непогано засвоїв російську мову, проте якщо матеріал на лекціях був трудний, то вже на другій половині пари мені все зливалася в суцільне какання і штокання, і конспектував механічно.

Найбільші труднощі в мене виникли з топографічним кресленням, бо у вечірній школі в нас креслення майже не було.

Великі проблеми були в усіх студентів з нарисною геометрією. Викладачі Полянський і Кернакевич - старі випускники Віденського ще австрійського університету пояснювали погано, але вимагали більше від інших. Отже, останні місяці 1958 року в мене були дуже трудні і напружені, як зрештою в усіх студентів, які більше як півтора місяця витратили на кукурудзу в колгоспах.

В другій половині грудня почалася залікова сесія. Я ще в колгоспі підготував тексти з німецької мови, тож тепер вже не мав мороки із задачею “тисяч” німецьких слів, і одержав залік ще на початку грудня. Поздавав з трудом всі роботи по кресленню, вичислив і викреслив план геодезичного здійснення і нівеліровку траси. Лише епюри з нарисної геометрії мені повернув Кернакевич з написом переробити заново, в останній день 1958 року.

Отже, новий 1959 рік я зустрічав пригноблений, бо через кілька днів перший екзамен з нарисної. В той час з нашої кімнати переселили Долбачова і Вепрінського, а на їх місце поселили Андрія Касянчука, родом з Волині, Михайла Ньорбу з Закарпаття. Вони пішли зустрічати новий рік з товаришами, а я один залишився в кімнаті, креслив епюри. Насмішив мене і підняв настрій Тарапунька:

- Знаєш, Штепсель, я тої ночі бачив всіх царів!
- Ну, а рускаво ти відел?
- Аякже, Штепсель, звичайно бачив!
- А как же ти его узнал?
- О, Штепсель, я його відразу пізнав! Він був в куфайці і кірзових чоботах!

Я зареготався і всі мої сумніви зникли. Я скоро перекреслив в туші всі роботи і наступного дня пішов з Ньорбою здавати залік, а повернувся з завершенням залікової сесії.

Перший екзамен з нарисної геометрії, якого всі найбільше боялися, минув досить успішно. Мені Кернакевич поставив, чого я і не сподівався, чотири. Провалився лише один студент, Треліс, сам львів'янин, стипендії він не одержував, бо батьки його вчителювали, і дохід на члена сім'ї перевищував триста карбованців. Найтяжче було здавати вищу математику у Верховоломова. Перед тим, як я зайшов тягнути білети, він поставив вісім двійок студентам нашої групи. Якось з Божою допомогою, я витягнув на трійку і таким чином не втратив стипендії, як це сталося з третиною нашої групи.

Другий семестр почався з того, що геологічний факультет, до якого належали наші геодезичні групи перевели до Дрогобича, а з геодезичних груп сформували новий геодезичний факультет і знизили степендію до 295 карбованців. Багато студентів перейшло до Риги, де відкрився новий авіаційний інститут, дехто перейшов на вечірний або заочний відділення.

З нашої групи, покищо, ніхто не втікав, але вже готувались, і через півроку залишили геодезію - корецц Цой, два росіяни і Михайло Ньорба, який перейшов на енергетичний факультет, але і далі проживав з нами. До мене часто приходив сусід з Карова Іван Осташевський, який після закінчення механічного факультету був направлений на роботу в "матушку Рассею" і через півтора року "не витримав лихої долі" повернув до Львова. Ньорба, "закарпатський фігляр", часто пропускав лекції, кілька разів щотижня ходив на танці, стипендію розтринькував за тиждень, а жив з того, що позичав, або робив собі температуру і лягав в лікарню, а вечорами через вікно втікав на танці; був завжди веселий, любив обмовляти викладачів і студенток, з усього собі кепкував. Він часто хвалився "своїми успіхами"

Осташевському, який його по-товариськи перестерігав: "Михайле вважай, бо зі мною вчився твій земляк, який був майже твоя копія, і на третьому курсі вилетів з інституту за неуспішність!"

Ньорба на це відповідав:

- Йой та що ти, братцю Іванку! Не є такого професора, якого би я не обдунив!

Проте через три роки Ньорба за нездачу одного екзамену, який перездавав два рази, був відрахований з інституту, але, на щастя, зумів перевестися в Ленінградський політехнічний.

Другий семестр був набагато легшим. Я вчасно здавав контрольні і курсові роботи і мав більше вільного часу. Я заходив час від часу до о.Стернюка, який працював тоді фельдшером швидкої допомоги. Часто він приходив вранці з цілодобового чергування, перемучений, але не відпочивав, а служив Службу Божу.

О. ВОЛОДИМИР СТЕРНЮК

Спочатку я приходив до о. Стернюка Володимира, коли була потреба у Св. сповіді, часом заходив до нього на Службу Божу. В той час в газеті “Вільна Україна” була надрукована стаття “Отці уніатські”, де був пасквіль також і на нього, що він родич Євгена Коновальця, був суджений за антирадянську діяльність і далі продовжує свою підпільну священичу службу.

Він порадив мені деякий час до нього не заходити, але через місяць, коли я випадково зустрівся з ним на вулиці, розповів, що його вже не чіпають і покищо можна прийти на Службу Божу, лише не в неділю, а краще в суботу, коли в мене буде час.

Коли я знову зайшов до о. Володимира, після Служби Божої він довше розмовляв зі мною і розповів, що Євген Коновалець - рідний брат його матері, що він закінчив гімназію і теологію в Бельгії. Там він вступив до чину оо. Редemptористів (Найсвятішого Ізбавителя). Після висвячення його направили на місійну роботу на Волинь, де працював нелегально в Ковелі, бо поляки не дозволяли там відкривати українські греко-католицькі парафії. Деякий час він працював в Станіславі (Івано-Франківську), а перед війною і під час війни перебував в монастирі, що по вулиці Івана Франка, де в той час була турбаза. З приходом большевиків 1939 року їх Чин не припиняв своєї діяльності і проводив місії по парафіях, хоч москалі а пізніше і німці чинили їм різні перешкоди. Редemptористи не припиняли місійної праці і після нового приходу москалів до Львова 1944року. Вони рішуче відкинули постанову Львівського псевдособору 1946 року про розпуск Української греко-католицької церкви, як не кононічну, бо згідно церковних канонів, лише єпископи даної церкви мають право скликати Собори і вирішувати

церковні справи, а на “соборі” у Львові, який був скликаний сталіністами, не було ні одного українського греко-католицького єпископа. Всі єпископи Української католицької Церкви були арештовані ще 1945 року за відмову розірвати зв'язки з Вселенською Церквою і підпорядкуватися Московському патріархові.

Ні один священник чину Редemptористів не підписав переходу до Московського патріарха. Комуністична влада вдалася до репресій. Священникам заборонили виконувати свої обов'язки, монастирі закрили, частину священників арештували, за іншими встановили нагляд. Арештовували за відвідування хворих, Великодню сповідь, служіння Богослужб...

Самого о. Володимира арештували в 1947 році за те, що під час Великодньої сповіді висповідав також групу людей з українського націоналістичного підпілля. Один з тієї групи, коли попав в руки НКВД, зламався і видав тих, хто йому допомагав. Розповів, що він сповідався в о. Стернюка. О. Володимира цілий рік держали під слідством в Києві за те, що він не доніс на підпільників в НКВД, як це робили батюшки Московського патріарху. Коли він заявив, що в католицькій Церкві Тайна Св. Сповіді є абсолютна, що він не може нікому і нічого сказати про те, що чув на сповіді, то “доблесні” слідчі закинули йому, що він може знати навіть щось про командира УПА Романа Шухевича, і “державні інтереси” вимагають, щоби він порушував Тайну Сповіді. Коли о. Володимир відмовлявся від такої співпраці, його піддавали тортурам, а коли після року катувань не добилися нічого, засудили на п'ять років таборів. Каторжних п'ять років він відбув на лісоповалі в Сибірі. Був звільнений ще 1952 року. У Львові його довгий час не прописували, і лише після смерті Сталіна з нього зняли судимість на підставі того що його судила “трійка” (ОСО - особе совещаніє). Тоді він закінчив вечірні курси фельдшерів і недавно почав працювати на станції швидкої допомоги. З трудом прописався на квартиру в старій польки пані Мазурової, де займав окрему кімнату 14 кв. м. і мав можливість щодня відправляти Службу Божу. Уповноважені КГБ і далі не залишали його в спокою і час від часу нагадували “щоб він не порушував Закону про Культю”. Стернюк був великий книголюб. Уся стіна його кімнати від підлоги до стелі була заставлена стелажми з книгами. Він досконало знав кілька мов: російську, німецьку, польську, латинську, французьку - проте не хвалився ними і розмовляв завжди лише українською, яку любив і цінував понад усі мови світу. Ми пізніше часто і довго розмовляли з ним про українську літературу, про книги, видані в Галичині в тридцяті роки і про

репресованих і заборонених московською комуністичною цензурою письменників. Його, як і мене, особливо цікавила історія України, причини невдач наших визвольних змагань і майбутнє українського народу.

Причиною невдач наших визвольних змагань о. Володимир вважав те, що ми не мали добрих провідників, які були б одночасно добрими політиками і видатними полководцями. Він завжди вірив в прагнення українського народу до свободи і побудови Української держави і закликав молитися не лише за Українську церкву, але і за Українську Державу. Упевненість о. Володимира в розвалі московської комуністичної імперії і відродженні Української Церкви і Української Держави часто дивували навіть його найближчих товаришів - українських підпільних священиків. Це був час, коли Хрущов запевняв світ в увіковіченні московської комуністичної імперії і побудові через десять років комунізму.

О. Володимир завжди твердив, що правдивий український священик повинен бути, перш за все, - патріотом свого народу і змагати, в міру своїх сил, до відродження і побудови української Держави - в противному разі він стане знаряддям в руках іноземних спецслужб, і буде не священиком, а ремісником. Не можна - любити правдиво Бога і Церкву, - якщо не любиш свого народу!

Отець Володимир був завжди привітний, гостинний, в розмові розсудливий, старався допомогти всім, хто до нього звертався, порадою чи матеріальною допомогою, хоч сам жив досить скромно. Він цікавився всіма подіями в світі і особливо в московській імперії. Любив слухати анекдоти, репортажі "Вірменського радіо", збирав і зберігав газети, де були пасквілі про Церкву, Українських Націоналістів, діячів української культури.

Весь вільний час присвячував підготовці молодих священиків, читання книжок, журналів і слуханню передач заграничних радіостанцій. Щоб не наражати своїх відвідувачів на непрошених гостей, він при кожному дзвінку в дверях, просив гостя вийти до кухні, поки сам не переконався, що немає небезпеки. Мене часто попереджував, що в випадку, якби прийшли його "охоронці" і питали чому я прийшов, - відповідати, що прийшов до пані Мазурової питати за квартиру.

На щастя, я жодного разу не оправдувався, хоч кілька разів попадав, коли там вже були його "охоронці". Він тоді, просто, не реагував на мій умовлений стукіт. Своєю логікою і відвертістю о. Володимир викликав повагу навіть у противників. Так, одного разу, його викликали в правоохоронні органи в справі одного його товариша священика, який

після виходу з таборів, подав заяву на реабілітацію. Два чиновники високого рангу в мундирах, полагаючись справу, для якої його викликали, хотіли поглимитись з нього і запитали його:

- Ви - така освічена і розумна людина, яких в нас так цінують, відмовилися від всіх почестей і вигод, за якими так гоняться інші люди, і все заради чого? Задля якоїсь істини! Але ж істини всі, як це доведено наукою, є відносні, а Абсолютна Істина хіба існує?

Отець Стернюк, незважаючи на їх самовпевненість, іронізуючі погляди, спокійне відповів:

- Існує.

- Де? Яка?

- Абсолютна Істина - це Бог!

“Співрозмовники” опустили свої голови і наступила тривала пауза...

Потім один підвівся і промовив:

- Вибачте, ми не хотіли вас образити. Ми просто хотіли пожартувати...

Потім подав йому плащ, з повагою вийшов за ним у коридор і на прощання міцно потиснув руку...

Це було в той час, коли уряд Хрущова почав загальну посилену антирелігійну кампанію і на Україні позакривав половину всіх існуючих тоді храмів московського патріархату, коли атеїзм ввели як обов'язковий предмет в усіх вузах і по всіх фабриках, заводах і інших підприємствах регулярно читали лекції на антирелігійні теми...

На повну потужність був розкручений маховик московського Культуркампфу - войовничого атеїзму... На станції швидкої допомоги, де працював отець Володимир, як і всюди, проводились лекції з атеїзму, на яких особливо випинався один жидок, який не пропускав нагоди зачепити “уніатського єрея” Стернюка. О. Володимир і тут дав йому гідну відсіч:

- Якщо ви твердите, що “Бога нема”, - то з ким ви воюєте? Якщо ж він є, то ви його з неба не скинете, так що - даремно не старайтеся!

- А ваш Шептицький хто? Не здавався великий патріот атеїзму. - Він - німецько- фашистський колаборант, антисеміт!

- Шептицький, ризикуючи своїм життям, врятував від загибелі сотні євреїв!

- Хто - Шептицький? І ви можете це підтвердити? - Широко розкрив рота і зробив великі очі “представник вибраного народу”.

- Так Шептицький, і мої товариші греко-католицькі священники в тому йому допомагали, а деякі заплатили своїм життям. І мені тепер гірко слухати, що ви - євреї, так їм віддячуєте, - так закінчив цю розмову о.

Стернюк.

Після цього жидки вже ніколи не старалися відкрито дошкуляти отцеві Володимирі, і він далі сумлінно виконував свої обов'язки фельдшера швидкої допомоги і заслужив загальну повагу серед медичного персоналу. До поляків о. Стернюк ставився дуже критично, в загальному вважав, що вони – шовіністи, україножери і завжди були ворогами нашої Церкви і українського народу, хоч між ними інколи і траплялися деколи “вирозумілі люди”.

ЗАКІНЧЕННЯ ПЕРШОГО КУРСУ І ПЕРШІ КАНІКУЛИ.

Ще за два тижні до екзаменів я позадавав усі контрольні роботи і курсові проекти і добре підготувався до задачі іспитів, які позадавав досить успішно, “без трійок”. Потім була коротка практика у Львові з геології і геоморфології, кілька днів вільних, яких я використав на поїздку до Карова, і від десятого червня до майже кінця липня - геодезична практика.

Першу практику ми проводила в селі біля Теробовлі. Ми порозселювались по сільських хатах по два-три студенти, їжу готували нам переважно сільські газдині, а дехто - і сам. Я поселився зі Славком Зозуляком в хаті на краю села під лісом. Спали ми на сіні в шопі, креслення і інші камеральні роботи проводили в хаті, де мали окрему кімнатку. Деколи ходили в Теробовлю у ресторан. Часто купалися в річці, дно якої було дуже замулене, але освіжитися в липневу спеку завжди приємно. Ньорба, яким приїхав пізніше, бо вже пробував переводитися на інший факультет, поселився на квартирі, де жили приїжджі вчителі і пропонував мені переходити до нього, “бо їх господиня краще варить”. Проте я відмовився, бо там завжди була “самогонка”. Ньорбі кілька разів вдалося мене затягнути в гості “на пробу”, і після щедрого частування ми обидва втрачали на одну, а то й на дві доби працездатність. Зі мною, крім Славка, також поселили Мирона Камінського з Бережан, який розповідав, що його батьків переселили 1947 року з Угнова. В Угнові ще стоїть їхня хата, в якій тепер міститься міська бібліотека. Мирон був одним з небагатьох, кому без “стажу роботи” вдалося поступити в інститут після закінчення загальної середньої школи. Він, як і я, не був в комсомолі, хоч потім, здається, його затягли. Крім нас, не були комсомольцями - литовець Канаун, одна дівчина з Бережан, яка змушена була піти в академвідпустку через ускладнення після запалення легень і Михайло Миколишин з села під Зборовом на Тернопільщині. Михайла також не було з нами на практиці, бо після задачі останнього екзамену він хотів відвідати батьків. Рейсових автобусів в той час ще було дуже мало, і він виїз на попутну

вантажівку, на борту якої було повно селян. Водій, як потім виявилось, був п'яний, вів машину на високій швидкості і на повороті її перекинув. Миколишин вилетів за борт в якусь калюжу і на якийсь час втратив свідомість. Коли опритомнів, не міг встати, а в лікарні виявили, що в нього поламані ребра і хребет. Він, на щастя, швидко поправився і прийшов в жовтні до інституту, не втративши року, але одержав інвалідність другої групи. І весь час змушений був підліковуватись, а на плечах у нього ріс щораз то більший горб.

В нашій групі комсоргом спочатку був Ньорба. Одного разу він підійшов до мене і каже:

- Мене на комсомольському бюро питають, чому ти не в комсомолі. Що мені казати?

- Скажи їм, що я лише через рік маю право вступати в комсомол, згідно статуту, - відповів я.

- Добре, братцю, хай їм хрін, я так і скажу, - погодився Ньорба.

Я ніколи не виходив на жовтневі чи першотравневі демонстрації. Одного разу мені призначили нести портрет Хрущова. Я пішов до Ньорби і кажу:

- Михайле, мені треба поїхати до батьків, я не можу бути на параді.

- Їдь, їдь, брате, а гроші на дорогу маєш?

- Не маю...

- Ось тобі десять карбованців і їдь спокійно...

Коли я повернувся з Карова, запитав в Ньорби:

- Хто ніс портрет Хрущова?

- Йой брате, та який дурень буде його нести! Та я його верг за шафу, і він дотепер там лежить!...

Керівником нашої практики була росіянка Зинаїда. Вона була винятково працелюбна, вимоглива, але розсудлива і доброзичлива до студентів. За її згодою ми виконали усі роботи і захистили першу практику на тиждень раніше. У Львові я зібрав свої речі, попрощався з товаришами і поїхав до Карова.

Батько вже скопив виділену йому ділянку на сіно, і скошена трава замість сохнути, мокла на покосах, бо протягом тижня щодня падав безперервно дощ. Я, нарешті, за довгі роки наївся досита вареників і відіспався.

- Вам що, там спати не дають? - Дивувалася мама, коли бачила, як я давав хропака і вдень, і вночі...

Нарешті, в останні дні липня по-літньому засвітило сонце, і ми з батьком пішли "за ріку" сушити і громадити сіно. Я, на подив батькові,

працював невпинно, незважаючи на спеку, і ми скорше від сусідів склали сіно в копиці.

Іван Кулинич закінчив вже політехніку і приїхав до матері на останні свої канікули. Ми часто сходилися і багато розмовляли. Деколи до нас приєднувалися Микола Дацишин, який цього року вступив на нафтовий факультет, і Іван Осташевський, який часто приїздив до матері. Так що ми мали своє товариство і не сумували.

Я пішов до лісу і заготовив та привіз кілька возів дров на зиму. З початком вересня знову “за рікою” почалася косовиця отави. Погода сприяла, і я повністю забезпечив корову сіном.

Зустрівся я з Гріцою. Він розповів, що привозив зі Львова підпільного українського священика, який відслужив Службу Божу в його хаті. Коли він відпровадив його і посадив на попутну машину до Рави-Руської і повернувся додому, то ввечері мав “зустріч” з уповноваженим КГБ в сільській раді. На запитання, де він зустрів цього священика, Гріца відповів:

- У Львові на краківських базарі, він купував в мене яйця і скаржився, що не має чим заплатити, бо тепер не має парафії. Я йому розповів, що в нас парох вже старий “ледве дихає”, і запросив відслужити Службу...

- А хто ще був в тебе на тій Службі?

- Я не знаю, бо в нас в час богослужіння не можна ні на кого дивитися, лише на ксьондза... Він, тобто кагебіст, все позаписував і наказав, щоб наступного разу приїжджий священик обов'язково відмітився в сільраді, бо Карів є в пограничній зоні... Після цього, - розповідав далі Гріца, - я мав ще цілу дискусію-сварку з о. Сиротинським. Він почав мене бештати, чому я привів на його парафію якогось пройдисвіта? Я відповів йому коротко і виразно: - Прошу не ображати мені католицького священика! Він для мене святий мученик! А ваше кривослав'є вже давно би трісло, якби вас кагебісти не держали! О. Сиротинський трохи образився, але більше до тої розмови ніколи не повертався.

Гріца розповідав, що йому, нарешті, видали документи інваліда війни, але пенсії покищо не має і далі їздить “на гиндель” до Львова.

В Карові, ще коли я був в армії, згоріла читальня. Це сталося під час виборів. Хотіли, щоб тепло було голосувати за “блок партії і народу”, всю ніч палили в печі, і дерев'яна будівля не витримала “такого гарячого піклування” і спалахнула, як свічка. Сільські танці відбувалися, коли не було дощу, просто неба – під грушкою.

Я ПРОДОВЖУЮ НАВЧАННЯ...

Так у праці минули два місяці мого “відпочинку”, і в кінці вересня я знову поїхав до Львова. Почалися звичайні студентські будні: три-чотири пари лекцій, на яких все потрібно конспектувати, лабораторні роботи з фізики, курсові з геодезії. Чимало часу забирали заняття з фізкультури і військової підготовки.

В кінці жовтня приїхав брат Василь. Він тяжко захворів в Казахстані. Довго пролежав там в лікарні. Переночувавши в мене в гуртожитку, поїхав до Карова. Він щораз більше занепадав на здоров’ї і часто лягав в лікарню. Мені приходилось жити дуже скромно, щоб хоч якоюсь мірою помагати мамі. Я брав частково продукти з дому і готував сам, лише деколи заходив в їдальню, а зекономлені таким чином гроші із стипендії передавав батькам. Минув грудень, знову прийшла екзаменаційна сесія.

Знаючи, що стипендія - основний засіб мого існування, я наполегливо готувався до екзаменів і не мав часу на різні студентські розваги. Всі екзамени поздавав успішно.

В той час продовжувалась ще так звана “Хрущовська відлига”. Появились в книгарнях деякі твори, заборонених українських письменників: Андрія Чайковського, Антона Крушельницького, Бориса Грінченка...

В кінотеатрах демонстрували зрідка заграничні фільми. По радіо і телевізору часто виступали хорові капели з чудовими українськими народними піснями. 9-го березня я перший раз у Львові був в філармонії на Шевченківському вечорі, на якому чудово читав “І мертвим, і живим...” Бондаренко і співала “Трембіта”.

Але одночасно посилювалась кампанія комуністів проти релігії, Української греко-католицької Церкви і “Українського буржуазного націоналізму”. В пресі, по радіо і телевізії рясніло від наклепів на історичні постаті, працівників української культури і громадських національних діячів. Одного разу о. Стернюк розповів мені про те, що московський агент вбив в Мюнхені провідника Українських Націоналістів Степана Бандеру. На селі також ішов комуністичний наступ на приватну власність: обрізували клаптикові огороди, забороняли селянам держати більше однієї корови... Скоро це привело до того, що на базарах нічого не було, і з полиць магазинів зезали, а незабаром і зовсім зникли продукти.

Після закінчення другого курсу була практика з геодезії в Судовій Вишні. В Судовій Вишні в день нашого приїзду в автокатастрофі загинув генерал, що інспектував військові маневри. Він наказав водієві свого

“бобіка” обганяти колону мінометів, які проїжджали через міст, і при обгоні машина злетіла з моста в потік і накрила генерала, водій трохи потовкся, але залишився живий.

Нас розмістили в приміщенні школи. Харчувались в міській їдальні, де ціни були значно вищі від студенської. Після закінчення практики я поїхав до Карова і знову, як і в попередні роки, займався сінокосом і заготівлею дров. Через Угнів ходив два рази на добу поїзд Львів-Сокаль. Коли я їхав до Львова, то часто зустрічався з Гріцою, який старався їхати без квитка, домовлявся з провідником і веселив всю дорогу карівців своїми жартами, деколи в Угнові робили перешкоди прикордонники. Вони вимагали пропусків в пограничну зону, перевіряли документи, затримували...

На третьому курсі мене поселили в гуртожитку на вул. Крилова (тепер Горбачевського). Стало ближче ходити в інститут, і навіть на обід я встигав за сорок хвилин собі приготувати, і часто коли, повертався на лекції, то бачив, що наші студенти, ще стояли в черзі в студентській їдальні.

Хоч після грошової реформи 1961 року матеріально стало ще важче, я всетаки, позичивши тридцять карбованців в касі студенської взаємодопомоги, зумів купити собі пристойний костюм і годинник.

Після третього курсу, крім геодезичної практики в Судовій Вишні, в нас була й практика з аерофотографування в Тернополі. Це була найцікавіша практика. Я добре засвоїв штурманську справу і доволі налітався під час аероздіймання на літаках. Весело ми проводили і свій вільний час. Доволі накупалися в озері, а ввечері ходили на танці, на острові серед озера. Тут я вперше познайомився з Лесею Лебідь, яка цього року вступила на геодезичний відділ і з якою я деякий час ходив в кіно. Після Тернополя - знову практика з триангуляції в околиці Судової Вишні. Жили ми в полі в палатках, погода була погана, видимості, від якої залежав успіх нашої практики, не було. Я перед тим захворів на гостре запалення горла і пролежав тиждень в Судовій Вишні в лікарні. Коли вийшов, мене повідомили, що я в одній групі з Михайлом Миколишином і москалем-шовіністом Гончаровим та зрусифікованим полячком Мартиновським.

Миколишин поїхав до батьків, а оба москаліки нічого не хотіли робити і весь час показували свою “расову вищість”. Перед тим вони напилися і зчинили бійку з українцями з другого курсу і литовцем Канауном. Тепер вичухувалися від побоїв - день і ніч спали.

Нарешті, приїхав Миколишин і керівник практики Лавров. Лавров не

хотів зараховувати нам практики і на доводи обох москаликів, що не було видимості відповів:

- Такого бути не може, щоб за два тижні не було кілька годин видно інших триангуляційних пунктів!

Ми з Миколишиним потім їздили ще на один пункт, де проходили виробничу практику четвертокурсники, і з трудом здали цю практику в Лаврова. Канікул перед четвертим курсом в нас залишилось всього три тижні. Я ще встиг накосити отави і дещо допомгти батькам. В Угнові зустрівся з Олександром Лисом, він провчився два роки в педінституті, перевівся на заочний відділ і вчителював в Угнівській школі.

На четвертому курсі в нас читав радіонавігацію Орест Макар. Він закінчив Львівську політехніку ще до війни. Під час війни виїхав на роботу до Німеччини і після війни опинився в Америці. Потім працював один рік викладачем на посаді професора в королівськiм університеті в Стокгольмі і в п'ятдесят дев'ятому році приїхав до Львова. Йому дали посаду професора з окладом чотири тисячі карбованців на геодезичному факультеті на кафедрі фотограмметрії. Але через два роки після того, як він відмовився засуджувати "тяжке життя трудящих в Америці", від нього почали вимагати перезахистити докторську дисертацію.

Макар відмовлявся перезахистити, бо вважав, що його докторська ступінь признана на міжнародному рівні. Тоді йому знизили зарплату до сто шістдесяти карбованців (після виміни грошей). Після довгих скарг і клопотів в міністерстві вищої освіти признали йому ступінь кандидата технічних наук, і він готовився до захисту докторської дисертації.

На четвертому курсі в нас були лекції лише чотири дні в тиждень. В п'ятницю - день проектування - кожний займався самостійно. З суботи ми, за згодою викладачів, перенесли всі лекції (дві пари) на інші дні, і таким чином, фактично мали три вільні дні щотижня. Це давало мені можливість частіше відвідувати батьків, чим я і користався.

Найбільшою проблемою на цьому курсі була картографія. Лекції читав зрусифікований жидок Лісичанський. Він був людиною одіозною, прискіпливий, придишливий, сам кожного разу робив перекличку, чого не робив інший викладач. Кожному, хто зайшов в аудиторію після нього - відмічав в своїм блокноті запізнення. Хоч практичні роботи з картографії вів старший викладач Гудз, Лісичанський перевіряв кожну вже прийняту роботу і часто віддавав, щоб її переробити.

В нашій групі вчився його син Ярослав (чи Станіслав) і через те, мабуть, Лісичанський був на екзаменах дещо поблажливим, ставив менше двійок, як в інших групах. Цей Лісичанський розпочав цілу війну проти

професора Макара і робив йому всі перешкоди відносно захисту докторської дисертації.

Я намагався вчасно викреслювати всі роботи з картографії, і екзамени в мене Лісичанський прийняв добре.

Навесні 1962 року в Карові страшний вітер наробив чимало лиха. Батькам завалив стайню і виламав в саду більшість яблунь і груш. Я не міг відразу допомогти батькам відбудувати стайню, бо здавав весняну сесію, а після неї була практика з військової підготовки, яку ми проходили у Виноградово на Закарпатті.

До Карова я приїхав в середині липня. Щоб відбудувати стайню для корови, необхідні були дві платви (балки під крокви) довжиною дванадцять метрів. Я пішов до лісника Павла Мазура, і він дозволив привезти з лісу “за горою”, де була його ділянка, дві сосни, з умовою, що я їх викорчую, (щоб не було пнів, не залишити після себе слідів).

Наступного дня я взяв лопату і сокиру та й подався до лісу. Я зайшов на те місце, де приблизно він мені пояснив, перехрестився і взявся до роботи. Вибрав високу струнку сосну, підкопав і обрубав кілька коренів, сосна похилилася, але падаючи зачепилася за гілля іншої сосни. Я розмірковував, що робити? Тут я відчув, що я голодний і сів обідати. Ще я не закінчив свого скромного обіду, коли нараз повіяв сильний вітер і моя сосна з гуркотом впала на землю. Неподалік я побачив другу сосну, яку з корінням вирвав вітер. Наступного дня батько знайшов двох їздових, і ми привезли сосни до дому. Їх відразу сусіди Павло Козак і Петро Мазур потесали, і через тиждень робітники, що будували в Карові новий клуб, використовуючи лише вранішні і вечірні вільні від роботи години, відбудували стайню.

Я від двадцятого липня був направлений на виробничу практику в Луганську область в маркшейдерсько-топографічну експедицію в місті Артемівську. Таким чином, я запізнювався на практику майже на два тижні. Крім цього, на будову стайні витратив свою стипендію за два місяці, залишивши лише гроші на дорогу.

В Артемівську мене зустрів керівник топографічної партії Лебідєв і розповів, що троє наших студентів - Таїсія, Ліда і Андрій Касянчук вже два тижні тому взяли в нього ще одну робітницю, взяли три фотоплани, інструменти і займаються коректуванням горизонталів на фотопланах. В них, як йому доповіли, робота не клеїться, тому я мушу зачекати і через тиждень, другий він пришле мені одного, або й двох робітників, і я очолю окрему бригаду.

Лебідєв виписав мені тридцять карбованців авансу, і я попутним

транспортом від'їхав на місце призначення. Це було невелике шахтарське містечко, в якому проживали переважно у власних осібняках шахтарі зі своїми сім'ями. Крім середньої школи, був ще технікум харчової промисловості і в ньому непогана їдальня, де я й харчувався. Наші студенти проживали на квартирі, яку винаймали в двох пенсіонерів. Андрій мав там окрему кімнатку, і я тимчасово зупинився в нього.

Стояла спека. Температура доходила до 40-50 градусів. Листя на всіх деревах і трава в парку посохли. Лише на озері за містом, під зеленими вербами, можна було відпочити від спеки.

Я розповів Андрієві про інформацію, що одержав від Лебідєва, і він підтвердив, що вони нічого ще не зробили, бо їм підсунули поломаний нівелір, і вони не можуть його відрегулювати. Я пішов в бригаду топографів-виробничників, якою керував топограф Рудіков і з ними пропрацював один тиждень. Потім взяв в Андрія фотоплан і за один день підготував топографічну основу. Отже, я за один день виконав ту роботу, що наші студенти не могли зробити від початку практики. Я подзвонив до Лебідєва, що я можу приступати до коректування, нехай дає робітників. У відповідь почув:

- Подождіть ще тиждень...

І я чекав... Вранці добре поснідав, ішов до бібліотеки, де на диво, були зібрання творів Квітки-Основ'яненка, Нечуя-Левицького і інших класиків української прози. Я брав один-два томи і ішов на озеро. Після обіду так само. Так продовжувалося майже до кінця серпня. Щотижня я дзвонив в Артемівськ, і завжди одна і таж відповідь:

- Подожди!

Нарешті, десь під кінець серпня, коли вже трохи спала спека, Лебідєв відповів, що в них робітників немає, що їх не можуть прийняти, якщо я можу когось знайти, то хай напише заяву, а він приїде і оформить робітником другого розряду.

Я відразу оформив сусідського підлітка Василька, а його мати порадила мені не ходити в їдальню, а за рівнозначну ціну харчуватися в неї, що для мене було дуже вигідно. До мене перейшла Тася, і ми за тиждень виконали всі польові роботи. Андрій, нарешті, також зробив і ув'язав висотний хід і приступив до перевірки горизонталів на мензулі. В такому стані нас застав керівник виробничої практики Панкратєв. Одночасно Лебідєв привіз нам зарплату і почав скаржитись, що Андрій і дві студентки нічого не виконали для виробництва. Виникла гостра суперечка між Андрієм і Лебідєм. Панкратєв намагався їх помирити. Я прийшов йому на поміч, і закінчилось тим, що Лебідєв обіцяв прислати нам інспектора для

перевірки нашої роботи, щоб ми через два тижні могли закінчити практику.

Панкратєв, лєнінградський жидок, викладав в нас стереофотограмметрію. Він як людина був добродушний, але лекції читав так, що його ніхто не міг зрозуміти. Одного разу студенти нашої групи після кількогодінних занять з військової підготовки в полі, зайшли в їдальню і, крім обіду, випили кілька пляшок вина, відзначивши таким чином день народження одного товариша. Добре підхмелені пішли на лекцію до Панкратєва. Дорогою староста групи Ярослав Курило пожартував:

- Я ще ніколи не розумів викладів Панкратєва, хіба що сьогодні, після пляшки вина його зрозумію!

Через тиждень після візиту Лебідєва до нас приїхав інспектор, також жидок, і як людина непоганий, перевірів мою роботу в полі і залишився вдоволений. Потім перевірів Андрія і вирішив, що через тиждень ми можемо здавати свою роботу, і він підпише нам закінчення виробничої практики. Наступного тижня ми попрощалися з нашими господарями і поїхали до Артемівська. Тут прожили ще кілька днів в гуртожитку, оформили всю документацію і розрахувалися з роботи. Потім поїхали в Луганськ, де переночували і попрощалися з Донбасом.

До початку останнього семестру залишилось ще два тижні, і я, як звичайно, поїхав до Карова. Поміг батькам в господарських роботах і поїхав догризати свою науку.

В січні 1963 року я здавав останні іспити, коли мене повідомили, що помер дядько Адам. Він захворів на ногу і лежав в Глині у лікарні. Лікар сказав, що в нього тромбофлебит і треба оперувати. Але ще перед операцією він помер від інфаркту у віці 54 роки.

На похорон приїхала мама і сестра. День похорону був морозний, і дуже курило снігом. Панахиду відслужив старенький парох з Оброшина. Похоронили ми дядька Адама на Оброшинськїм цвинтарі. Вічна йому пам'ять.

Мені після здачі останнього екзамену видали дипломну роботу, керівником якої був професор Макар. Із сімдесяти випускників геодезичного факультету лише нас трьох - я, Андрій Касянчук і Семашко з астрономогеодезії - написали і захищали свої дипломні українською мовою. Хоч більшість студентів - українці. Вони виправдувалися, що вся література на російській мові, що перекладати на українську це багато зайвої роботи!..

Я – ІНЖЕНЕР. НОВІ ПЕРЕШКОДИ, НОВІ ПРОБЛЕМИ.

У травні я захистив дипломну роботу. Перед тим в нас лекцій вже не було, але час від часу були перевірки і консультації відносно нашої праці над дипломними проектами. На той час в гуртожитку зобов'язували жити всіх, навіть тих, які раніше його не мали.

Одного дня раненько, коли ще всі спали, прийшов декан геодезичного факультету Коваленко і наказав всім скоро збиратися, але нічого не їсти і йти з ним. Ми вийшли на вулицю і тут побачили автобус. Коваленко наказав всім сідати в автобус і через дві хвилини ми приїхали на подвір'я станції переливання крові. Тут нам заявили, що перед захистом дипломів, ми повинні здати по двісті грамів крові. Запровадивши нас до кімнати, де визначали групу крові, Коваленко пішов додому. Тут я дізнався, що в мене перша група крові. Тепер, узявши в усіх кров на аналіз, казали перейти через подвір'я в другий корпус, щоб віддати призначених двісті грам. Я знав від інших, що це спричиняє ослаблення, і не захотів ризикувати перед захистом, тим більше, що я ще не закінчив повністю роботи, повернув вліво і пішов до гуртожитку.

Студенти, які поздавали кров, скаржились на поганий стан і признали мені цілковиту рацію, що я не піддався наглості Коваленка.

Після обіду я пішов до міста. Тут на вулиці я зустрів нашого старосту групи Курила і старосту паралельної групи Матюху, який був лєнінським стипєндіатом. Вони обидва були любителі спиртного і ніколи не п'яніли. Але після здачі крові, випивши за обідом горілки, подуріли зовсім. Матюха побачив мене і почав викрикнути:

- Панас! Ти враг і обманщик советской власті! Я тебе ні грама своєї крові нікогдa не отдам!

Я відвернувся і пішов в протилєжну сторону, втікаючи від напасті. Нараз я зустрівся з Богданом Піхурком - студентом нашої групи, який також здавав кров, але не випивав. Він звернувся до мене:

- Дивися, що та наша Басівка (так він називав Курила) витворяє! Зв'язався з тим москалем Матюхою, і п'яні хуліганять в центрі!

Наступного дня Богдан розповів, що було далі. Обидва п'яні старости почали приставати до пішоходів, підійшов міліціонер і зробив їм зауваження. Курило щось йому відповів, а Матюха крикнув:

- Ты что з ним разговариваєш! Это лягавий, бей его!

Матюха вдарив міліціонера. Той почав свистати. Назбігалося щораз більше міліції. Почалася бійка. Окровавлєних Курила і Матюху вкинули у машину і повезли. Богдан кинувся розшукувати Коваленка. Проте відразу не міг його знайти. Коли він розповів декану, що сталося, той почав по

телефону зв'язуватися з міліцією, і лише наступного дня Матюху і Курила, ледве живих, випустили. Вони довго вилизувалися від “гостинності” міліції.

Перед видачею дипломів перед випускниками поставили такі вимоги: виписатися зі Львова і підписати направлення на роботу. Я приніс довідки, що батьки непрацездатні, і мене скерували в Київську “Геотопозйомку”, бо на Львів місць взагалі не було. Я поїхав у Карів і усвідомив, що переїздити до Києва мені не можна. Батьки залишилися одні. Сестра влаштувалася на роботу у Львові і приїздила до батьків нечасто. Брат все більше занепадав і більше перебував у лікарні. Батькові минуло сімдесят, і він вже не міг виконувати важких господарських робіт, мама також була на другій групі інвалідності. Моя підтримка, хоч би така, як до цього часу, моральна і матеріальна їм була необхідна. Я пробув в Карові до вересня і вирішив, будь-що влаштуватися на роботу у Львові, або Червонограді.

У вересні я поїхав до Львова з наміром працевлаштування. Тут я потрапив у зачароване коло: на роботу не приймають, бо нема прописки у Львові, не прописують, бо ти ніде не працюєш!.. Після тривалих, безплідних пошуків, я влаштувався в новостворений проектний інститут “Просільгосп”. Прийняли мене тимчасово, на один місяць, з умовою, що я поїду у відрядження в Бориспільський район і, крім виконаної роботи, привезу відкріплення від направлення в Київ. В поїзді, в одному купе, зі мною їхав до Києва старший віком архітектор. Ми розбалакалися. Я розповів йому про свої проблеми. Він посміхнувся і порадив:

- Коли підете в ту організацію за відкріпленням, розмовляйте лише українською мовою, там, як правило, всі керівники - російські шовіністи. Будьте наполегливі і свого досягнете. Вже ваша мова їх виведе з рівноваги... Відразу ставте питання про квартиру в Києві... Ви молодий спеціаліст і маєте на це право... Вони скоро вирішать: “зачем нам етот бандьора?”...

Я здивувався: - Подібне мені радив у Львові Іван Осташевський...

У Києві керуючий “Держбудтресту” зустрів мене криком:

- Ви должны работать! Где вы уже две недели болтаетесь, вы подписали направление...

- Какую ето ещо вам квартиру? В Києве ви нам не нужны..? Будіте пропісіватьсь там, где будіте работать... Еслі ви завтра не пріступіте к работе, я передаю дело прокурору!

- І, ви думаєте, що він піде замість мене до вас працювати, - іронічно зауважив я.

- Ви что прішли іздіваться надо мной? Я буду жаловаться в міністерство. Каво мне оні пріслалі?

Я повернувся і вийшов. В прийомній почала зі мною розмову секретарка.

- Ви не ображайтесь. Управляючий, хоч грубіян, але як людина він не поганий... Він розсердився, бо з вашого інституту до нас направили п'ять інженерів і ніхто не пріїхав. З квартирою з часом він міг би вам допомогти... Але якщо ви кажете, що на вашому утриманні двоє батьків то ви їх не зможете тут прогодувати. У нас зарплата сімдесят-вісімдесят карбованців.

У міністерстві вищої освіти мене направили до замміністра по кадрах. У приймальні секретарка заявила, що заступник міністра приймає лише раз на тиждень в четвер, але тепер він у Москві і може буде наступного тижня. А покищо я можу звернутися у відділ кадрів, можливо, і вони щось порадять...

У відділі кадрів сиділа купка жидків, які спочатку здивувались, що я відмовляюсь від направлення в Київ, але потім заявили, що вони не можуть нічим допомогти, бо я вже до них не належу, а до “Держбуду”.

Я поїхав в Бориспільський район, в радгосп, де мав працювати над виготовленням плану під забудову. В той час там були на збиранні кукурудзи студенти з Київського технікуму. Для них була відкрита їдальня, де харчувався і я. Попрацювавши тиждень, я знову поїхав до Києва. І знову не застав замміністра: “Він у Москві...”

Лише за третім разом потрапив на прийом. Я розповів про свої проблеми. Він уважно вислухав і запитав:

- А що ви від мене хочете?

- Хочу, щоб ви допомогли змінити направлення...

- І що тут твориться... З Києва посилають бозна куди. Батьки приходять тут плачуть, вмирають... Тут знову до Києва пхають і не дають жилої площі... А де ж людині жити?

Він натиснув кнопку:

- Товаришу Безгулий, до нас звернувся молодий спеціаліст з Львівського політехнічного. Його направили в трест “Геотопозйомка”, що підпорядкований “Держбуду”. Він має на утриманні непрацездатних батьків, а тут йому не дають жилої площі. Відправте листа в “Держбуд” з вимогою: або вони забезпечують його негайно житлом, або ми його від них заберемо...

Потім звернувся до мене:

- Ідіть до начальника відділу кадрів. Він дасть вам копію листа в

“Держбуд”...

Я подякував за виrozumіння і пішов у відділ кадрів.

Начальник відділу кадрів Безгулий спочатку намагався мене переконати, що мені краще все-таки залишитися в Києві, але коли я не здавався, то написав листа в “Держбуд” і копію видав мені на руки. Моє відрядження закінчувалось, і я, погулявши до вечора в Києві, а в той час стояла чудова тепла осіння погода, ввечері поїхав до Львова.

Коли я показав на роботі листа з міністерства в “Держбуд”, начальник експедиції Пеленський сказав до начальника відділу Терещенка:

- Це вже все. Сімейної жилої площі, як вимагає міністерство, йому не дадуть, а відкріплення вже мусять дати. Отже, можемо оформляти Панаса до нас на роботу. Ходімо до директора.

Директор Бахматов Адольф Ісакович, вислухавши мою справу, промовив:

- Я можу прийняти вас лише тоді на постійну працю, коли у вас буде львівська прописка. А тепер приймаю ще раз на один місяць. За той місяць ви повинні оформити до нас направлення і прописатися у Львові.

Я знову поїхав у Бориспільський район. В Києві зайшов в МВО і у відділі кадрів дізнався, що “Держбуд” не може надати мені житла, і вони передали у Львівський політехнічний, щоб мені видали вільний диплом.

Попрацювавши ще три тижні в Бориспільському районі, я повернувся до Львова. Зайшов у відділ кадрів політехніки і тут почув таке:

- Ми можемо вам видати вільний диплом, але з ним вас у Львові не пропишуть... Ви знайдіть собі роботу і ми дамо вам наравлення.

Я витягнув відношення з роботи і через півгодини одержав направлення до проектного інституту, в якому вже працював два місяці. Тепер залишилась проблема з пропискою... Я ночував у знайомих, найчастіше у Рясному в двоюрідного брата Левка Мазура. Левко погоджувався мене прописати, але Рясна тоді ще не входила до міста. Випадково я зустрівся з професором Макаром і розповів про свої клопоти. Професор зв'язався телефоном з своєю родичкою Лесею Боберською, і вона погодилася прописати мене в своєму особняку по вулиці академіка Шмідта.

У ЛЬВОВІ...

І так, нарешті, на початку грудня, я вже був постійно прописаний, зарахований на постійну роботу, але з помешканням мої митарства не закінчилися. Я винайняв одну кімнатку на вулиці Тернопільській і там ночував, коли приїздив з відрядження до Львова. Грошей також не вистачало. Моя зарплата інженера, після відрахування податків – 60

карбованців. Коли виїздив у відрядження, одержував ще 60% так званих “польових”. У магазинах продуктів в той час майже не було. Хліб був лише чорний, наполовину з горохом. Обід в їдальні коштував три карбованці. На вулицях перед продуктовими крамницями завжди стояли довжелезні черги. Одного разу я пішов в центр Львова в перукарню. Перукар - старий єврей, питає мене:

- Ви бачили вже третю серію “Російське чудо”?

- Ні, - відповів я.

- Ну, то подивіться! - І показав на чергу за вікном, перед хлібною крамницею.

По руках почали поширюватися написані на машинці видання самвидаву. В них в іронічній формі висміювалася політика Хрущова, його господарські заходи... У Львові на вулицях і в тролейбусах появлялися листівки, в яких висміювалася господарка компартії і Хрущова. Одну з них знало майже все населення:

*Встань Володю, подивися,
Що той Лисий наробив,
Всю пшеницю - заграницю,
Нас на бобі залишив...*

На місцях праці і в товариствах розповідали безліч анекдотів про Хрущова, комунізм і компартійних діячів, які ніби-то транслює “Вірменське радіо”.

На Свят Вечір 1964 року мене відпустили до батьків за умови, що я на Різдво вийду на роботу. Я прийшов лише на другий день Різдвяних свят. Пеленський і начальник пошукової партії Кравець за те, що я просвяткував аж два дні, трохи обурились, але змирились, коли я погодився відпрацювати пропущені дні після роботи.

На професійних зборах інституту вибирали новий місцевий профком. Директор Адольф Ісакович, запропонував список нових членів, в якому були переважно жиди, хоч більшість працівників були українці і росіяни. Начальник нашого відділу Терещенко запропонував для демократичного вибору подавати і інші кандидатури. Його підтримала більшість і в результаті таємного голосування ніхто з поданих директором кандидатів не ввійшов у новий склад профкому.

Адольф Ісакович, побачивши що більшість проти нього, розлютився:

- Товариші, ето провакація протів мене! Ето всьо равно, что прі капіталізме работнікі виступают протів руководства....

Як мені пояснили, причину такої люті директора і його жидівської команди, було те, що новий місцевком повинен розподіляти квартири в

новозбудованому домі. Жиди, хоч і були забезпечені житлом, намагалися якнайбільше квартир розібрати поміж себе. Від того дня почалась справжня війна між директором і колективом інституту, головно нашим відділом. Адміністрація проголосила скорочення штату і розформувала наш відділ. Я як молодий спеціаліст не підлягав скороченню, але працювати по десять-дванадцять годин на жидів за таку мізерну зарплату мені не хотілося, і я в квітні перейшов в “Укрзахідгеологію”. Причиною мого переходу було ще й те, що виконувати топографічні роботи взимку в сільських місцевостях було просто нестерпно. Я привик до сільськогосподарських робіт під відкритим небом, але простоювати на морозі і вітрі на одному місці, вираховувати і одночасно записувати, коли від холоду дубіють пальці і так зранку до вечора щодня, а, прийшовши до чужої холодної хати, харчуватися куском хліба з маргариною, - це вже, даруйте, не праця, а каторга.

Після одного такого відрядження в Харківській області, де ми з геологом Раманом спали в конторі на столах, а цілі дні працювали в полі на сімнадцятиградусному морозі і поривистому степовому вітрі, я, повернувшись, цілий тиждень відігрівався, поїхавши до Карова. Коли геодезист Андрушко, який був зі мною в Молдавії в лютому і березні, написав до жінки, що мешкала в Сихові, як ми мерзнемо і як голодуємо, то вона потім розказувала, що його діти щодня молились за нього і плакали, аж поки ми не повернулись. А жидки в конторі весь час вайкали, що ми малопродуктивні, не перевиконуємо їх планів? Я постійно ходив простуджений, з хронічним катаром горла, яке часто боліло.

В ЗУГРЕ (Західно-українська геолого-розвідувальна експедиція) мене зарахували геодезистом в гравіметрову партію, що займалась виготовленням карт підземних аномалій з метою виявлення нових родовищ нафти і газу. Наша база містилася в Перемишлянах. Зарплату мені призначили 85 крб. плюс 40% польових, які виплачували постійно і квартальні премії за виконання плану, що становило в середньому щомісяця 120-140 карбованців.

У Перемишлянах ми порозселювались по квартирах, харчувалися переважно в їдальні, на обід у поле брали з собою бутерброди і чай. Грошей тепер стало більше, і я міг вже помагати батькам, хоч відвідувати їх міг рідше. В суботу ми працювали до обіду. Потім їхали до Львова і повертали в понеділок вранці. Фізичне навантаження було досить велике. Щодня треба було проїхати вантажівкою польовими дорогами по 50-100, а пізніше і по 100-200 кілометрів і проходити пішки по 15-30 кілометрів. Лише в ті, дні коли падав дощ, ми мали нормальний восьмигодинний

робочий день і займались камеральними роботами: креслили, вичисляли...

Так ми пробули в Перемишлянах до листопада. Переходячи через Унівський ліс, ми бачили місця перебування відділів УПА і місця їх боїв з НКВД в 1945-1947 роках. Про це свідчили написи вирізані на корі дерев і тризуби, які, хоч і позаростали корою, але ще виразно збереглися. Робітники з довколишніх сіл, які працювали у нас, ще добре пам'ятали і розказували про ті часи, а, їдучи машиною з роботи, часто співали повстанських пісень. Одна дівчина розповіла про такий випадок:

- В моїх батьків на горищі стайні в сіні спали повстанці. Раненько у двір до них прийшли облавники. На їх запитання, батьки відповіли, що в них нікого нема... Проте вони понишпорили всюди, в хаті, коморі, на горищі хати. Потім пішли до стайні і один з них, приставив драбину і хотів лізти на сіно... В цю мить, коли він став на перші щаблі, до нього прискочив пес Бровка і розірвавши ззаду штани, стягнув москаля з драбини... Всі облавники реготали і показували пальцями на свого "Ваньку-дурачка", який, захлинаючись від люті, ганявся з матюками за псом, облишивши свій намір лізти на сіно. Потім всі пішли до хати. Господиня зашила Ваньці штани, а господар дав їм по чарці самогону і, таким чином, заспокоєні москалі забралися геть, і ще довго було чути їх регіт і глузування з дурного Ваньки... Коли стало відомо, що облавники вийшли із села, повстанці пішли обідати в хату і довго голубили і гладили свого рятівника...

Я перший місяць проживав на квартирі в пані Ковалишин Софії. Вона мала двох дітей, які вчилися у Львові: син Ярослав в політехнічному і дочка Ліда в університеті. Балакуча господиня, вдова, чоловік її був в дивізії "Галичина" і пропав безвісти. Вона розказувала багато про минуле і мала повну інформацію про все начальство в Перемишлянах. Зі мною в одній кімнаті проживали ще два учні музичного училища, які деколи заважали мені працювати і спати, тому я перейшов на квартиру до кравця Левка, в якого мав окрему кімнату. Левко також розмовляв багато зі мною про минулі події в Перемишлянах. Він, між іншим, розповів мені про Перемишлянського пароха Ковча.

О. Ковач мав славу філософа і дивака. Він при німецькій окупації вихрещував жидів, видавав їм метрики, що допомогло багатьом з них врятуватися. За це німецьке гестапо арештувало о.Ковча, і він загинув в концтаборі.

В той час я не часто заходив до о. Стернюка. Але деколи була така нагода. Він розповів, що знав о. Ковча. Був в нього на місії на Зелені Свята 1940 року. Після закінчення Служби Божої, вони за традицією, хотіли

вивести процесію в поле. Для цього потрібно було мати дозвіл від окупаційної комуністичної влади, і о. Ковч пішов до міської ради. Тут його вислухали безбожники і запитали:

- А для чого ви поведете своїх вірних через місто в поле?

- Хочемо там помолитися, щоби Бог благословив на добрий урожай... - Простодушно відповів о. Ковч.

- А коли Вас поляки штрафували, ви молилися і вам Бог не допоміг! - глузливо зачепив йому місцевий комуніст.

- Ні, Бог мені допоміг... Я молився, поляки втекли, ви прийшли до влади, і я штрафу не заплатив!

- Так! - Поглянули один на одного здивовані большевицькі комісари...

- І ти так розповідаєш людям?

- Так розповідаю, бо це правда... - Відповів о. Ковч.

- Так це наш священик! Видати йому дозвіл, хай повертає до нас людей! - Наказав приїзжий уповноважений.

- Ми почали виводити людей з церкви - розповідав далі о. Стернюк. Коли раптом завважили на церковнім подвір'ї двох міліціонерів.

- Ого, комісари вже передумали, хочуть скасувати дозвіл... - промовив о.Ковч.

- Але ми їх перехитруємо. Я сховаюся, а ви ведіть людей, а потім я якось їм поясню...

- Я пішов за коругвами... До мене підійшов міліціонер і сказав, що дозвіл відмінено, процесію вести через місто не можна.

- Я тут не керую, я лише помагаю. Ви йдіть скажіть пароху... Поки вони знайшли о. Ковча, ми вже були далеко за містом... А він їм пояснив, що вже завернути людей неможливо, але вони самі незабаром повернуться.

ІНЖЕНЕР ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

У листопаді ми закінчили роботи в полі, переїхали до Львова. Я думав, що всю зиму перебуду на камеральній роботі, як це було звичайно в цій організації. Але цього року вже в грудні гравіметрові партія почала свій зимовий знімальний сезон. Спочатку роботи проводились лише на території Львова, але вже в січні 1965 року, незважаючи на глибокі сніги, ми на лижах проводили барометричне нівелювання за Винниками під Львовом. В березні ми закінчили роботи і я вирішив попрощатися з ЗУГРЕ. По оголошенню я влаштувався в лабораторію Дніпропетровського

інституту інженерів транспорту на Львівській залізниці. Лабораторія займалася дослідженнями ґрунтів на нестабільних ділянках Львівської залізниці і розробляє методи і рекомендації для їх стабілізації. Моїм завданням було виготовляти плани нестабільних ділянок і перевіряти з допомогою геодезичних інструментів висотне і планове положення насипів під залізничними коліями до і після виконання робіт по стабілізації. Зарплату мені назначили 110 крб. в місяць і роз'їзді по три з половиною карбованця в добу плюс оплата готелів. Видали проїзний білет на проїзд по всій Львівській залізниці в купейних вагонах на період всього календарного року.

Найбільше виїздів на лінію в нас було навесні і восени. Після каторжної праці в двох попередніх організаціях я, нарешті, міг підлікуватися від ревматизму і хронічних катарів горла та почувати себе цивілізованою людиною з правом на працю і відпочинок.

Спочатку були проблеми з житлом. Після переїзду до Львова ще в березні я знайшов квартиру по оголошенню на вулиці Б.Хмельницького і жив там з Іваном Кулиничем. Потім Іван перейшов на працю в сільгоспінститут в Дубляни, і я винаймав куток в старій польки неподалік лісотехнічного інституту, де проживав до одруження Осташевський.

Я частіше заходив до о. Стернюка і часто бував в нього на Службі Божій. В червні цього року помер мій батько, і мама фактично залишилась одна. Я тепер частіше відвідував її і допомагав, в чім лише була потреба. В липні товариш Кулинича - Ярослав Дацко познайомив мене з Степаном Бедрилом. Бедрило вчився в аспірантурі при Академії Наук України. Він часто приїздив в село Бардатів до матері і привозив видання "Самвидаву", який тоді поширювався серед молоді. Ми розмовляли з ним про спалення бібліотеки Україністики в Києві, з приводу чого по руках ходила листівка під назвою: "З приводу суду над Погружальським".

Бедрило розповів чимало про розгорнутий наступ московської адміністрації Брежнєва, який в жовтні минулого року змінив генсека Хрущова, на українську мову, літературу і культуру. Він подав докладну інформацію про знищення, перед відкриттям, вітража Тараса Шевченка в Київському університеті і багато інших випадків з життя Київської української громади. На прощання він передав мені кілька фотоплівок з матеріалами журналу "Сучасність", що виходив в Мюнхені в Західній Німеччині.

Я відразу пішов до о. Стернюка, і ми цього ж вечора зробили на фотозбільшувачі кілька екземплярів фотокопій однієї плівки. В наступні вечори ми закінчили робити фотокопії. Частина фотокопій я забрав,

частину читав о. Стернюк і давав читати своїм знайомим. При наступній зустрічі Бедрило познайомив мене з Василем Кабелюхом - фельдшером, який закінчував заочно медінститут. Кабелюх розповів, що в селі Шешорах, що за Коломиєю, відбудеться відкриття пам'ятника Шевченка. Цей пам'ятник, а, властиво, погруддя Шевченка виготовили сільські майстри цього села. Патріотична громадськість Львова і Києва підтримала цю ініціативу гуцулів і минулої неділі хотіли його відкривати. Проте комуністична влада заборонила, мотивуючи тим, що день відкриття не погоджений з вищими партійними органами. З Києва і Львова приїхало багато української інтелігенції і студентів, а агенти КГБ залякували приїжджих словами:

- Ви знаєте, куди приїхали? Та тут до 1947 року не міг висіти червоний прапор!

Кагебісти вимагали в приїжджих показати документи, фотографували, записували прізвища... Офіційно відкриття цього пам'ятника вже кілька разів переносили, але вже назначили дату і, якщо її остаточно затвердять, то варто поїхати. Через тиждень Василь повідомив, що відкриття відбудеться наступної неділі, і ми зустрінемося біля залізничних кас, за годину до відходу поїзда. В назначений день я взяв зі собою Андрія Кеца, який жив також у тієї ж польської пані, і ми поїхали на вокзал. Тут нас зустрів Василь з Мартусею Рижевською. Всі інші відмовились їхати, бо багатьох з тих, що їздили минулого разу, вже викликали "відповідні органи" і погрожували.

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО В ШЕШОРАХ

Приїхавши в Коломию в неділю вранці, ми застали на автобусній станції багато людей з Коломиї, з околиці і з Києва, які розповіли, що до Шешорів виділено спеціально десять автобусів, але в касах не хочуть давати квитків. Тоді кількох активних пасажирів, між якими виділялася рішучістю одна киянка, пішли до диспетчера з вимогою негайно продавати квитки і робити посадку, бо ми запізнюємося на відкриття. Диспетчер "комусь там" передзвонив і через півгодини ми сиділи вже в автобусах. У Шешорах ми зустріли багатотисячне зібрання народу, переважно з довколишніх сіл. Прийшовши на місце, я збагнув, чому комуністи так панічно бояться цього відкриття. Погруддя Шевченка стояло на могилі. Такі могили насипали майже по всіх селах і містах Західної України пам'ять помордованих московськими окупантами 1941 року. З новим приходом большевиків ці могили, на яких, звичайно, стояли хрести, були розкопані. В Шешорах хитрі гуцули на могилі поставили не хрест, а

погруддя Шевченка. Окупаційна влада довгий час була безпорадна... Офіційно нищити пам'ятник Шевченка, який проголошений "полум'яним революціонером" не випадало. І лише минулого року, з приходом до влади Брежнєва, коли по селах і роздоріжжях почали нищити хрести і каплиці злочинським методом (ночами), однієї ночі було таким же чином скинуто погруддя Шевченка з могили і понищено. "Доблесна" міліція почала розслідування акту вандалізму, але, на жаль, злочинців знайти не вдалося... У відповідь на це сільські майстри по каменю виготовили нове погруддя і встановили на могилі. Понад півроку владні структури вирішували, що робити. І нарешті, рішили взяти ініціативу в свої руки.

Відкриттям керував секретар Косівського райкому партії. В своїй промові він перерахував, скільки колгоспів названо іменем Шевченка, сказав, що заповіт Шевченка здійснила комуністична партія, що Україна сьогодні "в сім'ї вольній новій" - в "сузір'ї радянських республік"... Кілька коротких шаблонних виступів зачитали: працівник культури, голова колгоспу, вчителька і ще хтось з чиновників... До керуючого - підійшов Тарас Франко, який тоді відпочивав в горах, і попросив дозволу сказати кілька слів.

- А ви хто такий?

- Я син Івана Франка, працівник Академії Наук у Києві.

- А так, так, прошу, прошу, але ви перечитаєте те, що я вам дам...

- Е ні, ні, краще тоді не треба... - Махнув рукою сивоголовий Франко.

- Тепер хор Косівського будинку культури виконає "Заповіт".

Після "Заповіту" секретар об'явив, що мітинг закрито, а хто хоче, хай іде ще подивитися фільм про Шевченка. Проте ніхто не рушив з місця. Ми, які стояли біля підніжжя могили, почали співати пісні на слова Шевченка... Одну, другу, третю. Секретар райкому підійшов до начальника міліції, якої тут було кілька сотень, і щось почав йому пропонувати... Той заперечував головою і розводив руками... Тоді зацікавлений функціонер прикликав свого водія і наказав йому їхати через натовп, що стояв на дорозі перед могилою. Водій зблід, але виконував. Ніхто не сховався з дороги. Він почав сигналізувати. Тоді хтось підійшов до водія і вигукнув:

- Ти що - зовсім з глузду з'їхав?

- Та ні, я нічого, начальник каже.

- Забирай свого начальника і щоб духу вашого тут не було.

А пісня все росла і могутніла... Її підхоплювали сотні... і далеко в горах гриміло відлуння Шевченкового нескореного духу... З очей

стареньких селянок капали сльози радості і надії, що жодна орда не зможе зламати волі народу, об'єднаного Заповітом генія України...

Почав накрапати дощик... І нагадав нам, що пора від'їжджати. До нас підходили гуцули, тиснули міцно руки і казали своє щире - декую! Ми почали розглядатися, щоб знайти якийсь транспорт. Міліціонери ставились до нас доброзичливо, більшість співчутливо посміхалася. Ми зупинили автобус, що відходив до Івано-Франківська, в ньому ще було десять місць, і нас чотирьох і шестеро киян від'їхали з Шешор, забираючи з собою незабутній спомин і любов верховинців. В Івано-Франківську ми поїхали на аеропорт, щоб швидше дістатися до Львова. Тут виявилось, що є лише шість місць, і ми віддали їх киянам, серед яких був, як я дізнався пізніше, Іван Світличний і ця рішуча, життєрадісна жінка з сином, художниця, Алла Горська, яка через кілька років загинула від скритовбивців-кагебістів.

Через тиждень я зустрівся з Кабелюхом, і він розповів, що у Львові ідуть арешти, виклики на допити, виключення студентів і викладачів з вузів. І щоб якийсь час ми не зустрічались, бо він декого знав, і хтозна чи і його не будуть тягати. Наступного тижня я зустрівся з Бедрилом, і він поінформував, що в Києві також відбуваються арешти інтелігенції і що Кабелюха також тягають в КГБ. Я пішов до о. Стернюка і застав в нього його брата Остапа, який розповів, що викликають, а навіть декого арештували з тих, що їздили в Шешори. А якщо б викликали на допит мене, то що я скажу, запитав.

- Скажу, що був у відрядженні в Коломиї і там випадково довідався про Шешори, зрештою в мене є документ про відрядження по роботі.

Через місяць я зустрів Кабелюха, який повідомив, що він відсидів три дні під слідством, йому зробили очну ставку з Михайлом Горинем, і той сказав:

- Можеш все говорити, їм і так все відомо.

Виявляється, що кагебісти встановили над стелею в квартирі Горинів підслуховий апарат і записували постійно все – хто і що говорив у них в хаті... Він був кілька разів у Горинів, і ще невідомо, як його справу оформлять. Тим більше, що його викликав прокурор і пришив йому ще й “обман радянської влади”, бо він вчиться в двох вузах одночасно і дійшов вже до п'ятого курсу... Пізніше стало відомо, що “доблесна” прокуратура виключила його з університету, де він вчився на українській філології, але дала можливість закінчити медінститут.

Львовом ширилися чутки, що маховик КГБ розкручується. Викликають людей на допити по підозрінню, а деколи і зовсім

безпідставно по доносах сексотів і стукачів. Одного разу викликали на допит “болільника Карпат”, який, крім футболу, взагалі, нічим не цікавився. Від запитання, які йому ставив слідчий про дисидентів, він зовсім збаранів. Він дивився на кагебіста, як на вар’ята, і думав: чи не здурів москаль від горілки? Цей допит поставив самого слідчого у смішне становище і, щоб вийти з нього, він запитав:

- А за яку команду ви болієте?

Під кінець року я перейшов жити в лабораторію. Спав на розкладайці, вранці і ввечері сам готував собі їжу, на обід ходив в їдальню. Тепер мав більше вільного часу, багато читав, особливо нелегальні видання, і ніколи не запізнювався на роботу. Так прийшов 1966 рік, а з ним нові тривоги, нові радощі, нові надії.

Святий Вечір і Різдво я, як звичайно, пересвяткував з мамою і сестрою. Наступного дня був на Службі Божій в о. Стернюка, а потім пішов в лабораторію. Тут роботи не було. Начальник нашої геотехстанції Льоня поїхав в Дніпропетровськ, а лаборанти принесли пляшку, я витягнув ковбасу, яку привіз від мами, і ми почастувалися. Після короткої трапези лаборант Грицько відзначив:

- Горілка добра, але ковбаса з Карова краща.

На тому робочий день закінчився. Лаборанти, які вчилися на вечірньому факультеті у Львівському політехнічному інституті, пішли готуватися до екзаменів, а я пішов в центр міста, де під ялинкою численний натовп львів’ян, незважаючи на заборону, колядував. Тут я зустрів знайомих, які розповіли, що на Святий Вечір біля ялинки зібралися кілька десятків колядників, а міліціонери, кагебісти і московські шовіністи-офіцери у відставці, накинулися на них, запихали в машини і відвозили на міліцію, де їх держали цілу ніч, а вранці поштрафували по п’ятдесят карбованців і відпустили. Серед цих оштрафованих був один карівець - Йосиф Вусик, який тут неподалік мешкав.

Наступного дня, на Різдво, колядників зібралося багато. Міліція і войовничі атеїсти хотіли повторити свій “подвиг”, - зарештувати студентів, що були серед великого кола колядників. Проте львів’яни дружно витіснили “доблесних охоронців порядку” на вулицю і хотіли перевернути їх машини. Від того часу міліція більше не турбувала колядників, і їх збиралося щораз більше. В наступні роки міська влада вже не вбирала ялинки в центрі Львова.

Так закінчився мій перший рік праці на Львівській залізниці, і мені сказали писати заяву на відпустку. Це була перша моя відпустка після закінчення інституту. Я поїхав до Карова, посадив мамі город і так провів

в селі цілий місяць.

Коли я вийшов на роботу, наш начальник Льоня запропонував мені переселитися в гуртожиток на Левандівці. Я трохи здивувався від такої пропозиції, але він пояснив мені, що на Львівську геотехстанцію прислали ще двох працівників з Дніпропетровська. Один з них - інженер Реулець, молдаван по національності, другий - простий робітник без спеціальності, оформлений лаборантом. Отже, їм потрібно десь жити, і при тій нагоді він постарасться і мене влаштувати в гуртожитку. Я погодився з умовою, що мене пропишуть на постійно. Льоня пішов до заступника начальника Львівської залізниці, і він дав дозвіл на виділення окремої кімнати в гуртожитку для малосімейних. Ми здали документи в міліцію і відразу зайняли надану кімнатку. Я купив ліжко, перше за останні десять років, відколи я покинув батьківський поріг.

Через тиждень після здачі документів, я повернувшись з виїзду на лінію, застав в лабораторії замішання. Виявляється, що з міліції повідомили про “нашого нового лаборанта”, що він недавно зільнений з тюрми за групове вбивство, що він колишній учасник якоїсь Дніпропетровської банди і повинен негайно покинути Львів, який є режимним містом. Ми запитали Льоню, чому він притягнув такого типа до Львова. Льоня пояснив, що це синок якогось високопоставленого чиновника і він хотів йому допомогти, щоб нав'язати контакти з високовпливовими людьми, які можуть пригодитися, для кар'єри.

Мені і Реульцу дали дозвіл на поселення, і я відразу прописався. Реулець був алкоголік і за тиждень-два прогулював вся свою зарплату, а потім жив з того, що позичав, або писав до батьків, щоб прислали допомогу.

1966 рік увійшов в Історію, як рік розправи КГБ над дисидентами, так званими шістдесятниками. У Львові в обласному суді судили, після довготривалого слідства, братів Михайла та Богдана Горинів і Осадчого. Всього по Україні відбулися партійно-кагебіські судилища над двадцятьма українськими патріотами.

Ці закриті суди мали завдання залякати національно свідому громадськість і примусити її змиритися з русифікацією України. Але колонізатори і кремлівські пахолки прорахувалися. Ці суди ще більше активізували і усвідомлювали інтелігенцію і широкі верстви робітництва. З рук до рук передавали матеріали “Самвидаву” про нищення української мови і культури, про переслідування діячів української літератури, культури і мистецтва, про душення свободи творчості і усякого слововиявлення. Заграничні радіостанції широко коментували ці події.

Кагебісти проводили часті обшуки з метою вилучення самвидаву і будьякої нерадянської літератури. Всі ці потуги не мали успіху і лише породжували нові анекдоти про самодурство компартії, міліції і КГБ. Священик УГКЦ Артем Цегельський зібрав і записав понад сто таких анекдотів. Ось один з них: “Робітника викликають в КГБ. Він пішов до підпільного священика, якого часто туди викликали, радитися, що там треба говорити.

- Отче, вас часто туди викликають, а мене перший раз, порадьте, що там треба казати?

- А ви хоч приблизно знаєте, чого вони від вас хочуть?

- Та ось мої малі смаркачі навчили папугу викрикувати різні дурниці: “Смерть Москві!”, “Геть москалів!” І тепер мене з папугою викликають в КГБ...

- О, це погана справа... - Промовив священик. - Тобі можуть пришити антирадянську пропаганду... І довести, що ти для того використовуєш папугу... Але на це є рада... Ти візьми мого папугу. Мій такого не скаже... Робітник подякував, взяв папугу в священика і пішов до КГБ...

- Ти чим займаєшся? - зустрів його криком уповноважений КГБ.

- Працюю на заводі. - Спокійно відповів робітник.

- А... на заводі... Радянська влада дає тобі роботу, платить добру зарплату, а ти вчиш папугу вести антирадянську пропаганду!

- Де? Коли? Яку?

- А ти вже забув яку? А “Смерть Москві!”

Папуга:

- “Подай Господи!”

Такі подібні анекдоти, були в цих роках розвагою і розрадою серед широких кіл українського робітництва і інтелігенції.

Я позбувся вже частково своїх недуг, які придбав від постійного переохолодження в попередні роки, але горло всетаки турбувало. О. Стернюк порадив мені поїхати на море. Я в квітні використав свою відпустку, але безоплатний разовий залізничний квиток був ще невикористаний. Льоня виписав мені відрядження на Кавказ в село Лазарівське, де була також геотехстанція нашої лабораторії, неподалік Сочі, і я в рахунок майбутньої відпустки поїхав на море.

В Сочі на вокзалі я зустрівся з львів'янином Володимиром Петрицею. Ми поселилися в сільській простій хаті, далеко від моря. Перші дні ми зберігали правила поведінки на пляжі, але на третій чи четвертий день, відійшовши далеко на дикий пляж, ми поснули на сонці. Я

пробудився перший і розбудив Володимира. Я перед тим уже вспів загоріти вдома, тому не дуже згорів, але Володя більше на сонці не міг показатися. Ми пробули так десять днів, і я змушений був їхати на роботу. Петриця не захотів сам залишатися на цій “верхатурі”, і в день мого від’їзду ми з речами пішли на пляж “Рів’єра”. Погода цього дня була хмарна, і ми спокійно могли лежати і балакати на пляжі. До нас підійшов чоловік похилого віку і запропонував окрему кімнату в будинку над морем. Володимир дав мені свою адресу у Львові і просив зайти до матері і розповісти, як він відпочиває. Я з певним смутком покинув тепле Чорне море, яке мене так притягало і благотворно впливало на моє тіло.

Коли я розповів о. Стернюкові, як я перебував на морі і з ким, він загадково посміхнувся і сказав, що Петрицю знає... Про те, що Володимир підпільний священик, він сказав мені аж перед Різдвом 1967 року, взявши від мене слово, що я збережу це в секреті як велику тайну, що я і дотримав аж до часу виходу з підпілля. Я в попередні роки завжди старався на Святий Вечір і Різдво бути з батьками. Перед Різдвом 1967 року комуністична влада наказала всім керівникам підприємств провести строгий контроль наявності працівників на робочих місцях. Льоня мене попередив і додав, що може бути спеціальна контрольна комісія.

ПО ЛЕЗІ НОЖА...

Я зайшов до о. Стернюка і застав в нього о. Володимира Петрицю. Коли я розповів, що цього року не зможу поїхати на свята до матері, то о. Стернюк запропонував Петриці запросити мене “на кутю” до себе, що той і зробив.

О. Володимир Петриця проживав з мамою в однокімнатній квартирі на вулиці Блока. Він працював викладачем у ветеринарному інституті і готувався до захисту кандидатської дисертації. Щоденно перед виходом на роботу, він служив Службу Божу в своїй кімнаті.

Я прийшов до нього ввечері в Навечеріє Різдва. Ми повечеряли, поколядували втрьох і до півночі відслужили Велике Повечеріє. Після дванадцятої години почали Різдвяну Св. Літургію. Перед другою годиною ночі я вийшов на вулицю, зловив таксі і в другій годині вже лежав в ліжку.

На Різдво я вийшов на роботу. Тут повторилося все, як і минулого року. Льоня прийшов зранку, випив з нами по чарці, пішов по своїх справах, а нам наказав побути “хоч до обіду”.

Наступного дня я вже в пів на восьму ранку був в о. Петриці на Св. Літургії. Ввечері я приходив до нього на “партію шахів”. І так щонеділі і в усі свята, а часом і в будні. До о. Стернюка я заходив тепер рідше, хіба що

о. Петриця кудись виїздив, або Степан Бедрило привозив з Києва нові матеріали “Самвидаву”. В той час ходили по руках документи про суди над шістдесятниками, особливо праця Чорновола “Горе з розуму, або портрети двадцятьох злочинців”. Я часто в о. Стернюка, або і в фотолабораторії на роботі робив фотокопії привезених Бедрилом фотоплівок, які читав сам і передавав для поширення добре знайомим. Деколи я заходив до професора Макара, приносив і йому “Самвидав” і одночасно перестерігав, що в нас “це не в Америці”, щоб розмовляв про такі речі лише з певним колом людей...

Професор Макар розповідав, що в політехніці і далі йде завзята боротьба між ним і Лісичанським. Що він скоро здобуде (поновить) ступінь доктора і очолить аспірантуру на геодезичному факультеті. Він намовляв мене і ще декого з інженерів, невдовзі не марнувати часу, а здавати кандидатський мінімум, щоб потім відразу працювати над дисертаціями під його керівництвом. До здачі кандидатського мінімуму намовляв мене і керівник геотехстанції Льоня. Я почав відвідувати заняття з німецької мови для здачі кандидатського мінімуму у ветеринарному інституті, для чого привіз прохання з Дніпропетровського інституту інженерів транспорту і через півроку здав екзамен.

У червні цього ж року після довготривалої тяжкої недуги помер в лікарні мій брат Василь. Ще перед смертю я відвідав його з о. Стернюком, який дав йому тайну Єлейопомазання. Для перевезення тіла до Карова я просив Йосифа Вусика, що працював тоді водієм у Львові. Ми з о. Петрицею сіли в кузов вантажівки, коло труни, і на ходу відправили Парастас. В Карові в той час пароха РПЦ о. Удовина не було, і о. Петриця хотів їхати на похорон, але я, зваживши на пересторогу його матері і о. Стернюка, вірадив його, і він повернувся з Жовкви, після відправи Парастасу, додому. Похорон у Карові відслужив парох з Домашева. Для нашої сім'ї, особливо для мами, тяжка недуга і смерть брата була великим ударом. Я взяв відпустку з роботи і пробув два тижні з мамою в селі. Потім приїхала у відпустку сестра, а я поїхав ще з о. Петрицею в Ялту. Ми винайняли окрему кімнату неподалік від моря. Щодня ми вставали раненько в п'ятій годині, служили Службу Божу, і я ішов займати чергу в їдальню, що містилася в нижньому поверсі нашого будинку. Потім ішли далеко на “дикий пляж”, там загоряли, а ще більше купалися в морі. Швидко збігли мої два тижні, і мені треба було повертатися, а Володимир ще зостався на місяць. З моїм виходом на роботу усі працівники геотехстанції, в тому числі і Льоня, пішли у відпустку. В той час з Підзамча ходив до Карова автобус, і я щотижня уже в п'ятницю їхав до

мами, а повертався в понеділок. Мама ніяк не хотіла продавати корови, до чого я її постійно намовляв, і я мусив надалі дбати про сіно, заготовляти дрова і помагати копати картоплю.

Навесні цього ж року відбувся похорон Олени Кульчицької, відомої Львівської художниці, в якому взяли участь тисячі львів'ян. Всупереч волі покійної, щоб поховати її по-християнськи, партійні функціонери забороняли навіть свічку поставити біля її труни. Дивно звучали також слова в прощальній промові одного з “працівників української культури”:

- Вона була з тих українців, “що сіють хліб і варять сталь”.

Другим багатолюдним похороном в тому році, в якому налічували понад десять тисяч українців католиків, був похорон підпільного священика УГКЦ єромонаха чину о.о. Редемптористів о. Репетила. Я не був тоді у Львові і знаю лише з розповідей о. Стернюка і Петриці. Під час похоронної процесії, що пливла по вул. Личаківській, москалі запитували:

- То що, міністра хоронять? - Їм відповідали:

- Так, міністра Самого Бога!

Я зустрічав о. Репетила всього один раз в помешкані о. Петриці, але з розповідей людей, які його добре знали, випливає, що це був невтомний працівник нашої катакомбної Церкви.

В той час поширювалася шляхом “Самвидаву” праця Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Бедрило привіз з Києва фотоплівку цієї праці, і ми з отцем Стернюком її надрукували. Якість фотоплівки була погана, і важко було зрозуміти деякі слова на фотокопіях. Через тиждень о. Стернюк одержав від своєї знайомої жінки нову доброякісну фотоплівку, і ми ще раз зробили фотокопії. Частину цих фотокопій я забрав, частину о. Стернюк передав своїм знайомим, в тому числі якійсь продавщиці з комісійного магазину Лозинській, в якій він сповідав якогось типа, що, потім виявилось, був провокатором. Коли я повернувся одного разу десь наприкінці серпня з робочої поїздки в Чернівці, я вранці зайшов до о. Стернюка на Службу Божу. Він розповів, що вчора уповноважений КГБ в справах релігії робив в нього обшук і забрав цю фотоплівку і ще одну з протестами Вячеслава Чорновола проти закритих судів над шістдесятниками. Він просив якийсь час до нього не заходити і бути обережним в розмовах з малознайомими людьми і при передачі матеріалів “Самвидаву”.

Тепер я змушений був робити фотокопії в фотолабораторії на геотехстанції. Коли я розповів Бедрилові, він радив на роботі цього більше не робити, бо можна випадково загубити якийсь відбиток, і це буде причиною шантажу і підозріння зі сторони комуністів, або і стукачів КГБ,

сітку яких розширюють тепер, особливо у Львові і в Києві.

Пізно восени я зустрівся випадково з о. Стернюком на вулиці і він повідомив, що у вересні він їздив в Шешори і там зустрічався з Чорноволом, який заявив, що вилучення в нього цих фотоплівок незаконне, і він може подати скаргу на цього уповноваженого. Стернюк відмовився від скарги на кагебіста, бо, мовляв, він його покищо не шантажує, але подякував за підтримку, і вони домовились з Чорноволом, що, якщо когось з священників підпільної УГКЦ або його самого будуть шантажувати, чи викликати на допити кагебісти, то не мовчати, а надавати широкого розголосу через протести в урядові органи і публікацію їх в “Самвидаві”, чого кагебісти дуже бояться.

Я зайшов до о. Стернюка, і він віддав мені портативний фотопроектор. Я відніс його до Івана Кулиничу в Дубляни, який тоді мешкав в однокімнатній квартирі. Протягом останніх років давав Іванові читати матеріали “Самвидаву” і він погодився, щоб робити в нього фотокопії.

ВИВЧАЮЧИ МИНУЛЕ, МОЖНА ЗБАГНУТИ СУЧАСНЕ.

Іван помагав мені виготовляти фотокопії і поширював їх між своїми знайомими. О. Стернюка кагебісти цього року більше не турбували, але він підозрівав, що вони невпинно за ним стежать, і працював обережно.

До о. Петриці в неділю і, свята уже приходили, крім мене, сусіди Петерайки, дуже побожна жінка пані Марія, черниця Юлія і молодий хлопець Тарас, який тоді вчився в підпільній семінарії (тепер він єромонах чину - парох церкви Матері Божої неустаючої Помочі). Мати о. Петриці тепер рідко брала участь у Св. Літургії, а, звичайно, поралася в кухні, виконуючи роль сторожа, на випадок, коли б хтось небажаний завітав. Ми з о. Петрицею вели довгі розмови про минуле нашого народу і Церкви Вселенської, вивчали Історію Української Католицької Церкви з досліджень професора Чубатого і старих семінарських підручників, які о. Стернюк зумів роздобути в наших підпільних священників. Таким чином, ми щораз більше усвідомлювали значення Церкви для України і помилки окремих державних і церковних діячів. Ми з'ясували, що найстарший чернечий чин Василіян був уже в другій половині XVII століття опанований поляками, які поналазили туди, щоб керувати нашою Церквою. Польські шляхтичі ішли в Василіянські монастирі не для того, щоб служити Богові і Церкві, а щоб робити собі кар'єру, бо, згідно законів Польщі, ігуменом міг бути лише шляхтич. Вони вносили латинізацію в наш обряд, заводили органи, викидали іконостаси, престоли присували до

стім, наказували клякати, як в костелах, заводили дзвінки, проповіді говорили польською мовою, пісні наказували співати польські, вводили польські літанії, польські богослуження... Це приводило до постійних сварок між сполонізованими Василянми і митрополитами та світським духовенством, що дуже ослаблювало нашу Церкву. Наприкінці вісімнадцятого століття Василяни з допомогою поляків захопили метрополичий престіл і більшість єпископських престолів Української Церкви. Після розподілу Польщі більшість українських католицьких єпархій опинилась в Російській імперії.

Коли москалі почали переслідувати нашу Церкву, сполонізовані єпископи і митрополит не лише не протестували проти московського беззаконня, але і самі закликали в своїх “пастирських листах” вірних і духовенство переходити до московського “псевдоправослав'я”. Ще більше виявили Василяни свій польський патріотизм в ХІХ столітті, коли Москва приступила до повної ліквідації українського католицизму в Російській імперії. Тут поляки, які зіграли роль троянського коня, і сполонізовані виродки стали справжніми могильниками Української Католицької Церкви. Подібно і зрусифіковані виродки Української Православної Церкви стали могильниками своєї Церкви. Одні і другі використовували Польську і Російську церкви для геноциду України, для колонізації і русифікації українського народу, для творення з людей - українців виродків (чи то сполонізованих, чи то зрусифікованих), які жодної користі Україні і взагалі людству принести не можуть, лише одне зло. До чого привела ця політика творення виродків на Україні, яскраво виразилось в лихолітті ХХ століття. Тепер комуністична Москва продовжує курс геноциду українського народу, тому і не застосовує репресій до своїх партнерів Польської і Московської церков, хоч проголосила “Культуркампф” войовничого атеїзму.

Коли я поділився своїми висновками з о. Стернюком, він повністю підтвердив їх справедливість і додав, що митрополит Андрей Шептицький ще перед першою світовою війною збагнув цю польсько-московську гореполітику в Україні і всіма силами старався їй протидіяти. Знаючи схильність Василян до латинізації, їх неспроможність бути авангардом Української Церкви, митрополит Андрей відновив Чин Теодора Студити і заснував новий Чин Найсвятішого Ізбавителя (Редемптористів). Василяни, які завжди претендували керувати церквою, вороже сприйняли створення нових чернечих чинів і ворогують з ними досьогодні.

Під час першої світової війни 1916 року, коли митрополит Андрей був в московській тюрмі, Станіславський єпископ Хомишин з допомогою

Василіян і при підтримці Австрійської влади в Галичині проголосив перехід на новий календар (Григоріанський), наказав не згадувати слова “православний”, що було в наших богослуженнях...

Повернувшись до Львова, Андрей Шептицький скасував ці нововведення Василіян і Хомишина. Вони змушені були змиритись з тим, щоб далі святкувати за Юліанським календарем, але відмовились виголошувати слово “православні”. За вимогою Василіян цю справу вирішували аж у Римі. О. Стернюк показував мені відповідь з Риму, де папська комісія стверджує: “жодних змін в текстах Св. Літургії і інших канонічних Богослужб Української Греко-Католицької Церкви ніхто не має права робити...”. Проте Василіяни відмовились виконувати це рішення папи і не виконують його і сьогодні. Вони настирливо домагаються, щоб радіо “Ватікан” в своїх передачах пропускало це слово - “православних”, або міняло їх на “правовірних”. Василіяни, відносно обряду, ніколи не слухали і зараз не слухають церковної влади митрополитів і єпископів, бо “вони підчиняються тільки своєму генералові в Римі”. Вони виявилися зовсім неспроможні працювати в підпільних умовах... І ніхто з них, крім о. Байрака, нічого не робить, лише при кожній нагоді передають пасквілі до Риму... Отже, в Галичині Василіяни були і є під впливом польських єзуїтів і служать не своїй церкві, а так, як вигідно полякам...

Я в той час навіть не підозрівав, що о. Стернюк вже був таємно висвячений владикою Василем Величковським на єпископа. Проте Василіяни якось скоро довідались і почали приходити і набридати йому своїми провокаціями і своїми “проектами”. На що він їм відповів:

- Шкода, що вас єзуїти вже кілька раз реформували, але свого розуму вам нітрохи не передали...

1968 РІК. НОВІ ЗМАГАННЯ І ЖОРСТОКА ДІЙСНІСТЬ

Цей рік відомий “Празькою весною” в Чехословаччині і публікацією “Собору” Олеся Гончара в Україні.

Ще минулого року я через знайомих передплатив на рік журнал “Дукля”, який видавало українське товариство в Братиславі в Словаччині. До нового року на мою адресу надійшло кілька номерів цього журналу, а з нового 1968 року замість нього щомісяця почав приходити журнал “Дружно вперед!”. Ці журнали подавали відомості про минуле закарпатських українців, інформували про літературний розвиток і культуру українців в Чехословаччині, про зміни в житті українського населення під час спроби президента Дубчака демократизувати країну,

про вихід Української церкви з підпілля і відродження Пряшівської єпархії УГКЦ.

Ще кілька років раніше художник з Карова Андрій Ментух, передплатив мені газету “Наше Слово”, яке видавало Українське суспільно-культурне товариство в Польщі. Андрій щороку приїздив з Польщі до батька в Карові і привозив також щорічні календарі цього товариства, в яких вміщувалися цікаві статті з минулого і сучасного життя українців в Польщі. Ми з Андрієм, коли він приїздив до Карова, вели вечорами довгі розмови про події в Польщі і Україні, про можливість і способи відстояти права української мови і культури, які під московським тоталітарним режимом були під загрозою повного знищення.

Під час одного з відряджень в Коломию я купив двадцять журналів “Вітчизна”, де був надрукований “Собор” Олеся Гончара, про який перед тим повідомляли заграничні радіостанції. Коли я привіз ці журнали до Львова, то виявилось, що їх не вистачить щоб задовольнити бажання всіх моїх знайомих, які хотіли їх придбати. Широкого розголосу набув “Собор” після публікації негативної критики академіка Шамоти в газетах. Шляхом “Самвидаву” ширилися поезії: В.Сосюри поема “Мазепа”, Васися Стуса, Миколи Хвильового, Миколи Данька, Ігоря Калинця, Ірини Калинець і інших...

Велику хвилю обурення викликав напад військ Московської імперії і її сателітів на Чехословаччину з метою придушити там розпочатий процес демократизації. В Загорську, як повідомило радіо “Свобода”, відбулося засідання синоду Московського патріархату, на якому разом з єрархами засідали вищі чини КГБ. Митрополит Філарет і інші московські єрархи з України скаржились кагебістам, що підпільна УГКЦ в західній Україні так активізувала свою діяльність, що “бідним батюшкам московського православія” сильно знизилась доходи від прихожан, і є небезпека реставрації Української Католицької Церкви, як це сталось в Чехословаччині, де за один тиждень прогнали всіх батюшок РПЦ з їх парафій. Чинovníки КГБ обіцяли допомоги своїм співбратам по праці, і незабаром почалися нові переслідування священиків і вірних українських католиків. Ці переслідування проявлялись в принизливих обшуках приміщень, де проживали священики УГКЦ, вилучені і конфіскації риз, літератури і всіх предметів, необхідних для Служби Божої, викликах на допити в прокуратуру і КГБ, побиттях, скритовбивствах, і погрозах новими арештами.

Не обминула ця хвиля і о. владики Стернюка.

Одного дня в його помешкання ввірвалась банда кагебістів, які

провели обшук, забрали ризи, чашу, молитовник, антимінс, 400 карбованців. Потім почались виклики на допити. Аж тепер запитали, де він взяв плівки з матеріалами “Самвидаву”. Владика Стернюк відповів, що плівки “хтось невідомий передав його господині (яка в той час уже померла). Він хотів дізнатися, що там сфотографовано, пробував робити фотокопії, але в “нього це не виходило”. Слідчий кагебіст Романов сказав, що в них є відомості про те, ніби він, о. Стернюк, висвячений на єпископа - чи це правда? Владика заперечив. Запитували, які в нього зв'язки з Василем Величковським, і чи він признає його єпископом? О. Стернюк відповів, що жодних зв'язків з Величковським не підтримує... Потім кагебіст запропонував йому співпрацю з КГБ, від чого він відмовився.

Одного разу, наприкінці жовтня, я, як звичайно, поїхав в Карів до мами. В селі я зустрів Івана Кулинича. З ним був невисокого зросту мужчина, який налягав на ногу. Кулинич познайомив мене з ним. Це був Василь Макух, який приїхав до рідних з Дніпропетровська. Василь не схотів 1944 року іти “вмирати за Сталіна”, а зі збірного пункту пішов в УПА. Був поранений в ногу і засуджений сталіністами на каторгу в концентраційних таборах. Після звільнення він проживав в Дніпропетровську з дружиною і двома дітьми. Як патріот України, Василь болісно переживав русифікацію Дніпропетровська і усїєї України. В неділю, третього листопада, я від'їздив з Карова до Львова. Василь Макух підійшов і сів біля мене. Ми їхали і розмовляли. Кулинич, очевидно, розповів йому, що я займаюся “Самвидавом”, бо він був зі мною відкритим. Він розповів, що знає про все, що вийшло в “Самвидаві”, що він знайомий з Дніпропетровськими дисидентами: Холодним, Плохотнюком і іншими... Василь розповів про свій конфлікт з адміністрацією музею Яворницького, коли вони відмовились дати йому читати твори Яворницького. Він після виходу з таборів поступав в Дніпропетровський університет, але не пройшов по конкурсу. З гіркотою говорив про суцільну русифікацію Дніпропетровська, про те, що на оборону української мови виступають лише одиниці... Я розповів, що у Львові можна роздобути українську літературу, видану до приходу москалів, і я можу йому дати прочитати “Історію Запорізьких козаків” Дмитра Яворницького, якщо він буде ще кілька днів, то може спати в мене в гуртожитку на Левандівці... Так розмовляючи, ми приїхали на Підзамче. Вийшли з автобуса і зустріли Михайла Дацишина (Ходаня), який запросив його до себе в гості. Ми попрощалися і домовилися, що, якщо він завтра буде ще у Львові, то я принесу йому перший том Яворницького, сюди на Підзамче.

Наступного дня я прийшов, як ми домовлялись, чекав півгодини, його не було...

Через кілька днів я знову поїхав до Карова. Село сколихнула страшна вістка... Василь Макух спалився в Києві на знак протесту проти русифікації України!

Перед тим світ сколихнули випадки протесту у вигляді живих смолоскипів у Сайгоні, Тібеті, а особливо самоспалення Яна Палаха в Празі як протест проти окупації Чехословаччини військами Варшавського пакту. Селяни розповідали, що в село приїздили кагебісти і викликали на допити сестер Василя і їх родини. Також винюхували і випитували, з ким він спілкувався. В неділю 10 листопада, від'їжджаючи з села, я зустрів Михайла Дацишина. Він був здивований тим, що сталося. Розповів, що тоді, коли він зустрів нас на Підзамчі, він запросив Василя до себе. Василь переночував і вранці сказав, що йому треба їхати. Більше його не було, і нікому нічого не говорив, що він їде до Києва.

У Львові я зустрів Степана Бедрила, який вже знав про самоспалення в Києві, біля універмагу, але кияни не знають, хто ж це вчинив. Бедрило сказав, що добре було б роздобути його фото і коротку біографію.

Я розповів про це Олександрю Сайчукові, і він поїхав до Карова та привіз дві фотографії Василя. Ці фотографії і коротку біографію я передав Бедрилові. Вже в наступному році Степан передав мені листівку про самоспалення Василя Макуха під назвою "Пам'яті героя". В ній була інформація на дві сторінки машинопису про героїчний протест проти русифікації Василя Макуха, який напередодні чергового московського імперського буму "празднованія великої октябрской" в Києві біля універмагу облив себе бензином і підпалив. Міліції ще вдалось загасити живий смолоскип і відвезти його в лікарню. В палаючому полум'ї Василь кричав:

- Геть колонізаторів! Хай живе Вільна Україна!

В лікарні на вмираючого Василя кагебісти накинулись з докорами:

- Зачем ви его зделали? У вас есть діти! Ви їх осиротілі.

Василь ще мав силу відповісти:

- Ми всі сироти... Україна сиротою стала...

Це були прощальні слова Славної Пам'яті великого Карівця - Героя України!

В листівці була також подана коротка біографія Василя, його збройна боротьба проти окупантів в лавах УПА, перебування на каторзі, нестерпна ординська русифікація в Дніпропетровську, намагання патріотів України протидіяти фабрикації виродків на Україні. В листівці було

підкреслено, що вона випущена лише як інформація про цю трагічну подію, яку кагебісти з усіх сил старалися приховати від громадськості. Це в той час, коли в сусідній Чехословаччині самоспалення Яна Палаха було офіційно проголошено героїчним протестом, і в похороні якого у величезній процесії брали участь тисячі людей... Автори листівки не закликали до повторення такого роду протестів, - бо Україні тепер потрібно більше не героїв, а невтомних працівників... Я передав цю листівку художнику Степану Івасейкові. Степан перефотографував її і наробив відбитків, які ми поширювали між знайомими.

В грудні професор Макар розповів мені, що в політехніці Лісичанський зібрав всіх працівників кафедри фотограмметрії і наказав їм проголосувати, щоб в нього відібрати лекції, бо “преподають Макар на непонятном языке”. В результаті голосування, під тиском жидика Лісичанського, більшість працівників кафедри, в тому числі і друг сім’ї Макара Дорожинський, проголосували за те, щоб у Макара відібрати лекції. І вже наступного дня Макара не допустили до праці. Макар скаржився по всіх інстанціях, але нічого не помагало... Професор просив зайти до нього додому і порадити, що далі робити. Коли я прийшов до Макарів, які проживали тоді на вулиці Котляревського, то застав там секретаря “Товариства охорони пам’яток історії і архітектури” Ігоря Кудина. Після детального обговорення ми вирішили, що єдиний вихід - це написати скаргу на ім’я ректора політехнічного інституту від інженерів, колишніх учнів професора Макара. Ми відразу склали цей лист-заяву, в якому вимагали: “...негайно поновити на викладацькій праці кандидата технічних наук Ореста Макара. Ми не допустимо шельмувати нашого улюбленого викладача, друга і вчителя. Ми будемо його справою цікавитись і надалі і не дозволимо його кривдити....”.

Я протягом тижня зібрав тридцять підписів від інженерів в двох екземплярах і один заніс в приймальню ректора. Я віддав скаргу секретарці і просив її офіційно зареєструвати і номер реєстрації віддати мені, що вона і зробила. Наступного дня професор Макар подзвонив мені і подякував за допомогу, яка увінчалась успіхом. Його поновили на роботі. Як йому розповіла секретарка ректора, прочитавша заяву від інженерів, ректор дуже розлютився, бігав по кабінеті і кричав:

- Я їм покажу, я їм покажу!

Вона спочатку не могла збагнути, кого він мав на увазі в своїх погрозах. Інженерів, що підписали цю заяву, чи жидиків на чолі з Лісичанським?

Потім ректор викликав Лісичанського і декана геодезичного факуль-

тету і тикнувши їм під ніс нашу заяву закричав:

- Що це означає?!

Вони щось промимрили, що така була воля колективу кафедри, щоб Макару відібрати лекції, бо його студенти не розуміють.

- А ось колишні студенти, які вже інженери, спростовують вашу брехню! А між ними є навіть росіяни... І якщо вже вони розуміли викладача, то про що ще може бути мова?! Ось мій наказ: негайно вибачіться перед Макаром за кривду, якої ви йому завдали, і виплатіть йому гроші за вимушені прогули... Більше від вас не хочу чути ні слова. І щоб це більше не повторилося, - закінчив свою “товариську” розмову ректор.

МОЇ ЗУСТРІЧІ І РОЗМОВИ З ПЕТРОМ ДУЖИМ.

Уперше я бачив Петра і Миколу Дужих ще в 1941-44 роках, коли вони, хоч дуже рідко, заходили до сестри Олени, яка була нашою сусідкою.

Про Петра я не знав нічого, а про Миколу лише те, що він був секретар “Просвіти” і в календарі за 1938 рік, який був в нашій хаті настільною книгою, була його фотографія і кілька статей.

Про смерть Миколи Дужого розповів мені політв'язень Олесь Лис навесні 1955 року. Одного разу, це було в березні 1964 року, я від'їжджаючи з Карова, поїхав у Червоноград, бо львівського автобуса чомусь не було.

У Червонограді на автобусній станції я зустрів Олесья Лиса, і він познайомив мене з Петром Дужим, який також чекав на автобус до Львова. Петро запропонував взяти таксі, бо на автобус потрібно було ще ждати. Ми попрощались з Олесем, який був одружений з дочкою Івана Дужого і вчителював в Угнівській школі, поїхали. Дорогою Петро розповів, що він тепер проживає в Запоріжжі, працює на паровозо-ремонтному заводі. Потім перейшла розмова на літературну тему, про книжку “Через терни до зірок”, яка тоді появилася в книгарнях. І через годину, приїхавши до Львова, ми попрощались... Наступного разу я зустрів Петра через два чи три роки. Ми зустрілись на Підзамчі на автостанції і разом їхали до Карова. Петро розповів, що він уже переїхав жити до Львова і просив заходити до нього колись в суботу або неділю, бо в інші дні він зайнятий. Він тоді працював на заводі “Сільмаш”. Ми розмовляли про минуле Карова, про читальню “Просвіти” в Карові. Я був вражений таким широким світоглядом і такою майстерністю висловлювати свої думки, як це робив Петро.

Коли я розповів Бедрилу про знайомство з Петром, він порадив зустрічатися з ним нечасто, бо за колишніми політв'язнями кагебісти ведуть нагляд, і мої зв'язки можуть потрапити в їх поле зору, що дуже не бажано при поширюванні “Самвидаву”. Тому я до 1970 року був в Дужих на вул. Ремісничій всього три-чотири рази. Майже щоразу ми грали в шахи. Петро був добрий шахіст, і мені рідко коли вдавалося звести з ним нічию. Щоправда, ми грали не більше двох партій, а потім розмовляли про Історію України, про українських репресованих письменників і їх твори. Петро спочатку дивувався, звідки мені відомі заборонені імперською цензурою письменники і їх твори, а також діячі українського націоналістичного руху. Пізніше я йому розповів про “Самвидав”, а спочатку дав зрозуміти, що слухаю радіо “Свободу”.

Петро розповідав про багато подій з життя львівських громадських, церковних і політичних діячів, про минуле нашого села, про події в Карові і Львові під час польської окупації в тридцятих роках, події під час другої світової війни, про політичних діячів багатьох країн світу. Мені часом здавалося, що це не людина, а жива енциклопедія.

До Дужих часто приходив викладач хімії в Львівському політехнічному, а в той час він був уже на пенсії, пан Стасьо. Пан Стасьо, родовитий львів'янин, був старший від Петра, розказував багато цікавих історій з життя студентів і викладачів львівських вузів за австрійських часів і в передвоєнній Польщі. Він був також завзятий шахіст і, коли грав з Петром партію шахів, то співав коломийки, хоч, звичайно, програвав. Стасьо був трохи дивакуватий, не мав логічного мислення про політичні події, він навіть звірства сталіністів, а, властиво, публікацію про них, вважав, що це, можливо, були комуністичні провокації, які мали за мету залякувати громадян міжвоєнної Польщі. Петро, який на власні очі бачив комуністичну дійсність, дуже легко спростовував такі підозри пана Стася і додавав, що тоді описували дуже маленьку частину тих страхіть, якими кишів “комуністичний рай”.

Другим частим гостем Дужих, був пан Целевич, колишній інженер-геодезист, який закінчив політехніку ще за Австрії. Першу світову війну він перейшов в інженерно-саперній частині, потім служив в Українській Галицькій Армії. Після закінчення визвольних змагань, був переслідуваний польською владою, і в Угнові відкрив приватну фірму землевпорядника. Целевич був членом і активним діячем УНДО (Українське Національне Демократичне Об'єднання). Він часто виступав в обороні української мови, в обороні українського шкільництва, і з цього приводу мав конфлікти з польською владою. Ці конфлікти часто

розв'язувалися в судах, які, звичайно, вирішували справи на користь окупаційної влади.

Після одного з таких програшних судів Целевич, обурений політикою і шахрайством окупантів, зайшов до якогось ресторану, щоб щось перекусити. До нього підійшов кельнер і, побачивши, що він читає українську газету, обслужив його, а при розрахунку запитав:

- Як ви дивитеся на це, якщо до влади у Львові прийшли б комуністи?

Целевич, який все ще не міг стримати свого обурення на польську владу без надуми промовив:

- І дай, Боже, щоб якнайскорше! Може вони навели б тут, нарешті, порядок!

У 1946 році польська окупаційна комуністична влада арештувала Целевича і передала московському НКВД як небезпечного українського націоналіста. Слідство над ним переводили у Львові. Слідчий допитував його:

- Де ви втратили руку? (Целевич втратив руку під час Першої світової війни). - Які у вас зв'язки з підпіллям?

До кабінету слідчого зайшов офіцер НКВД високого рангу. Він пильно поглянув на Целевича і запитав?

- Ми з вами колись зустрічались?

Целевич знизав плечима:

- Можливо...

- Товаришу, пригадайте собі розмову з кельнером в ресторані і подивіться уважно на мене.

Целевич поглянув і упізнав в особі офіцера колишнього кельнера.

- Так це ви тоді були?

- Так, я - радянський розвідник.

Цей офіцер заявив, що Целевич - чесна радянська людина, що він прагнув приходу радянської влади, що він ненавидів поляків, і вони, очевидно, ще й тепер хотіли йому відістити. Він домогся звільнення Целевича з-під арешту, поміг влаштуватися на роботу інженером в проектний інститут, прописатися у Львові.

Так, завдяки Божій ласці і щасливому збігу обставин, Целевич уникнув подальших репресій, поселився в напівпідвальному приміщенні і працював за спеціальністю.

Ще перед війною Целевич хотів видати книжку "Угнів і Угнівщина" і збирав матеріали. Війна перешкодила цьому виданню, але частину зібраних ним матеріалів він зумів передати за границю. В шістдесятих роках в

Америці вихідці з Угнова надрукували його задум, і одну книжку зуміли передати Целевичу. Він приніс її до Дужого, але зауважив, що “видана вона дуже погано...”

Петро Дужий перечитавши “Угнів і Угнівщину”, не осудив її так суворо і позичив її мені на тиждень. Я возив її до Карова, читав мамі і позичав на два дні Юліяну Ментухуві. Вона нам сподобалась, бо ми чимало дізналися про події минулого в Угнові, Карові і навколишніх селах.

РІК 1969. ЗМІНА ПРАЦІ. НОВІ ТРИВОГИ.

Знову виникли проблеми на роботі. Наша геотехстанція існувала завдяки укладанню щорічних угод між Львівською залізницею і Дніпропетровським інститутом залізничного транспорту. Наш керівник Льоня Смоляницький готувався до захисту кандидатської дисертації і постійно, щораз в то більше занедбував працю, згідно угоди спрямовану на стабілізацію земляного полотна на залізничних лініях. Управління залізниці, в свою чергу, зменшило фінансування геотехстанції. Льоня скоротив штат працівників: трьох лаборантів, водія, техробітницю. Серед звільнених по скороченню був Володимир Муцин, студент-заочник, родом з-під Комарного, який постійно виїздив зі мною на лінію.

Обсяг геодезичних робіт не зменшився. Лаборанти, які залишилися - Микола Богун і партійний москаль Гражданкін, - були студентами п'ятого курсу вечірнього факультету Львівського політехнічного інституту. Вони завжди відмовлялися від виїздів, бо не хотіли пропускати лекцій.

Льоня постійно перебував у Дніпропетровську і лише зрідка приїздив до Львова, “керував по телефону”. Мені доводилося брати помічників з різних дистанцій колії. Часто доводилося тягати геодезичні інструменти самому по поїздах. Я кілька разів скаржився Льоні, але це помагало лише, коли він був у Львові. Одного разу я довідався, що в мостопоїзд-61 потрібно маркшейдра для будівництва тунелю в Карпатах. Я написав заяву і перевівся туди.

Мій перехід відбувся в середині квітня. Контора мостопоїзду тоді була на Привокзальній. Тунель будувався на лінії Львів-Мукачеве, вже за перевалом, перед селом Скотарське Воловецького району. Зарплату мені призначили 140 карбованців плюс 30% колісних. Тепер я у Львові бував лише в суботу і неділю. Ми виїздили на тунель в понеділок і повертали в п'ятницю. Пізніше, коли я вже добре освоїв нову роботу, то повертав я до Львова на день-два швидше. Жили ми в дерев'яних будиночках по два-три в одній кімнаті. Я спочатку поселився в одній кімнаті з майстром

Володимиром Іванівим, а потім перейшов в окрему кімнату для приїжджених, де, звичайно, був сам один. Я приніс зі складу радіоприймач і щовечора слухав радіо - "Свободу". Передачі були чисті, бо радіохвилі від заглушників через гори не проходили.

Маючи багато вільного часу, я читав художню літературу, перекладав поему Рилеєва "Войнаровський", і сам пробував писати вірші. Робітники на будові тунелю мали вже кілька, а то і кільканадцять років стажу роботи гірничого будівництва. Більшість їх - з околиць Делятина і Самбора, хоч деякі були прийняті недавно з навколишніх сіл.

На свято Зіслання Святого Духа я, як звичайно, вранці пішов на Службу Божу до о.Володимира Петриці. На цій Св. Літургії був також чернець редемторист Тарас, який приїхав з війська у відпустку. Після Богослуження ми пообідали і пішли на Янівський цвинтар. У Львові, за традицією, в неділю на Зелені Свята українці ідуть на стрілецькі могили на Янівський цвинтар, в понеділок - на Личаківський. Ми зупинилися коротко біля могили Ольги Басараб, потім оглянули інші могили і зупинилися коло пам'ятників Костя Левицького і генерала УГА Мирона Тарнавського. Там вже стояло кілька жінок, і ми почали панахиду за полеглих Січових Стрільців. До нас приєднувалося щораз більше людей. Після панахиди почали співати "О спомагай нас, Діво Маріє", "Боже, вислухай благання" і інші релігійні пісні. Коли я оглянувся через годину, навкруги нас зібралися вже тисячі людей, пісня линула далеко навкруги і єднала в одну силу українців, в яких відібрали храми, школи, і все, що міг ворог забрати, але жодна сила не могла вбити в них любові до Бога, любові до України. До нас підійшла родичка Тараса і нагадала, що йому завтра від'їжджати, а ще треба піти на Личаків, на могилу єпископа Миколи Чарнецького. О.Володимир пішов його проважати і мені запропонував прийти до нього в шостій годині вечора, щоб піти також на могилу Чарнецького.

А пісня все росла і могутніла. І щораз більше притягувала цілі юрби народу. Ті, що стояли між стрілецькими могилами, все більше стискалися новоприбулими, і, нарешті, нова велика хвиля новоприбулих відтіснила нас від могил під дерева на край стрілецького пантеону. Співаючи в гурті, я не помітив, як мене добре нагріло сонце. Лише опинившись в тіні дерев, я відчув, що перегрівся. Проте відходити не хотілося. Я стояв і слухав, як новоприбулі співали стрілецьких пісень. Глянув на годинник - уже четверта. Частина людей рушила до виходу, я пішов з ними. На Левандівку ішла досить велика юрба, і я пішов з нею. Я прийшов до гуртожитку, помився під душем, пообідав і пішов на автобус. Перед шостою прийшов

до о.Володимира, як ми і умовлялись, проте в нього нікого не було. Подзвонивши кілька разів і почекавши до шостої години, я пішов на Личаків. На цвинтарі нікого зі знайомих не було.

Наступного дня я зустрів о. Петрицю на вулиці, і він розповів, що було, коли ми розсталися минулого дня. Серед людей, що стояли навколо нас на стрілецьких могилах, було двоє міліціонерів у формі. Коли він з Тарасом і його тіткою відійшли, вони пішли за ними. Коли о. Володимир зауважив, що міліціонери ідуть за ними, він попрощався з Тарасом і сказав, щоб він з тіткою ішли швидко до виходу, а сам, ще сповільнивши хід, проходжувався цвинтарем. Міліціонери підійшли до нього і почали вимагати, щоб показав свої документи. Він відповів, що документи його вдома. Вони завели його до відділення міліції, зробили обшук і запитали, де він живе. На його питання, за що його затримали, міліція не відповіла... Потім пішли з ним додому, щоб показав паспорт. Записавши дані з паспорта, його відпустили. Сьогодні, коли він йшов на роботу, за ним стежили тайняки, які супроводжували його, і коли повертався з роботи. О. Володимир просив щоб деякий час до нього не заходити. Він візьме відпустку і виїде на кілька тижнів зі Львова.

Знову ми зустрілися на початку жовтня. О. Володимир розповів, що його викликав уповноважений КГБ на допит. Питав, чому він ходив на цвинтар, де лежать “вороги народу”. О. Володимир відповів, що він перший раз чує, що мертві можуть бути “ворогами якогось народу”. Тоді кагебіст добре розкричався і заявив, що, коли його за п’ятнадцять років в школі і інституті не навчили, що там є вороги народу, то він його навчить по-своєму. Накричавшись, кагебіст запитав:

- Хто там з тобою ще був?

О. Володимир здивовано подивився на нього і відповів:

- А ви хіба не знаєте? Таж там були тисячі людей!

Тоді кагебіст знову закричав:

- Адміністрація інституту вже знає про те, що їх викладач “осквернив мундир радянського педагога”.

Але він просив ректорат покищо не приймати відносно Петриці адміністративних заходів, за умови, що це буде останній раз.

Владика Стернюк пізніше розповів, що його кагебіст також викликав і заявив:

- Ми знаємо, що Володимир Петриця є священик, і то ви його висвятили. Отже, признайтеся: так чи ні?

Владика Стернюк заперечив, що він Петрицю висвячував, хоч підтвердив, що знає його.

Після цього більше року я до О.Володимира не заходив...

Ще в травні я останній раз зустрічався з Бедрилом. Щотижня я приходив на умовлене місце. Його не було. Вже в серпні я потелефонував на роботу до Богдана Чабана, номер телефону якого залишив мені Бедрило. Хтось підняв трубку і почувши, що я питаю про Чабана, відповів злякано:

- Його немає...

- Коли буде? - Запитав я.

В трубці знову почувся схвильований голос, який когось запитував...

Потім відповідь:

- Не знаємо.

Я відчув, що щось трапилось... Підождавши ще два тижні, я поїхав до матері Бедрила в село Бардатів. Коли я запитав матір про Степана, вона розплакалась і розповіла, що Степана арештували. Минулого тижня два кагебісти приводили його додому. Перерили лопатами і дротами увесь город, шукали "Самвидав", але нічого не знайшли. Степана арештували вже тижнів два тому в Києві, і тепер він у Львові в тюрмі "на Лонського". Я потішив зажурену матір, що Степана, мабуть, ского звільнять через відсутність доказів, і попрощавшись поїхав в Карпати на тунель.

Так за роботою і поїздками до Карова минула осінь. 31 грудня я приїхав до Львова рановранці. Лише я ліг в ліжко, щоб передрімати після нічної їзди, як прийшла чергова гуртожитку і покликкала мене до телефону. Дзвонив інженер Михайло Дрочак:

- Професор Макар помер... Сьогодні о дванадцятій годині похорон...

Я не вірив почутому. Макар минулого тижня, коли я дзвонив до нього, був зовсім здоровий... Йому минуло заледве шістдесят... Він взагалі ніколи не скаржився на здоров'я. Готувався через місяць захищати докторську дисертацію... Можливо, якесь непорозуміння, або злий жарт... Я передзвонив до Макарів на квартиру.

Так, на жаль, так...

Про сон вже не було й мови. Я зібрався і пішов на автобус. Надворі стояв сильний мороз. Через годину я зайшов до Макарів. У великій кімнаті на катафалку лежав професор. Біля нього стояла вся в чорному дружина пані Леся. Біля неї стояли сумні, але не плакали, - син Мирон, хлопець десяти років, і чотирирічна дочка Модеста. Я прийшов якраз вчасно. Перед покійним стояли і молилися кілька жінок, знайомих родини Макарів. Серед них була Леся Боберська, далека родичка професора, в якій я три роки був прописаний. Було кілька студенток з політехнічного, які стояли заплакані. Михайло Дрочак і Ігор Кудин займалися організацією

похорону. Прийшли також викладачі з політехнічного - завідуючий кафедрою і декан радіотехнічного факультету професор Величко, викладач вищої геодезії доцент Мирослав Русин, брат якого був серед шістдесятників, яких кагебісти судили 1966 року. На подив усіх, несподівано прийшов і Лісичанський, а з ним Фіньковський і Мещеряков, обидва жидки, яких Лісичанський стягнув з Новосибірська, щоб не віддати кафедри Макареві.

- Злочинців завжди тягне на місце злочину, - сказав я тихо до Русина.

- Може їх випросити звідси...

- Дайте спокій, на похороні не випадає..,

Дрочак підійшов і розповів про смерть професора.

- Тиждень тому він захворів на грип, мав невисоку температуру. Прийшов до нього знайомий лікар з лікарні на вул. Пушкіна і запропонував лягти в лікарню.... Макар категорично відмовлявся... Просив дати йому спокій... Він хоче лише відпочити... Лікар намовив дружину, яка також працівник медицини, щоб професора госпіталізувати... Спільними зусиллями їм вдалося його умовити... Макар подзвонив в інститут, що лягає в лікарню і першої ночі там і помер...

Причина смерті досить загадкова. По Львову ходили чутки, що йому допомогли померти...

Прийшов підпільний священник УГКЦ отець Євстахій Смаль і почалася панахида. Ми, інженери, співали і молилися, студенти лише плакали. Під'їхали машини, і ми відпровали професора в останню дорогу. Похоронили Ореста Макара на Личаківському цвинтарі. Прощальну промову над могилою виголосив професор Величко, який на закінчення розплакався, як дитина. Після нього знову о.Смаль почав панахиду. Я і жінки співали і молилися. Стояв лютий мороз. Проте ми не відчували холоду – нас обпікав нестерпний біль і жаль. Коли ми повернули з цвинтаря, вже стемніло, люди поспішали зустрічати Новий рік. Я висловив співчуття пані Макаровій, попрощався зі знайомими і вкрай перемучений поїхав на Левандівку в гуртожиток. Так сумно закінчився цей рік - прощанням з одним з небагатьох учителів, який був для студентів другом і порадиником. Вічна Йому пам'ять!

РЕПРЕСИВНИЙ МАХОВИК КРУТИТЬСЯ, ЗАЛЯКУЄ. АЛЕ НЕ ВСІХ...

Сумно почався новий 1970 рік. Відомості про відновлення сталінських методів винюхування, вистежування, доносів і провокацій

підтверджувалися новими обшуками, викликами в КГБ, виключеннями з вузів і з роботи. Більшість інтелегенції залякана репресіями уникала навіть розмови про проблеми української мови і культури.

В пресі і по радіотрансляції систематичні виступи проти українських націоналістів і Української греко-католицької Церкви нагадували, що московський “Культуркампф” триває.

У Львові стояла гнітюча атмосфера підозріння і настороженості. До владики Стернюка я заходив рідко і переважно в будні дні. Після арешту і засуду владики Величковського його підозрівали, що він очолив підпільну УГКЦ, і посилили за ним нагляд.

Проте повністю залякати львів'ян вже не змогла жодна сила. Так в березні, коли почалися вечори, присвячені пам'яті Шевченка, партійні бонзи заборонили виконувати “Заповіт”. Глядачі бурхливо протестували проти заборони і вимагали від хористів виконання “Заповіту” Шевченка.

У Карові також відчувався наступ “розгорнутого соціалізму”. Колгоспні можновладці, користуючись “монополією на землю”, поорали громадські пасовиська від ріки до села. Лише бурхливі протести карівців змусили знахабнілих комуняків залишити для пасовиська невелику смужку вигону. На поораних вигонах посіяли буряки. Після дощів жодна техніка, жодні механізми не могли там працювати, а селяни відмовились обробляти їх вручну. Посіяні на вигоні буряки, заледве зійшли і позаростали бурянами. На “пастивниках”, що між Кінцем і Волею, на буряках рясно зацвіла гірчиця, а на вигоні між Підрічним і селом виростили густі будяки, які в вересні досягли чотирьох метрів. Я одного разу йшов через вигон і зустрів парторга колгоспу Миколу Піддубчишина, який був головним ініціатором “збільшення колгоспних угідь”. Вказавши на біліючий від будякового пуху вигон, запитав:

- Микола, ти що - вже бавовну в Карові вирощуєш?

Микола щось буркнув і відвернувся, схиливши від сорому голову... Так надаремно були витрачені затрати на оранку і посів великої площі буряків. Все принесло лише шкоду селянам, які не мали де пасти корів, хоч молоко від них настирливо вимагали здавати майже за безцінь.

Я радив мамі продати корову і спочити від щоденних клопотів. Але мама категорично відмовлялась і навіть слухати не хотіла подібних порад, мотивуючи тим, що ця корова для неї єдина розрада і без неї вона життя не уявляє.

Крім цього загального сільського лиха з пасовищем, мама мала ще й напасті через те, що від неї хотіли відібрати садок дядька Адама, який вона відкупила разом зі своєю старою хатиною, в якій вона колись народилася.

Ще за життя батька цей садок хотів відібрати від них колгосп, щоб там будувати новий будинок для заступника голови колгоспу. Для батьків цей садок був великою підмогою не лише тим, що в ньому були яблуні і груші, але він був основним постачальником дров. В ньому росли старі груші, які після повалення їх вітром використовувалися як паливо.

Я подав скаргу в райвиконком, і на якийсь час це припинило зажерливість колгоспних бонзів. Після смерті батька вже сільрада намагалась видерти садок від матері, чим її постійно тероризували і спричинили тяжке загострення атеросклерозу. Коли вже не помагали жодні доводи, я звернувся до Михайла Дрочака, який працював в обласній архітектурі і лише після цього мамі дали спокій. Але до того так виснажили її нервову систему, що призвело до передчасної смерті. Так московська ординська “власть трудящійся” через своїх звироднілих прислужників постійно тероризувала сільських трудівників, прикриваючись гаслами про “світле майбутнє”.

Крім цього п'яні комуністичні колгоспні верховоди проводили атеїстичний “Культуркампф”. Ночами, в селі і довкола села знищували каплички і хрести, поставлені в пам'ять знесення панщини, немов хотіли ствердити, що сільське рабство ще не закінчилось. Вся ця безглузда окупаційна господарка довела до бездуховності і алкоголізму основної частини селян, передовсім молоді. Щоденне вживання самогону у великих дозах стало нормою для “молодих будівників комунізму”.

В той час до Карова часто приїздив Михайло Сайчук. Він після звільнення з сталінських концтаборів проживав в Горлівці на Донбасі, де працював спочатку в шахті, а потім вчителем музики в єдиній українській школі міста. Щороку, маючи два місяці відпустки, Михайло приїздив в Карів до матері, яка проживала самотньо, бо дочка Ірина, колишня монахиня-студитка і син Олександр мешкали у Львові. Михайло вчився в тридцятих роках у школі ченців редемптористів (чину Найсвятішого Ізбавителя) на Збоїськах у Львові, де, крім загальноосвітніх предметів і широкої програми катехизму, вчили також музики і співів. Потім, уже в часі війни, він там же закінчив Духовну семінарію. Після горезвісного Львівського псевдособору їх духовний місіонерський заклад закрили, і Михайло перейшов жити на приватну квартиру та влаштувався хористом у львівській “Трембіті”. Михайло часто приходив до мене, коли я приїздив в село, помагав мені косити траву на сіно, впорядкував могили на батькові і братові, обвівши їх бетонною рамкою і вмурував залізні хрести.

Я давав йому читати “Самвидав”, який він возив на Донбас і там передавав своїм знайомим. Одного літнього вечора, в неділю, ми з

Михайлом сиділи в нашій садку і він розповів про причину його засуду.

- Після того, як нас вигнали з монастиря, я співав в “Трембіті”. Ми переважно були в роз’їздах, давали концерти народних пісень по містечках і селах. Я через знайомих поселився і прописався в невеличкому поверховому особняку по вулиці Стрийській. Господарями цього будинку були двоє старшого віку людей, чоловік і його дружина, які були свідомими українськими патріотами. Одного разу в лютому 1949 року я захворів і з високою температурою лежав у ліжку у своїй кімнатці на другому поверсі. В цей час в сусідній кімнаті поселилася якась дівчина, як мені сказали, що це їх родичка, що приїхала з села. Через кілька днів вранці мене розбудили голосні крики російською мовою і схвильовані пояснення господарів, які доводили, що ця дівчина їхня родичка з села Чишок, що вона не має документів, бо в колгоспі документів жодних не видають...

- Ну, ладно, давай собірайся, пайдьош з нами, там розбірюмся...

- Дівчина ввійшла в мою кімнату і поспіхом почала вдягатися. Я зауважив, що вона витягнула з торбинки пістолет і вложила за пазуху. Потім почала напихати кишені набоями. Закінчивши, тихо відчинила двері на балкон і вийшла, закривши їх за собою. Я поглянув на підлогу, де вона переодягалась, і побачив одну обойму з пістолетними патронами, яка закотилась до мого ліжка. Я вмить підняв її і засунув в свій чобіт. Через кілька хвилин з-за дверей почувся грубий голос:

- Ну, что там, ещо долго... Давай побістрей...

Я накрився з головою і вдавав, що сплю. Через хвилину до кімнати зайшли енкаведисти.

- Гдє ана?

Один прискочив до ліжка і відкинув з голови ковдру. Я відкрив очі і здивовано поглянув на нього.

- Ти кто такой? Документи!

Я витягнув паспорт і посвідчення хориста “Трембіті”. Потім слабим голосом пояснив, що я хворий, і подав бюлетень.

- А ета девушка где?

- Я нікого не бачив, я твердо спав.

Вони вийшли на балкон і зрозуміли все... На балконі до огорожі був прив’язаний шнурок. Розлючені енкаведисти повернулись до кімнати і накинулись з кулаками і погрозами на господарів.

- Так вот что! Ви бандеровку пряталі!

- Та ні, ні, вона бідна дівчина з села, втікає від колгоспу.

Потім один, очевидно офіцер, підійшов до мене. Він пояснив мені,

що цей будинок в них під наглядом, і порадив якнайшвидше перейти на іншу квартиру. Тепер, мовляв, у Львові житла не бракує, попросіть свою адміністрацію, і вона вам щось повинна підшукати.

Після виходу на роботу я розповів директору про свої проблеми. Він кудись подзвонив, і наступного дня мені видали ключ від однокімнатної напівпідвальної квартири, куди я відразу і перебрався. Через кілька днів, повернувшись з міста, я зустрів під дверима цю дівчину.

- Ти, напевно, здивувався, що я прийшла. Але швидше відчиняй, там поговоримо.

Ми зайшли до кімнати.

- Дай що-небудь з'їсти і постав гарячого чаю, бо я вмираю з голоду і зовсім перемерзла...

Я вмить поставив гріти вже готовий чай, витягнув хліб, масло, і вона, скинувши кожух, накинулася на їжу. Поївши і напившись чаю, почала розповідати.

- Ти мені пробач, я знаю від господарів із Стрийської, хто ти, але в мене немає жодного вибору. Я тут нікого не знаю, повернутись на Стрийську, сам знаєш, я не можу. Ти вже, напевно, здогадався, що я з підпілля. В нас була група з шести партизанів і я - одна жінка. Ми перебували в криївці у лісі. Закінчилися харчі. Ми однієї ночі вийшли, щоб забрати продукти з нашого складу в замаскованій землянці. Всі чоловіки пішли разом, мене поставили на варті за сто кроків до того складу. Через кілька хвилин я почула сильний вибух. Коли я підбігла, то побачила, що мої товариші лежать пошматовані від вибуху міни, закладеної енкаведистами. Я залишилася одна. Без зв'язків, без всяких засобів до існування. З трудом дісталася до Львова, де в мене були єдині знайомі на вулиці Стрийській. Там я прожила всього кілька днів, і потім сталося те, що ти бачив. Їхати кудись я не можу, бо не маю документів. Здаватися окупантам я не можу, бо я поклялася боротися з ними до смерті. Отже, єдина моя надія на тебе.

І Марія, так звали мою підпільницю, залишилася в мене... Спочатку вона майже нікуди не виходила з хати, потім, коли я купив їй новий одяг і туфлі, вона часто прогулювалася зі мною по вулицях Львова, проте ніколи не розставалася з пістолетом, який постійно носила в нагрудній кишені, замість документів. Вдома вона варила їжу, прибирала, прала, одне слово виконувала всю домашню роботу. Я, як на той час, непогано заробляв і, коли повертався з хором до Львова, завжди відчував сімейний затишок. Мої знайомі з роботи часто, зустрівши мене з Марією, таємниче всміхалися і на роботі питали:

- Чи скоро весілля?

Минула весна, і настало літо... Я нікому не звірив своєї таємниці і, можливо, це було тривало б і роками... Пізніше можна було б роздобути якісь документи для Марії і її легалізувати. Але, як добре каже польське прислів'я "хорони мене, Боже, від приятеля, бо від ворога я й сам вбережуся". Один добрий приятель, якому, на мою думку, можна було довіряти, настирливо випитував у мене, що то за дівчина живе зі мною. Я довгий час відповідав жартома, викручувався, але потім він під присягою просив, щоб йому довірити, і я розповів правду про Марію.

- І ти так довго боявся мені довіритися? - з обуренням мовив мій приятель Івась.

Потім розповів, що в нього є знайомі, які мають зв'язки з підпіллям, і він може Марію з ними звести... Я кілька днів вагався, а потім розповів Марії. Вона відразу почала просити, щоб її зконтактувати з тим Івасем. Я зауважив, що тут можлива якась провакація, хоч Івась сам на це не здатен, але через свою наївність він сам може стати жертвою. Проте Марія наполягала, і я запросив Івася, який обіцяв переговорити зі своїми знайомими, які мають зв'язки з підпіллям. Через кілька днів Івась повідомив, що він про все домовився, і Марії назначили зустріч. Він назвав місце і час тієї зустрічі. Марія погодилася. На мої зауваження, що це можлива пастка, вона розсміялася і пожартувала, що я уже боюся втратити її. Проте мої передчуття мене не підвели. Коли Марія в назначений час пішла на цей "зв'язок", її схопили екаведисти і, вкинувши в машину, повезли... Через кілька днів арештували і мене. Потім слідство і засуд на двадцять п'ять років за співпрацю з підпіллям. На щастя, після смерті Сталіна мою справу переглянули і після семи років концтаборів, мене звільнили, але до Львова не дали повернутися, і я змушений, як і всі мої товариші по недолі, жити в Донбасі.

Стояла чудова місячна ніч... Здавалось, навіть дерева в саду завмерли, слухаючи розповідь про минуле нашого опору, історію боротьби з окупантами, людські терпіння, голгофу України...

Я провів Михайла на вулицю і повернувся до хати. Вже було далеко за північ.

- Що - вже пора вставати? - Промовила спросоння мама, коли я рипнув дверима.

А я ще довго не міг заснути. Думав про те, що боротьба ще не закінчилась, що збудована на насильстві ординська імперія мусить загинути, і на її розвалі запанує Свобода, Любов, Справедливість. А для тієї боротьби потрібно віддати всі свої сили, щоб День Воскресіння

прискорити... З нами Бог - і ми переможемо...

Цього року в кінці вересня в Карів до батька приїхав Андрій Ментух. Ми довго розмовляли з ним про політичну ситуацію в Україні і проблеми українців в Польщі. Я тоді закінчив переклад поеми “Войнаровський” і читав його Андрієві. Він порадив звернутися до львівського поета Калинця і дав його адресу.

Одного вечора я пішов до Калинців, і сказав, що я від художника з Польщі Андрія Ментуха, і залишив рукопис перекладу на рецензію. Через тиждень Калинець віддав мені рукопис і заявив, що ще дуже багато над тим перекладом потрібно працювати. Він читав свої вірші, які, хоч були написані з високою майстерністю, мені не дуже подобалися, бо, здавалося, були зовсім відірвані від проблем життя. В квартирі Калинців часто збиралися на літературні вечори поети, художники і знайомі студенти, початківці. Ігор Калинець - людина спокійна, добродушна, його дружина Ірина - повна протилежність: запальна, нервова, заспокоювала свої нерви тим, що часто курила цигарки. Вона була знайома з братами Горинями, під час їх слідства і суду виступала на їх захист, за що була звільнена з роботи вчителя української мови в школі і тепер числилася домогосподаркою, займалася вихованням малої Дзвінки і пробувала свої сили в поезії.

Від того часу я два-три рази в місяць заходив до Калинців на літературні дискусії. Тут можна було довідатись не лише про новинки в поезії, послухати нові вірші Калинця чи інших поетів, але і довідатися про чергові обшуки, виклики в КГБ, арешти, суди і переслідування української інтелігенції, та одержати деякі матеріали “Самвидаву”. Так я дізнався про вбивство в Києві Алли Горської і про новий арешт Валентина Мороза в Івано-Франківську. Там я одержав рукопис В.Мороза “Хроніка опору” про гуцульське село Космач і нищення пам’яток української церкви і культури. Цей рукопис ми з Владикою Стернюком давали читати своїм знайомим і одночасно зібрали на підтримку дружини Мороза двісті карбованців.

Цього року мені на роботі дали помічника Грицька Кончевича з Щирця Пустомитівського району. Гриць закінчив геодезичний факультет Львівського політехнічного інституту і прослужив два роки в артилерії у Львові, де, за його розповіддю, навчився добре лаятись російськими шестиповерховими матюками. Спочатку він не міг самостійно працювати, але вже через півроку я міг його залишити на кілька днів і відлучитись в робочий час. Гриць був егоїстом і часто розповідав про “свої подвиги”. Після здачі екзаменів на атестат зрілості, директор і парторг Щирецької середньої школи запропонували всім учням випускникам поїхати “на цілину”, що тоді, при Хрущові, було дуже модно. Перед видачею атестатів

всім комсомольцям дали підписати “героїчну анкету”, де кожний “з любові до партії і уряду” горів бажанням їхати на цілину. Коли, вкінці, анкету передали Грицеві, то він написав в ній: “нехай директор школи, завуч і парторг беруть своїх дочок і їдуть підіймати цілину, а нам нехай видадуть атестати, щоб ми використовували їх згідно наших потреб, бо ми на це вчилися десять років...”. Таким чином Гриць зірвав “патріотичний почин” щирецьких комсомольців і за те йому видали таку характеристику, щоб “його з нею і в тюрму не прийняли”. Проте Гриць тим не дуже журився. Він написав собі добру характеристику і, підробивши підписи і печатку, здав документи в Львівський політехнічний в останній день прийому. При здачі вступних екзаменів він мусив критися перед усіма знайомими. Так само коли вже вчився, в перші роки, то обдурював всіх, що вчиться в ремісничому училищі. Гриць розповів, що його дід по батькові був українським греко-католицьким священником, парохом в Підкамені і загинув в сибірському концтаборі. Але в його родині тепер всі безбожники, хоч святкують Різдво і Великдень. Гриць любив слухати заграничні передачі і вважав себе антикомуністом, хоча був таким аморальним типом, як і більшість атеїстів-комуністів.

Перед Новим роком мене за “виробничі успіхи і зразкову дисципліну” нагородили почесною грамотою. Грицеві не дали нічого. Він з досади взяв мою грамоту і повісив у туалеті. Комендант гуртожитку Полюхова зняла її і віднесла начальнику мостопоїзда Білозерову, але при цьому від себе зауважила, що це без сумніву, робота Гриця. Проте начальник заявив, що він знає моє відношення до нагород і не виключає моєї участі. Від того часу мені ніколи більше жодних грамот не вручали. Новий 1971 рік я зустрів у Львові. Ми ходили колядувати, щоб зібрати кошти для підтримки політв'язнів. Колядників зібралось кілька десятків. Керувала нашим хором Оленка, дружина Вячеслава Чорновола. Серед моїх добре знайомих там були: Ігор і Ірина Калинці, теперішній депутат Верховної Ради Ярослав Кендзьор з дружиною, Ярослав Лемик з своєю нареченою, Леся Козак з нареченим і інші прізвищ яких не пам'ятаю. Крім нас, були також студенти з Львівського університету і дехто з приїжджиків. Пізно вночі я пішки з центра Львова ішов на Левандівку в гуртожиток. Падав перший сніг. На душі було по-святковому радісно.

ШІСТДЕСЯТНИКИ ДІЮТЬ І В СІМДЕСЯТИХ РОКАХ. РЕПРЕСІЇ ГАЛЬМУЮТЬ, АЛЕ НЕ ЗУПИНЯЮТЬ

Арештами, засудами, залякуваннями, кагебістам не вдалося припинити рух шістдесятників. Хоч матеріали “Самвидаву”, через

репресії, вже менше ходили по руках, але почав виходити позацензурний журнал “Український вістник”, який широко висвітлював діяльність репресивних органів, чим доводив їх до істерики, посилення жорстокості, провакацій і безпорадності. Цей журнал щодня передавала радіостанція “Свобода”, його слухали тисячі і мільйони людей. Щоправда, у Львові передачі “Свободи” кагебісти глушили, проте в Карові і на Закарпатті я постійно слухав їх, майже без перешкод. До нас на тунель в Закарпаття часто приїздили інженери з Ленінградського проектного інституту. Вони майже всю ніч могли слухати “Свободу” і дивувалися, що тут так ніхто не глушить, бо в Пітері неможливо зловити навіть “Голос Америки”.

Щораз більше активізувалася діяльність нашої підпільної греко-католицької Церкви. Збільшувався випуск релігійної літератури, переважно фотопечатними засобами. Невтомно працювали підпільні священики: Євстахій Смаль, Василь Вороновський, Григорій Будзінський, Михайло Винницький, о. Юник і багато інших. Отець В.Вороновський щодня служив кілька Св. Літургій у Львові, Червонограді і по селах. Я часто бував в нього на Службі Божій, коли він відправляв на квартирі Олександра Сайчука, а ще частіше на квартирі його сестри Ірини.

Довгі розмови я проводив деколи і з Петром Дужим. Петро, пізнавши мене, вже не приховував свого минулого і розповідав про свою участь в ОУН в тридцятих роках, за часів німецької окупації в похідних групах і сталінських каторгах. Щоправда, він розповідав більше про інших діячів нашої історії, а про себе згадував лише епізодично. Так Петро розповів, що першу читальню “Просвіти” в Карові заснував його дід в своїй хаті. Він привіз ще наприкінці дев'ятнадцятого століття “Кобзар” і портрет Шевченка зі Львова. Це викликало велику сенсацію в селі. Корчмар Гершко набрехав своїм п'яним селянам, що в селі буде велика біда, “бо до Дужого прийшов Шевчейко”. Кілька п'яних селян прийшли до дідової хати з палицями і питали:

- Де є той Шевчейко? Ми прийшли його набити.

- Та він як побачив, що ви йдете, то настрахався вас і втік, - відповів дід.

Розповідав Петро і про свого брата Миколу, який після закінчення Сокальської гімназії пішов добровольцем в Українську Галицьку Армію. Микола воював на польському фронті, перейшов з УГА за Збруч, де ділив долю і недолю Галицької Армії. Опинившись в безвихідному становищі командування УГА уклало угоду з большевиками. Большевики надавали допомогу медикаментами, здесяткованій тифом УГА (поляки заражували частини УГА вірусом тифу, спеціально засилаючи своїх диверсантів з

посудинами, наповненими тифозними вошами). Але большевики поставили вимогу, щоб галичани замінили всіх командирів. Стрілецька рада поставила тоді Миколу командиром сотні, за умови, що він передасть команду колишньому сотникові, якщо ситуація зміниться.

На інспекцію прибув большевицький командарм Котовський. Він похвалив галичан, що вибрали сотником такого молодого стрільця, потиснув Миколі руку і побажав йому військового щастя, з надією, що він буде бездоганно служити ідеї комунізму. В травні 1920 року, коли поляки відкрили фронт проти большевиків, частина УГА, в якій служив Микола, вдарила по групі Котовського так, що розгромила її. Котовський втік в Молдавію, а Галичани перейшли до армії Української Народної Республіки, яка виступила в союзі з поляками. Проте Миколі більше воювати не довелось. Він в Бердичеві захворів тифом. Його покинутого на вулиці, підбрала і виходила жидівська сім'я. Ставши на ноги, він під кінець 1920 року прийшов до Карова. Наступного року його покликали до польського війська. Поляки спочатку дивувалися, що Микола має добру військову підготовку, але скоро його викликав їх генерал і заявив:

- Нам відомо, що ви служили в Українській Армії.

- Так, то правда, але я служив в Армії Петлюри...

- Дуже добре, хоч, зрештою, це не має значення. Ми до вас добре приглядалися і пересвідчилися, що у вас непересічні військові здібності. Я уповноважений запропонувати вам поїхати в Париж у військову академію. Вчитися будете на державний кошт. Після закінчення перед вами відкриється блискуча кар'єра... Але для того вам потрібно зробити ось що: змінити своє прізвище з Дужий на Дужи, і в метриці поміняти греко-католик на римо- католик.... Ви згодні?

- Дякую вам, пане генерале, за довір'я, але я не хочу присвячувати себе військовій кар'єрі. Я хочу вчитися в університеті.

Після звільнення з польського війська Микола вступив на історичний факультет Львівського університету і одночасно став членом-засновником УВО (Українська Військова Організація), де таємно проводив військовий вишкіл молодого поповнення. Після закінчення університету Микола пішов працювати в "Просвіту", де від 1929 до 1939 років був секретарем Головного Відділу у Львові і одночасно членом ОУН (Організації Українських Націоналістів). Як секретар Микола часто заступав і голову "Просвіти", візитував філії і читальні. Він був чудовим оратором і часто виступав перед просвітянами, в тому числі і в своєму рідному Карові. В Угнові за блискучі промови його прозвали "Золотоустим". В тридцятих роках, коли Петро вчився в Рава-Руській

гімназії, він часто зустрічався з членами ОУН в Карові. В цей час до Карова приїздили якісь жидки зі Львова і в хаті Луця Дикого (Гічака) заснували осередок КПЗУ (комуністичну партія Західної України). Петро запропонував членам ОУН покінчити з тою жидівсько-комуністичною агітацією, бо в противному разі він пришле хлопців з сусідних сіл, але тоді карівцям буде соромно. Дем'ян Іванік запевнив Петра, що вони самі впораються. Коли жидки-комуністи знову приїхали до Карова, на їх засідання прийшли карівські парубки в масках і палицями гнали агітаторів аж до Угнова, почастивавши при цьому і Дикого та його спільників. В такий спосіб жидівсько-комуністичний осередок в Карові було ліквідовано.

Одного разу Петро, за дорученням ОУН, привіз до Карова антипольські листівки. Для поширення їх між селянами він залучив одного з молодих хлопців Карівського осередку, а сам поїхав до Рава-Руської. Недосвічений хлопець пішов в крамницю, накупив шпильок і, як стемніло, поприколював ці листівки на парканах і деревах. Наступного дня польські жандарми почали слідство і арештували при цьому кількох хлопців. Один з арештованих, якийсь Струж, налякався жандармських погроз і признався, що він бачив, як Воронка зустрічався з Петром Дужим, потім купував в крамниці шпильки. Петра і цього Карівського члена ОУН арештували і держали місяць в арешті, допитуючи і погрожуючи, але вони не признались. Після цього Петро з трудом закінчив цей рік в Рава-Руській гімназії і перевівся в гімназію до Львова, де проживав разом з братом Миколою. Через нестачу коштів в “Просвіті” Миколі зарплату часто затримували, і Петрові доводилось підробляти на канцелярських роботах в банку “Дністер”. Проте він не залишав громадської праці в “Просвіті”, в ОУН і наполегливо вчився, та успішно закінчив гімназію. На цей час припадають його перші літературні спроби. Розповідав Петро також чимало цікавих подій з життя видатних українських політичних діячів, які він чув від них самих, або від близьких їм людей.

Так Нестор Іванина розповів про те, як працював історик Михайло Грушевський. Одного разу Нестор, який був студентом першого українського університету в Києві, прийшов до Грушевського додому. Йому сказали, що професор в своєму кабінеті. Він постукав до дверей. Ніхто не відповідає. Нестор зайшов у кімнату. В кімнаті площею в сорок квадратних метрів всі меблі були присунуті до стін, а вся підлога застелена старими газетами, книгами, рукописами. Професор Грушевський стояв на колінах і через лупу щось зосереджено читав з пожовклого рукопису.

- Добрий вечір пане професоре!

Грушевський не відзивався. Нестор повторив голосніше. Жодної відповіді.

- Так я простояв, може, з п'ятнадцять хвилин, - розповідав Нестор. - Нарешті Грушевський підняв голову і побачив мене.

- Ой, я перепрошую. Ви вже довго тут чекаєте?

- Та вже хвилин з п'ятнадцять...

- Дуже перепрошую, та я, бачите, знайшов одну дуже цікаву річ, але моя кімната така маленька, і я не можу розкласти всіх джерел.

Від члена проводу ОУН, довголітнього політв'язня Степаняка Петро довідався про трагедію відомого галицького діяча члена і визначного провідника УНДО (Українська Національно-Демократичне Об'єднання) Михайла Західного. Він був українським патріотом, добрим адвокатом, але, як і більшість тогочасної байдужої до релігії і проблем Української Церкви галицької інтелігенції, був радянофілом. Він, захоплений політичною боротьбою з поляками, дозволив своєму синові-одинакові разом з великою групою української молоді інтелігенції на заклик Антона Крушельницького виїхати на Радянську Україну. Перший рік все було добре. Син часто писав листи, що вчиться в університеті, захвалював життя в Радянській Україні. Але вже наступного року листи перестали приходити. Схвильований батько пішов до радянського консула у Львові. Там його добре прийняли, просили не хвилюватися, обіцяли все, зясувати. І справді, десь через місяць Михайло Західний одержав запрошення зайти в радянське консульство. Тут йому дали листа, написаного рукою сина. Син писав: - "батьку, якщо ти не хочеш моєї смерті, благаю роби все, що від тебе вимагають". Прибитий такою звісткою від сина Михайло запитав працівника консульства, який вручив йому цього листа, чого ж від нього хочуть.

Цей відповів:

- По-перше, наша розмова повинна бути абсолютно секретною. Якщо ви кому-небудь прохопитесь хоч словом, знайте, що самі підпишете вирок своєму синові. Тепер ближче до справи. Нам стало відомо, що минулого тижня до Львова приїздив кур'єр від Коновальця. Він мав зустрічі і розмови на Свято-Юрській горі з Шептицьким і в проводі УНДО. Про його розмови в митрополичій палаті ви не зможете дізнатися жодним чином, нам це зрозуміло, і ми від вас того не вимагаємо. Інша справа в УНДО, там ви могли б дещо вивідати, і нам доповісти. Пам'ятайте: доля вашого сина у ваших же руках.

Ці слова, мов обухом, вдарили по голові чесного українського патріота. Тепер він збагнув, в яку страшну пастку потрапив його син. Це ж

він, старий досвідчений політик, дав дозвіл на його виїзд. Тепер сина тримають, як заложника, а від батька вимагають підлої зради національних інтересів. Від того часу Михайло Західний ходив темний, як ніч. Для нього настала фатальна безвихідь. Його гнітила страхітлива доля єдиного сина і неприйнятні умови, які йому поставили кати. І він, досвічений адвокат, який давав поради в складних юридичних питаннях своїм клієнтам, тепер не міг нічого порадити сам собі. Хіба він міг розповісти про все хворій на серце дружині, знаючи напевно, що ця звістка для неї рівносильна її смерті. Усвідомлюючи всю безнадійність свого становища, Михайло щодня більше занепадав на здоров'ї і гризота з'їдала його та гнала в могилу. Вже майже перед смертю він розповів про долю свого сина і вимогу зради своєму помічникові Степанякові, про якого раніше, мабуть, лише здогадувався, що він є членом ОУН, бо він був краще поінформований про життя в Україні під дикою московською окупацією і відраджував йому відпустити туди свого сина. Через два тижні після розмови з Степаняком Михайло Західний помер. Його смерть для всіх його близьких і друзів була загадкою. На ньому, котрий уже раз, підтвердилась стара українська мудрість:

- Горе тому, хто вірить москалеві.

В серпні звільнився з мордовських таборів Бедрило. Я відвідав його, коли він приїхав в с.Бардатів до матері. Степан розповів, що львівський суд засудив його на чотири роки таборів суворого режиму. Але адвокат Монахов, якого запросила сестра з допомогою Вячеслава Чорновола з Москви, опротестував цей засуд в Києві і домогся зменшення терміну ув'язнення до двох років. На суді кагебісти не мали жодних речових доказів, а дехто з свідків відмовився від своїх свідчень під час допитів. Степан розповів коротко про своє перебування в концтаборі і додав, що тепер він вже не зможе займатися поширенням "Самвидаву", бо за ним будуть постійно стежити.

Одного разу Ірина Калинець попросила мене допомогти їй влаштуватися десь на роботу. Після звільнення її зі школи вона вже кілька років ніде не працює, а Ігор на свою зарплату ледве зводить кінці з кінцями...

Я перед тим заходив до карівця Романа Куця, який працював в ОБЛВНО, і він обіцяв, якщо комусь потрібна буде допомога, то він готовий завжди допомогти. Тепер я пішов з Іриною в ОблВНО, і Куць прийняв її в одну львівську школу вести групу продовженого дня. З першого вересня Ірина приступила до роботи. Коли я наступного разу зайшов до Калинців, то довідався, що на Янівському цвинтарі викидають

кості Січових Стрільців і хоронять на їх місцях москалів. Ірина написала протест до голови міської ради, і сьогодні її викликали з приводу цієї заяви. Приймав її голова Гнидюк. Він виправдовувався, що міська рада тут ні причому. Що це все робить похоронне бюро. На доказ Ірини, що похоронне бюро не має солдатів і тракторів, Гнидюк трохи знітився і почав доводити, що він сам працював в Товаристві по охороні пам'ятників історії і культури, що йому не байдужа доля військових могил, що причиною їх нищення є те, що цвинтар не обгороджений. Міська рада не має коштів, щоб його обгородити... Тоді Ірина почала вимагати письмового дозволу на огороження військового цвинтаря, і він видав їй такий дозвіл. На столі Гнидюка лежала ціла купа таких протестів. Він зачитав їй протест Вячеслава Чорновола. Чорновіл писав: “Якщо ви не припините цього вандалізму на стрілецьких могилах, то знайте, по Львові ходять чутки, що на Личакові будуть знищені надгробні пам'ятники радянських діячів. Ви що, будете вводити осадне становище на цвинтарях? Та такого ще як існує світ, ніде не було...”.

- Тепер, сказала Ірина, вся справа в тому, щоб якнайшвидше зібрати потрібні кошти і обгородити стрілецькі могили.

- Якщо так, то я роблю початок - сказав я і поклав на стіл десять карбованців.

Тут до Калинців зайшов ще хтось з їх знайомих і повідомив, що в справі оборони стрілецьких могил збираються львів'яни на нараду. Ми з Іриною пішли на вказану адресу. Там застали Юрка Шухевича, який недавно приїхав до матері після виходу з концтаборів. Крім нього, там були ще Людмила Шереметова, дружина львівського історика Дашкевича і священник з Гуцульщини, пізніший патріарх УПЦ Василь Романюк.

Активну участь в розмові брали чоловіки і жінки, які, очевидно, там мешкали. Ірина розповіла про свій візит до Гнидюка і про виданий письмовий дозвіл на будівництво огорожі стрілецьких могил.

Потім о. Романюк розповів про свою парохіальну працю в Космачі і, ніби між іншим, зауважив:

- Я просто не розумію тих підпільних греко-католицьких священників, які, маючи таку високу теологічну освіту, попросту марнують свій талант, бо тримаються того Риму, як “воша кожуха”. Я проти них просто невіглас в богословських науках, а проте маю можливість в церкві промовляти до кількох сотень вірних і закликати їх зберігати національні традиції і мову, українську культуру, а що мені до того, хто там сидить на тому патріаршому престолі. Хай там сидить і сам нечистий, головне те, що він дає мені можливість працювати і виконувати мої християнські

обов'язки. А ті підпільні високоосвічені отці що роблять? Кожний має кілька беззубих бабок і щось їм там шепоче на вухо, оглядаючись щомиті, щоб хтось не підслухав, а молодь тратить християнське виховання, релігійні традиції і відчужується від свого народу.

Я не міг розповісти про те, як насправді працюють наші священники, мої знайомі, але і мовчати на брехливі чи помилкові мотивації не хотів, тому заперечив Романюкові так.

- Недавно я слухав передачу радіо "Свобода". В Загорську на синоді Російської православної церкви разом з архієреями РПЦ засідали кагебісти. Архієреї РПЦ скаржилися кагебістам, що в Західній Україні підпільні священники ведуть велику релігійну роботу. Вони не лише виконують релігійні обряди по закритих храмах і приватних домах, але відвідують лікарні, вчать катехизму молодь, хрестять новонароджених дітей інтелігенції, видають підпільним способом масу релігійної літератури і здобувають щораз більші впливи серед населення, створюючи духовенству РПЦ загрозову конкуренцію. Кагебісти обіцяли московським архієреям допомогу. Після цього почалися нові переслідування українських католиків. Обшуки помешкань підпільних священників, напади, побиття, а навіть вбивства українських католицьких активістів, виклики в органи міліції і в КГБ, погрози арештів і судів.

- Де то ви таке слухали? - запитала Ірина.

- Поїдьте на село, то й ви почувете....

- Це правда, я також слухала, - озвалась молода господиня.

- В такому разі я прошу пробачення, я беру свої слова назад, - промовив о. Романюк.

- Я, очевидно, не мав повної інформації, а твердив так, як бачив, як тепер працюють на Гуцульщині Василіяни і ще деякі старі колишні парохі. Якщо так, то підпільна Церква робить велику справу.

Розмова знову повернулася до збереження Стрілецьких могил. Хтось зауважив, що до тієї справи необхідно залучити таку боєву жінку, як Стефанія Гулик (Гнатенко). І всі вирішили поїхати до неї. Ми вийшли на вулицю Личаківську і почали зупиняти таксі. О. Романюк ішов поряд зі мною і ще виправдовувався за свої помилкові висновки про підпільних єреїв. Ірина зупинила таксі і з о. Романюком, Людмилою і Шухевичем поїхали, а я і ще двоє чоловіків пішли додому.

Коли я через два тижні завітав до Калинців, то дізнався, що з огороженою Стрілецьких могил нічого не вийде. Через кілька днів Гнидюк сам прибіг до Калинців і благав Ірину віддати йому той письмовий дозвіл, "бо він не мав права його видавати, без погодження з "іншими". Що він

колись допоможе це зробити, а тепер він лише обіцяє припинити руйнування стрілецьких могил. Ірина після тривалої дискусії віддала...

Настав різдвяний піст, і ми знову щонеділі ходили до Оленки на репетиції хору колядників.

З НОВИМ РОКОМ - НОВІ АРЕШТИ, АЛЕ ЖИТТЯ ТРИВАЄ, БОРОТЬБА ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

Як і минулого року, ми зібралися ходити з колядою для підтримки політв'язнів. Зібралися тридцять першого грудня в Оленки, щоб під виглядом зустрічі Нового року колядувати, бо партійні органи попередили Оленку, що на Різдво не дозволять і вишлють для розгону міліцію. Ми мали вже наперед визначені адреси, куди нас запрошували. Оленка замовила автобус, який мав нас після закінчення відвезти додому. Цього року колядників було ще більше, як минулого. Прийшов також Степан Бедрило. Він розповів, що кілька разів влаштувався на роботу, але через два-три тижні його за наказом з КГБ звільняли. Тепер без роботи, проживає в матері. Коли ми розмовляли з Степаном, до нас підійшов високий, худорлявий, чорнявий чоловік і привітався, Степан познайомив нас.

- Це поет Василь Стус, - і відрекомендував мене.

Василь почав розпитувати Степана, як він проживає після таборів і, почувши, що його постійно звільняють з роботи, дуже нервувався. Він розповів, що перебуває тепер на лікуванні в Моршині і вирішив відвідати львівських колег- поетів і одночасно зустріти з ними Новий рік. Він буде ночувати в Калинців і, якщо ми хочемо, то можемо прийти завтра від одинадцятої години, він там вже буде читати свої нові вірші.

Крім минулорічних знайомих, була також Стефанія Шабатура і багато студентів. Я познайомився з студенткою української філології Львівського університету, племінницею відомого шістдесятника Миколи Плохотнюка, - Любою Боднаренко з Черкащини і сестрою Оленки - Марією, з якими підтримував потім дружні стосунки. Цього року ми до дванадцятої години перейшли всіх наших господарів. Були, між іншими, і в львівського поета Миколи Петренка, який, прийнявши нас дуже сердечно, передав нас своєму сусідові Роману Іваничуку: "Бери, старий, їх до себе". Бедрило ходив переодітий на "Маланку", Ярослав Кендзьор - на козака, носив велику "Різдвяну зірку", яка освітлювалася від акумулятора, що я привіз з тунелю. Ми закінчили нашу коляду в залі, де зустрічали Новий рік львівські художники, які приєдналися до нашого хору. Разом зустріли Новий – 1972 - рік. Хтось повідомив, що приїхав наш автобус. Я

попросив водія їхати через Левандівку, хотів взяти з собою в гуртожиток і Бедрила, але його не відпускали.

Наступного дня була неділя. Я пішов вранці на Службу Божу до Ірини Сайчук, де в десятій годині мав служити о. Василь Вороновський. О. Василь запізнився, і Служба Божа закінчилась близько першої години. Коли я прийшов до Калинців, Стус вже закінчив читати свої поезії, але сказав, що буде ще читати ввечері. В Калинців я застав ще кількох гостей, там серед інших були Михайло Осадчий і дружина Валентина Мороза з десятирічним сином Валентином. Почалася розмова про минуле Львова і Галичини. Стус дуже цікавився політичним життям Галичини за Австрії і міжвоєнної Польщі. Ми з Калинцем інформували його про політичні партії, а дружина Мороза і Осадчий прислуховувались до наших розповідей і час від часу також розпитували. Пані Ірина просила на новорічний обід. Я хотів іти, бо мав зустрітися в гуртожитку з Бедрилом, але Калинець попросив на пару хвилин затриматися, підняти тост за малого Валентина Мороза, якому виповнилося десять років. Тут я вперше зустрівся з Іваном Гелем, який виголосив такий тост малому Валентину:

- Хай буде такий, як батько, але долю щоби мав кращу!

Я поїхав у гуртожиток. Бедрило не приходив. Я чекав до п'ятої години і поїхав знову до Калинців. Тут зібралося вже десь за два десятки шанувальників поезії, і Василь Стус читав свої твори. Затаївши подих, ми слухали його. Мені здавалося, що це не вірші, а набір афоризмів. Коли Стус закінчив, я запитав:

- Це все ваші думки чи, може, переклади зі світової скарбниці?

Василь посміхнувся і запитав:

- А, що, наприклад, вас так вразило!

- Наприклад: "І виріс між душею й світом мур..."

- І то і все інше - моє власне, нічого запозиченого...

Тоді озвався Михайло Осадчий:

- Я не хочу принижувати тут присутніх поетів, зокрема Ігоря Калинця - він справді поет з Божої ласки, талановитий, але понад усіх вас і вище всіх поетів, які пишуть сьогодні в Україні, я поставив би Стуса!

Всі присутні погодилися з таким висновком. Стус сердечно, без крихти зарозумілості, подякував за таку високу оцінку його праці і заявив, що на цей вечір вже досить ширяти на Парнасі, пора спускатися на грішну землю.

- У мене вже зовсім пересохло в горлі, я б з задоволенням випив львівського пива, або чогось легкого.

У господарів уже не було нічого, і я пішов до гастроному. Там пива

не було, і я взяв дві пляшки сухого вина. Ми смакували вино з цукерками. Стус розповідав про літературне життя у Києві. Зокрема, що запропонував у Спілці письменників відкрити вільний дискусійний клуб художнього слова.

- Нехай кожний, хто пише, вільно читає свої твори, це притягне багато молоді, і для КГБ буде легше працювати, - гірко підсумував.

- При чім тут КГБ? - обурився один з функціонерів.

- Ні для кого не секрет, скільки зусиль докладає КГБ для пошуків авторів "Самвидаву".

Потім розмова перейшла про "Собор" Олеся Гончара і критику на нього академіка Шамоти в газеті "Радянська Україна". Стус розповів, що він якийсь час працював з Шамотою.

- Це людина, яка ніколи не міняє своїх тверджень, навіть тоді, коли він сам повністю переконаний, що говорив чи писав неправду. Повна протилежність до нього академік Білодід. Той на годину кілька разів може міняти свої твердження, залежно від того, як йому вигідно. Ось такі в нас два "найвищі літературознавці".

Я пригадав анекдот:

- "Вірменському Радіо" дали питання: "Чому худобу рахують по головах, а академіків по членах?".

Всі розсміялися. Калинець нагадав, що вже одинадцята година вечора, а Стус ще хоче піти оглянути художній доробок Богдана Сороки. Ми почали прощатись. Ніхто не думав, що це була остання зустріч з генієм української поезії, бо він обіцяв приїхати до Львова 14 січня, щоб в колі друзів зустріти "старий" Новий Рік. На жаль... сталося інакше...

Я ішов до автобуса разом з Михайлом Осадчим. Осадчий запитав про мої враження від зустрічі зі Стусом.

- Це - справжній геній. - відповів я коротко.

- Так, я б його поставив вище всіх поетів нашої доби.

- Ви про мене все знаєте? - запитав Осадчий.

- Знаю те, що про вас було в "Горі з розуму".

- А моїх праць останніх не читали?

- Ні, і навіть не чув про них, - признався я.

Ми підійшли до будинку і попрощались. Також на довгі роки... Осадчий пішов додому, я поїхав в гуртожиток, а наступного дня знову в Карпати на тунель.

Там пробув до шостого січня. Гриць не появлявся. Я домовився з ним, що він приїде відразу після Різдва, а я, можливо, буду ще пізніше. Шостого січня я приїхав ще перед обідом до Львова. В той час на станціях

Воловець і Бескид зупинялися поїзди Москва - Чоп, Москва – Будапешт, які проходили через Львів, і за чотири години я міг добратися до Львова.

Ввечері я поїхав до Карова на Святий Вечір.

Мама лежала - висока температура. В хаті поралась і лікувала її Іванна Іванік, яка працювала на медпункті. Вона заявила, що в мами грип, і вже другий день через високу температуру мама нічого не їсть. Іванна зварила дещо на Свят Вечір, і ми сіли до вечері. Я привіз банку грибів, які сам збирав і сам консервував в Карпатах. Аромат від рознісся по хаті, і мама попросила дати їй тих грибів з картоплею. Коли вона поїла, через годину Іванна поміряла температуру і здивовано повідомила, що температура значно знизилася. Отже, ці гриби подіяли як лікувальний засіб. В хаті стало веселіше. Я ввімкнув радіоприймач, і, ми слухаючи колядки з Америки і Канади, самі підспівували. Іванка залишила таблетки для мами і пішла додому, наказавши, щоб мама, аби уникнути ускладнень, ще хоч тиждень не виходила з хати, бо надворі мороз. У дні Різдвяних Свят і в наступні я порався в хаті і в стайні. Мамі ставало щодень краще, але була дуже ослаблена, і я не міг її залишати. Чотирнадцятого січня вранці я ввімкнув радіоприймач, і “Свобода” передала, що дванадцятого січня у Львові і Києві кагебісти арештували п'ятнацять дисидентів (інакодумуючих). Я пробув у Карові до девятнадцятого січня. Щодня крутив радіоприймач, але імен, крім Чорновола, не називали.

На Щедрий Вечір мама вже була майже здорова, і я вирішив наступного дня, на Богоявлення поїхати до Львова. Там - просто з автобуса пішов до владики Стернюка. Тут довідався, що, крім Чорновола, арештували Калинців і ще кількох людей, а багатьох колядників тягають на допит. Стернюк радив мені у Львові не затримуватися і нікуди не ходити. Проте я, вийшовши від нього, відразу пішов до Калинців. Побачив, що в Стефанії Шабатури світиться, зайшов до неї. Тут застав одного з колядників і матір Стефи, які розповіли, що Стефанію також забрали. Крім неї і Чорновола, арештували Ірину Калинець, Стефу Гулик, Михайла Осадчого. Майже всіх їх знайомих, які ходили колядувати, викликають на допит в КГБ. Ми потішили матір Стефи, що дочку, можливо, скоро відпустять і зайшли до Калинців. Ігор розповів, що, крім львів'ян, арештовано також Стуса і ще кількох людей в Києві, а також о. Романюка в Космачі і Караванську в Одесі. Офіційно всім заявили, що їх затримано в справі туриста з Америки Добуша.

Наступного дня я поїхав на тунель. Гриць трохи бурчав, що я зробив собі канікули на два тижні, але заспокоївся, коли наступного дня я відпустив його на тиждень.

Через тиждень я поїхав на кілька днів знову до Карова і повернувся до Львова. Зайшов до Калинців. Тут довідався, що, крім Стефи Гулик, нікого не звільнили. Ігор розповів, що його також тягають, і він ще не знає, як закінчиться його справа.

Брежнєвська імперська гідра знову демонструвала репресіями своє безсилля перед національним змагом.

Минула зима, а надії на звільнення арештованих не збулися. У червні я влаштував Степана Бедрила на роботу маркшейдром на сусідньому тунелі, який будував “Шахтобуд”. Я, маючи вже певний досвід, допомагав йому, хоч це забирало в мене чимало часу. Через два місяці Степан розповів, що його знову викликали в районне КГБ, де заявили:

- Ми вже знаємо, де ти влаштувався, ми більше не будемо тобі заважати, лише не розповідай нікому про Мордовські табори.

Тепер ми з Бедрилом часто жили в одній кімнаті, слухали передачі радіо “Свобода”, де кілька разів згадували навіть його прізвище. Степан розповідав про життя в тюрмі і таборі лише мені. Він передав мені адресу одного з старих політв’язнів з Київщини, який там перебував ще з кінця сорокових років. Я вислав цьому катаржанину кілька разів листи і посилки. Прізвище цього великомученика-в’язня - Микола Самофал. Пізніше, коли він вийшов з табору наше листування припинилося.

Сенсацією цього року у Львові, крім закритих судів над Стефою Шабатурою і Іриною Калинець, стала також вистава “Марія Заньковецька”, на яку важко було дістати квитки.

Ірину засудили на шість років таборів, а Стефу - на п’ять років, лише за те, що не хотіла підписати брехні на своїх друзів. Крім цього, їм обом дали ще по три роки висилки.

У вересні арештували вже і Ігоря Калинця і засудили на шість років таборів і три роки висилки, бо “доблесні радянські експерти” (читай: тупорилі віршомазі) знайшли в поезії Калинця антирадянський зміст.

Цього року репресивна брежнєвська машина працювала на повну свою потужність. Проте релігійне підпілля активізувалося ще більше. Лави підпільних священників поповнили нові апостоли Христової Правди, серед них такі, як Іван Білик, Тарас Дмитрук, Микола Куць, Микола Притула, Богдан Смук і багато інших. Вони не лише служили Св. Літургії в своїх помешканнях і по квартирах вірних, але виїздили на села, де духовно опікувалися всіма потребуєчими і уділяли Св. Тайни, особливо там, де церкви стояли закриті, - відкривали їх і служили всі Богослуження. Жодні погрози і поліцейські заходи не могли зупинити прагнення вірних УГКЦ

служити Богові в традиціях своїх предків і не сприймати духовної корми, яку нав'язували московські окупанти, маскуючись під Московський патріархат, а насправді проводили геноцид в Україні, нищили духовність.

Щораз то частіше виявлялося, що нові московські батюшки - "агенти КГБ навіть тайну Св. Сповіді використовували як джерело інформації для окупантів і виявлення "ворожих елементів". Крім цього, більшість батюшок доносила - хто з інтелігенції і посадових осіб хрестить дітей, бере шлюб в храмі і приймає інші Св. Тайни, хто приховав своє "антирадянське" минуле, про діяльність активістів інших конфесій, особливо греко-католиків. Бували випадки, що в храмі батюшка відкрито перед віруючими заявляв про свій атеїзм, закликаючи їх вирікатися віри в Бога і замість ходити до церкви - іти до клубу танцювати і славити кремлівське партійне керівництво!

Звичайно, такі методи відвертали людей, головним чином, не від Бога, а від керованої кагебістами Московської Церкви і вносили переконання, що лише УГКЦ є правдивою Церквою, яку заснував Христос, і католицькі священники - єдині справжні послідовники апостолів, і їм можна довіряти.

Деколи кагебісти вдавались до методів "троянського коня". Посилали в села, де храми були закриті, своїх агентів, які видавали себе за католицьких священників і намагалися обдурювати людей. Проте, такі афери скоро розкривалися, і це не приносило атеїстам і кагебістам бажаних результатів.

Тоді "доблесні учні Дзержинського" посилили натиск на відомих їм підпільних священників, намагаючись залучити їх до співпраці з КГБ.

Але і тут вони мали дуже мізерні результати. Крім Йосифа Кладочного, про якого всі знали і остерігались, та ще кількох Василіян, вони, навіть якщо когось і заломили, то користі не мали. Були випадки, що під погрозами засуду чи скалічення, де які давали підписку про співпрацю, але потім відмовлялись доносити і ставали жертвами. Їх кагебісти таємно знищували. Так, наприклад, був вбитий о. Мисик.

ЗНОВУ НОВИЙ РІК - І Я, НАРЕШТІ, В СВОЇЙ ХАТІ

Грудень 1972 року закінчився на сумній ноті. Бедрило знову залишився без праці. "Шахтобуд", де він працював уже півроку, несподівано відмовився продовжувати будувати тунель і передавав його нашому Мостопоїзду.

Я намагався переконати свою адміністрацію, щоб разом з тунелем вони прийняли і Бедрила на роботу, але головний інженер Чайніков, який вже, мабуть, був інформований кагебістами про Степана, відмовився, - “бо в нашій штаті нема вакансії”. Не помогли і мої доводи керівникам “Шахтобуду”, що вони зобов’язані забезпечити Бедрила роботою. Вони ніби й погодилися зі мною, але давали Степанові роботу гірничого майстра, а він не мав там певної кваліфікації, і сам не наполягав. Таким чином, політв’язень Бедрило знову залишився без роботи. Я й надалі підтримував з ним зв’язки, але зустрічалися ми нечасто. Десь через півроку Степан через знайомих, влаштувався на роботу в якомусь радгоспі в Радохівському районі і приїздив до Львова лише кілька разів на рік. Я ще в 1965 році став в міську чергу на кооперативну квартиру, і цього року вже, нарешті, повинен був поселитися. Вже, нарешті, мала закінчитись моя вісімнадцятирічна Одісея по казармах, гуртожитках, тимчасових кутках! Крім черги на кооперативну квартиру, я також стояв на чергах на роботі і райвиконкомі, але ті черги посувалися не вперед, а назад. Отже, єдина надія була на кооператив. Ще в 1970 році ми, члени кооперативу, здали перші внески 2200 карбованців, і від того часу одержували щомісяця повідомлення, щоб прийти на збори, де вирішували різні організаційні справи, доздачу грошей тощо. Нарешті, в березні будинок був вже готовий. При жеребкуванні я витягнув собі помешкання на сьомому поверсі, це дві кімнатки загальною площею двадцять п’ять квадратних метрів і кухня шість кв.м. Відпрацювавши сорок годин, ми прийшли одержувати обіцяні ордери і ключі на поселення. Прийшли раз - ще не готові ордери. Наступного тижня - знову якась перешкода. Нарешті, десь за п’ятим разом повідомили, що ордери видадуть сьогодні, за умови, якщо збори кооперативу проголосують вигнати з кооперативу п’ятнадцять сімей, які мають певні перешкоди з пропискою у Львові: судимість, неблагонадійність тощо. Люди з обуреннями відкинули таку вимогу, логічно заявивши, що такі речі потрібно було вирішувати перед прийняттям людей до кооперативу і перед тим, як брати від них гроші на будівництво. Всі хотіли йти і робити мітинг протесту перед міською радою. Правління кооперативу запропонувало спочатку вислати делегацію з шести осіб, а коли не видадуть ордерів і ключів, тоді вже йти всім на демонстрацію протесту.

В той час робити таку акцію протесту означало робити масовий виступ проти комуністичної системи і стягнути на себе всеможливі репресії. Тому більшість погодилася на пропозицію правління. Делегати від зборів поїхали і пригрозили мітингом протесту чиновникові, що

видавав ордери, чим налякали його до того, що він зі злістю кинув їх на стіл, - і вони привезли і роздали всім новоселам. Але ключів так і не дали. Сказали, що видадуть завтра. Наступного дня була субота, перший раз московські комуністичні бонзи проголосили, що ця субота - ленінський суботник, який мають безплатно пропрацювати в усіх місцях праці цілої імперії. Знову виникло обурення, але більшість зборів змирилися з таким рішенням. Перед тим вже кілька тижнів на місцях праці попереджували, що, хто не вийде на той суботник, буде вважатися ворогом комуністичної партії і накличе на себе неприємності і кару: звільнення з праці, втрату премії.

Я не звернув уваги на всі ці перестороги і не поїхав на тунель, а прийшов щоб забрати ключі від довгоочікуваної квартири.

Відразу з допомогою односельчанина Олекси Федуніка поміняв замок, привіз шість стільців, стіл, ліжка і постіль з гуртожитку - все заготував собі вже давно. За цими господарськими справами минув день. Ввечері прийшов до мене Ярослав Дацко, який ще раніше поселився у сусідньому будинку, що навпроти, і побачивши в мене між привезеними речами шахівницю, запропонував партію шахів. Так ми програли до дванадцятої, і я перший раз заснув в своїй хаті. В понеділок я просто з хати пішов на поїзд і поїхав на тунель. Після обіду приїхав Гриць і розповів, що в суботу він приїхав сюди, але подивився, що мене нема відразу поїхав назад. Потім була перевірка. Сам начальник Львівської залізниці очолював цю контролюючу комісію і позаписував усіх, хто не вийшов на суботник.

Гриць розповів, як сьогодні вранці, як лиш він зайшов до контори, його покликали до начальника Білозьорова, який накинувся на Гриця з лайкою і матюками, як колись командир артилерійської частини, і за те, що ми не були на тому суботнику верещав так десь з чверть години. В кабінеті, крім них, був ще начальник відділу постачання, горбатий жидок Кожухов. Коли начальник вже охрип від свого “ідеологічного виступу” і замовк, тоді почав Кожухов:

- Єслі тебе не нравітся советская власть, ездай в Израїль, - “порадив” Грицеві, прийнявши його за члена “вибраного народу”.

- Тут, - каже Гриць, - мене вже прорвало. Я визвірився і закричав: - Якщо тут є якийсь паршивий жид, то це Кожухов! - Видно, що я виглядав дуже страшно, бо Кожухов налякався і втік. Начальникові, якому цей Кожухов постійно пакостив, це подобалось і він вже зовсім лагідно закінчив:

- Ну, ладно, йди, а з Костем, я ще поговорю...

Після цього я старався не потрапляти Білозьорову на очі, і через два

тижні, він, який любив “просвітлювати свій розум горілкою”, забув про це.

А, взагалі, Білозьоров, зрусифікований українець, не був поганою людиною. Він ніколи не ходив на ці примусові жовтневі чи першотравневі паради і нікого не примушував. Сам, ще за два дні до тих “празників”, їхав кудись на озеро рибалити, бо був завзятий рибалка, а всі працівники, хто куди. На паради регулярно виходив “старий комуніст” Кожухов. Після цього на всіх нарадах і зборах Кожухов піднімав це “ідеологічне питання”. Він прозивав начальника “політично неграмотним” і всю провину за те, що ніхто не ходить на паради, звалював на нього. Білозьоров злився, кусав губи, але ніколи не огризався. Проте цей “патріотизм” Кожухова закінчився ще цього року. Через тиждень був першотравневий парад, Кожухов, як звичайно, пішов сам один. Падав сильний дощ. Було холодно. Кожухов простудився, дістав запалення легень, пролежав півроку в лікарні і більше про участь в парадах не згадував, а коли йому нагадували, то перепрошував всіх, що він помилявся.

Тепер мені додалось клопоту. Треба було придбати якісь меблі, а купити їх в той час було дуже важко, бо їх просто було дуже мало в магазинах, і люди скоро розбирали. Поміг мені в цьому карівець Йосиф Вусик, який працював шофером у мебльовому магазині, і з його допомогою я купив стіл, креденс, крісла, а шафу ми привезли просто з фабрики. Я купив також диван, на якому сам спав, а ліжко віддав сестрі, яка працювала тоді на заводі “Кінескоп” і перейшла жити до мене. Ці меблі служать мені донині.

Хату посвятив мені владика Володимир, який тепер часто приходив до мене в гості. Кілька разів він відправляв в мене Св. Літургію, висвячував дияконів і священиків, бо, як казав, - у “нових помешканнях, в багатоповерхових домах, більше безпечніше”.

Влітку того року на зборах офіцерів запасу я познайомився з Богданом Горенем. Він скаржився, що після звільнення з таборів, де відбув три роки, він не може влаштуватися на роботу за спеціальністю і вже п’ятий рік працює робітником-маляром на заводі і від запаху фарб, його часто болить голова. Я порадив йому міняти роботу якнайскорше, і він справді незабаром перейшов у котельню. Богдан, знаючи, що я підтримую зв’язки з Калинцями і Шабатурою, часто приходив до мене поговорити про становище політв’язнів, про мову, культуру, історію, літературу. Наступного року я заходив до нього, але в його квартирі ми ніколи не говорили голосно про політв’язнів, бо боялися підслуховування, яке, як правило, кагебісти встановлювали в помешканнях політв’язнів.

ВАЖКИЙ РІК. НАЙБІЛЬША ВТРАТА.

Коли, здавалося, я, нарешті, мав причину хоч трішки порадіти, бо жив уже в своїй хаті, підкрадалося нове горе.

Мама щораз то більше занепадала на здоров'ї. Почала скаржитися на болі в грудях, які посилювалися при ходьбі і не давали їй займатися роботою на городі і в стайні. Я наполегливо радив їй переїздити до Львова і підлікуватися, проте вона відкладала на пізніше. Вже в листопаді мені вдалось її привезти до Львова. Через владику Стернюка я зв'язався з одним досвіченим терапевтом з медінституту, і він, оглянувши маму, поставив діагноз: артеріосклероз в ділянці серця. Призначив уколи і інші медикаменти. Побувши кілька днів, мама запевнювала, що їй вже добре і почала рватися до дому. Я старався відмовити її, бо лікар радив лягти на пару тижнів в лікарню, інакше може бути інфаркт. Проте мама категорично відмовилася, сказала, що для неї йти в лікарню, це все одно що в тюрму. Мені вдалося задержати її до неділі. Прийшов о. Володимир Петриця і відслужив Службу Божу. Мама висповідалась і по обіді заявила, що вона їде до села. Я відпровадив її на автобус, що їхав ввечері до Карова. Через кілька днів я поїхав до села, і мама казала, що почувається краще. Я трохи заспокоївся, проте часто мусив їздити до села, возити медикаменти і застерігати маму, щоб надмірно не трудилася. Сестра працювала на заводі по змінах і нечасто могла її провідувати.

На роботі справи погіршились. Один тунель ми здали. Другий будували у прискореному темпі. Крім цього, розпочали будову нового залізничного моста на перегоні Скотарське-Бескид і геодезично-маркшейдерські роботи на ньому передали Грицеві. Роботи на мосту і на тунелі велись безперервно. Коли ми, як звичайно, їхали в п'ятницю додому, то в понеділок вже були грубі порушення в проходці штольні, або в будівництві опалубки під бетонування. Ми примушували переробляти згідно з проектом, а це призводило до конфліктів. Крім цього, Гриць, освоївшись на роботі, зв'язався з майстрами-п'яницями і механіком участка - зрусифікованим виродком Середою. Гриць уже мало дбав про роботу, а так, як і вони, дивився, щоб вкрасти будівельні матеріали і добре напитися. Коли я пробував робити йому зауваження, що він котиться в бездуховне болото, стає худобиною, то він відповідав, що в Радянському Союзі інакше жити не можна.

- Коли не я когось обдурю і не обкраду, то обкрадуть і обмануть мене!

Як приклад, він приводив майстрів, виконробів і начальників дільниць у Мостопоїзді, які про роботу мало дбали, а лише добре крали і

кричать на зборах.

Коли в травні мамі стало знову погано, я вирішив перейти працювати до Львова і робив спробу забрати маму до себе. В той час домобудівельний комбінат будував панельні доми навколо нашого будинку, і я, коли довідався, що їм потрібно інженера-геодезиста, вирішив звільнитися з “Мостопоїзду”. Керівництво намагалося відмовити мене від звільнення, проте я наполягав, і на початку липня 1974 року вже працював на будівельних майданчиках у Львові. Я відразу привіз маму і запросив лікаря. Цього разу до мамі приходив Василь Кабелюх. Він добре обстежив маму і почав інтенсивне лікування уколами. І знову повторилося те, що було взимку. Як лише мамі ставало легше, вона вимагала, щоб її відвезти до села. Погода цього року була дуже мінлива. Задушлива спека мінялась грозами і дощами, що тяжко переносять хворі на серцево-судинні недуги. Коли я під кінець місяця відпустив маму до села, цей від'їзд виявився фатальним. У селі мамі різко погіршало і, коли вона приїхала до Львова, розвинувся інфаркт. Я викликав карету швидкої допомоги, і вони відвезли її в медінститут. Там першої ночі мама і померла...

Ця ніч і наступні дні були найтрагічніші в моєму житті. Лише тепер я збагнув, що найбільша втрата - втрата найдорожчої людини, якою для кожного з нас є мама. Мої давні і нові друзі намагалися мене розрадити, але це їм не дуже вдавалось. Пекучий біль палив мені груди, і лише в молитві я повертав собі душевну рівновагу.

Похоронили ми маму на Карівському цвинтарі, і я більше тижня прожив у селі. Перш за все, продав корову - головну винуватицю, як мені тоді здавалося, маминої смерті.

Нові колеги на роботі і керівник геодезичної групи Роман Когучький поставились до мого горя співчутливо і завжди відпускали мене на кілька днів до села. В селі мені радили продати хату, але я за жодні гроші не зміг би позбутися рідного гнізда, з яким мене зв'язували дорогі спомини.

Тепер основною турботою для мене були поїздки до села, вчасно викопати картоплю і привезти капусту. Картоплю, яка цього року вродила добре, я встиг зібрати ще на початку вересня, коли були погідні дні. Потім почали лити щоденні осінні дощі, і лише під кінець жовтня я з трудом привіз капусту з “осмилова”. Це вже була остання наша капуста в Карові, яка того року була велика і чиста, як ніколи раніше. Наступного року мамині грядки вже колгоспні можновладці передали комусь іншому, а через два роки колгосп посіяв там пшеницю. Пшениця виростила добра, але в жнива вдарили дощі, і комбайни не могли її зібрати. Так вона стояла до пізньої осені, коли селяни пустили в неї худобу. І понині “осмилів”, на

якому віками буйно росла всіляка городина, а особливо капуста, служить пасовиськом.

БОГ І ЛЮДИНА

Я наполегливо старався гоїти рану, спричинену смертю матері, працею в селі і на новім місці будівництва житлового кварталу. Але вона ще довго ятрила. Владика Стернюк, співчуваючи моєму горю, намагався розрадити мене і дав мені фотовідбитки на російській мові, в яких на базі висловлювань визначних філософів, вчених, богословів, розглядалася проблема і мета людського існування. Він зауважив, що так переконливо ніхто ще в нашій літературі, а наскільки йому відомо, і в польській, звідки черпають всю свою “премудрість” Василіяни, не розкривав стосунків між Богом і людьми і не старався, без високопарних фраз, дати відповідь на всі питання людського буття. Владика радив не лише уважно прочитати, але постаратися перекласти всі тексти на українську мову, і таким чином дати українському “Самвидаву” нову корисну працю, та допомогти віднайти Істину душам, які її прагнуть.

І справді, коли я заглибився в читання, я збагнув, що мені відкривається Істина в усій її повноті. Багато питань, які раніше турбували мене, я розв’язав. Я з запалом взявся перекладати на українську мову. Мої попередні літературні спроби, особливо переклад поеми “Войнаровський”, тепер стали в пригоді. Отож, послуговуючись словниками, я намагався якнайточніше висловити складні філософські думки українською мовою. Переклавши так кожних п’ять-шість фотовідбитків, я читав свій переклад владиці Стернюку і виправляв, беручи до уваги всі його зауваження.

У домобудівельному комбінаті я лише один - два дні в тиждень мав повністю завантежені. В інші дні ми виконували свою роботу за дві-три години зранку і йшли додому. Тому вільного часу вистачало і, переклад російських текстів швидко просувався вперед. Впорядкувавши усе – і вийшла перша частина книжки “Бог і людина”. Тепер - проблема, як її надрукувати, хоч би на друкарській машинці.

Тут знову допоміг владика Володимир. Він придбав незареєстровану машинку, і я, діставши в Богдана Гориня брошуру-посібник “Як писати на машинці”, почав друкувати. З допомогою копіювальної кальки кожна сторінка виходила в сімох екземплярах. Уже в середині 1975 року я закінчив передрук і одержав сім примірників по 120 сторінок першої книги “Бог і людина”. Два примірники я повернув владиці Стернюкові, і він передав один на коректуру якомусь знайомому мовознавцеві. Цей

спеціаліст дещо відредагував, але в змісті наробив таких “єресей”, що владика схопився за голову. Ми ще раз уважно переглянули всю книгу і виправили ці нісенітниці.

Праця над книгою “Бог і людина” дала мені можливість краще пізнати Бога і збагнути весь Божий Промисел, позбутися старих карикатурних казкових уявлень, якими так грішить більшість християн, в тому числі і священників.

Коли я після свячень, дияконських чи священничих, які проводив в моїй хаті преосвящений владика Володимир, в розмові на богословські теми давав вичерпні відповіді про Боже Провидіння, то владика примружившись хитро додавав:

- А він мене питає: “Чи священники знають це про Божу правду?”

Цю книгу я дав читати П.Дужому. Він уважно прочитавши, зауважив:

- Якщо б я так розповідав про Бога катехиту в Рава-Руській гімназії, він, напевне, обізвав би мене вільнодумцем і вигнав би з гімназії. Але, коли я вчився у Львові, то тут в гімназії підхід до науки релігії був подібний до тієї методики, що в тій книзі. І, на мій погляд, це правильний метод пізнання Задуму Бога. Він впливає переконливіше. Якщо би в наш час була така література, думаю, що серед інтелігенції було б набагато менше безбожників.

Один примірник книжки я привіз до Карова. В той час там був у відпустці, науковий працівник Академії Наук України доктор філологічних наук Іван Матвіяс. Він мій троюрідний брат, і ми, коли він приїздив до Карова, часто довго з ним розмовляли. Він також болісно переживав за долю української мови, культури і літератури, був знайомий з українськими патріотами Дзюбою, Світличним, Лукашем і іншими; і уважно спостерігав за черговим московським наступом, спрямованим на знищення української духовності. Але, коли я спитав у нього, чи він вірить в Бога, то почув у відповідь:

- Я атеїст.

Я залишив йому працю “Бог і людина”, і через тиждень зайшов до нього. Івана я застав задуманого, і він з повагою промовив:

- Ця книжка змінила мій світогляд. Перечитавши її, я зрозумів, що мої знання про Бога, про Церкву і релігію були карикатурні. Тепер я пізнав, як я помилявся! Такий виклад знань про Бога і віру в Бога я приймаю беззастережно. Ця праця потрібна багатьом таким, як я... І як ти думаєш тепер, в час комуністичної інквізиції, її поширювати?

- В мене вихід один – “Самвидав”.

Заохочений позитивними відгуками про першу частину книги “Бог і людина”, я взявся до праці над другою книгою, де висвітлювалось значення приходу Христа Спасителя на землю, Його життя, наука, Святі Тайни, заснування Церкви і містичне життя Ісуса в душах християн.

Так за працею на спорудженні нових житлових кварталів, частими поїздками до Карова, напруженою роботою над книгою “Бог і людина” минув 1975 рік.

Наша геодезична група на будівництві складалася з чотирьох працівників. Начальник групи - Роман Когуцькій родом зі Стрия, де ще проживала його мати – українка, а його батько - поляк ще після війни виїхав до Польщі і вже давно припинив з ними зв'язки. Когуцький був трохи нервовий, запальний, але в загальному - непогана людина, хоч любив випивати, але про роботу дбав і намагався все виконувати згідно норм і технічних допусків на будівництві. Він закінчив політехніку ще в п'ятдесятих роках, був вихований в релігійному дусі, не хотів вступати в комсомол, негативно ставився до всіх комуністів, вважав їх злодіями, кар'єристами і розпусниками, московськими псами і кретинами.

До мене він ставився спочатку насторожено, але, пізнавши мене ближче, був відкритим у розмові, хоч ми мали різні погляди на минуле. Він захвалював життя в польській державі до 1939 року, одночасно гордився, що Степан Бандера - його земляк, і він знав його і багатьох його однодумців, але критично розцінював їх діяльність.

Роман приймав будівельні осі від працівників міської архітектури, робив згідно них розбивки котлованів, потім виносив їх на залізобетонні палі, на фундамент і далі передавав мені. Я з двома постійними робітниками - Петром Лопушинським і Володимиром Кисельовим передавав їх на підвали і потім - на всі поверхи.

Крім цього, ми часто допомагали Роману, бо, крім фундаментів будинків, він виносив з планів у натуру дороги, водопроводи, лінії теплотрас, каналізацій, газопроводів. Хоч роботи було завжди багато, ми працювали швидко і дружно, тому мали час і поговорити і здебільшого, всю працю кінчали ще до обіду.

Петро Лопушинський - родом з села, здається, Пустомитівського району, закінчив меліоративний технікум і перейшов з дружиною на будівництво, щоб швидше одержати квартиру. Він сумлінно ставився до своїх обов'язків, але весь час домагався підвищення зарплати.

Володимир Кисельов - росіянин з-під Курська. Вчився в політехнічному на геодезії, вже дійшов до четвертого курсу. Коли мав гроші, любив напиватися. Одного разу був п'яний і хуліганив в

гуртожитку. В гуртожиток зайшов перевіряти порядок викладач старий Лісичанський. Він почав робити Кисельову зауваження. П'яний Кисельов вхопив Лісичанського за бороду і закричав:

- А ти хто такой? Ах ти паршивій жид!

Хтось із старшокурсників гукнув:

- Дурню, що ти робиш, це ж професор картографії...

Почувши це, Кисельов випустив бороду Лісичанського і почав утікати. Розлючений Лісичанський кинувся за ним. Хоч Кисельов утік і заховався, проте Лісичанський дізнався, хто він такий, пішов до ректора і поставив вимогу: - виключити Кисельова з інституту. Щоправда, йому вдалося перевестися на заочне відділення, але коли прийшов до Лісичанського здавати картографію, то одержав двійку і, хоч перепрошував його і просив, щоб старий жидюга поставив йому трійку. Дядько Кисельова працював у домобудівельному комбінаті начальником відділу енергетиків і влаштував свого родича робітником- геодезистом. Кисельов працював непогано, але, як лише одержував зарплату, то два-три дні не виходив на роботу. Так тривало кілька років, не помагали наші попередження і скарги його дядькові, аж одного разу на начальника комбінату прийшов лист з міліції, що Кисельов п'яний побив дівчину - депутата райради і був доставлений в стані сп'яніння в міліцію.

Начальник домокомбінату видав наказ про звільнення Кисельова з роботи. На його місце ми хотіли прийняти Михайла Гориня, який, після виходу з мордовського табору, не міг влаштуватися за спеціальністю. Спочатку все йшло добре. Когуцький підписав заяву. Підписав і начальник комбінату Коломойцев. Михайло пройшов комісію, і вже назначили йому день виходу на будівництво. Але коли він приніс паспорт у відділ кадрів, то там, побачивши, що він звільнений з таборів, подзвонили в КГБ і одержали вказівку - не приймати...

Така ситуація набрала розголосу серед будівельників і викликала обурення. Когуцький пішов сваритися до Коломойцева. Той вислухав його, опустив від сорому голову, але заявив:

- Ви зрозумійте, я не можу Гориня прийняти...

Пізніше Михайло Горинь, зустрівши мене в Калинців, розповів, що після того, як йому повернули документи з домобудівельного комбінату, його викликали кагебісти і самі запропонували роботу інженера (за його спеціальністю) в лабораторії заводу. На його думку, власне, обурення будівельників було причиною, що він тепер працює за фахом. Він просив передати подякувати всім, хто його підтримував.

Я продовжував працю над книгою "Бог і людина". Богдан Горинь,

коли я показав йому свою роботу, порадив підкладати під машинку, при друкуванні ковдру, щоби глушити стукіт, який може зацікавити сусідів, що я і робив.

Наприкінці листопада я простудився і пішов в поліклініку. Тут виявили в мене односторонню пневманію і казали лягати в лікарню. Я кілька днів ще отягався і приймав уколи пеніциліну вдома. Температура трохи спала, але лікар-терапевт наполягав, щоб я йшов у лікарню.

В лікарні мене поклали в палаті, де стояло дванадцять ліжок. Тут мені розповіли, що кілька днів перед моїм приходом, п'яний москаль-кочегар вивів з ладу котел, і в палатах було дуже холодно. Надворі вже була постійно мінусова температура. На моє щастя, лише сьогодні подали тепло. Тут мене кололи пеніциліном, і наступного дня температура впала до нормальної.

Найдовше в палаті лежав один відставник. Уже другий місяць в нього щодня надвечір підвищувалась температура до 38 градусів. Він майже не вставав з ліжка, їжу йому приносили, всі намагання лікарів і всі методи професорів медицини не давали жодних позитивних результатів. Він розповідав, що його батько і дід були офіцерами російської армії, що його рідня - це українці, перемішані з росіянами, і він вважає себе росіянином, хоч знає українську мову. Він служив у військах НКВД і був присутнім на Нюрберзькій процесі над гітлерівськими злочинцями. Зокрема, він згадав про процес над німецькими офіцерами, які зруйнували Успенську церкву в Києві.

Я, знаючи з передач радіо “Свобода” і “Самвидаву”, що Успенська церква зруйнована комуністичними підпільниками, заперечив йому:

- Для чого було німцям висаджувати Успенський храм, коли поряд з ним на Печерську стояла німецька гарматна батарея?

- Як свідчили німецькі військовополонені офіцери, це було зроблено з метою, щоб звалити вину на євреїв і мати причину їх переслідувати.

- Німці переслідували євреїв без всякої причини не лише в Києві, але скрізь, де панувала їх окупація.

- То, хто, по-вашому, ще міг зруйнувати цю пам'ятку історії і архітектури - що самі радянські підпільники?

- А чому б і ні? Хіба сталіністи знищили мало пам'яток історії до війни і після неї? – стояв я на своєму.

- Російські військовослужбовці завжди гуманно ставились до віруючих! – урочисто виголосив мій співрозмовник.

- І штиками заганяли неросіян до російських храмів з метою русифікації!

- А ваш Шептицький хто? Він - польський граф! – аж підстрибнув мій опонент.

- А ким же він повинен бути? Вахтером із заводу імені Ліхачова?

Всі хворі у палаті, які прислухалися до нашої дискусії, розсміялись. Старий відставник затрясся від злості, що всі слухачі стали на мій бік і закричав:

- Хватіт! Єслі б ето било за Берії, нас за такіє разгавори посаділі б.

- Тепер у вас температура підніметься вже до 40 градусів, - сміялися хворі.

Старий відставник ще півгодини бурчав і нервувався, але коли підчас обходу професора з студентами медсестра поміряла температуру, то здивовано зауважила:

- Температура - 36,8.

- Можливо, це термометр поганий? - засумнівався лікар.

Поміряли другим і третім - показник однаковий.

- Бачите, а ви казали, що ми нічого не помагаємо, ось нарешті і є результат. Я вам добре казав, що мій метод надійний! - зрадів професор.

- Це він з інженером посперечався, і в нього стався нервовий стрес! - жартували хворі.

Від того часу температура в старого відставника більше не підскакувала. Він почав щораз більше набирати сил і через два дні ходив з нами до їдальні.

Пробувши в лікарні десять днів, я вирішив виписатися, хоч лікар твердив, що ще заскоро. В лікарні знову поламався котел, і в палатах стало холодно. Коли я прийшов додому, то температура знову підвищилась. Я пішов у поліклініку і ще тиждень лікувався в дома.

Я продовжував працювати над книгою “Бог і людина” і другу частину закінчив влітку 1977 року. Ця праця дала велику користь, передовсім, самому мені. Я пізнав сенс людського життя, терпіння, смерті, незнищеність людської істоти, воскресіння і призначення людини до вічного життя! Ця праця вселяла в мені впевненість, що комуністична імперія зла мусить невдовзі розвалитися, бо вона є найбільшою перешкодою кожній людині в прагненні до вічного щастя. Коли я ділився своїми висновками з владикою Володимиром і Петром Дужим, вони повністю підтримали мої прогнози. Інакше розцінили мої думки відносно майбутнього України молодші знайомі. Так, Андрій Ментух назвав мої надії на розпад кремлівської орди - абсурдом, бо це суперечить усім польським і заграничним політичним прогнозам. О. Володимир Петриця, вислухавши мої переконання про неминучість розвалу московської імперії,

скептично зауважив, що я, як і деякі старі підпільні священики, намагаюся видавати бажане за дійсне, що він такі прогнози вже не раз чув, але вони не збулися, бо це суперечить реальності і природному розвиткові подій. Коли я запитав: “Чи він вірить, що Бог може все здійснити надприродним чином?” - о. Володимир відповів, що в загальному вірить, але у випадку розвалу московського філіалу пекла він сумнівається і вимагає, якщо я вже так переконаний, то чи не вказав би, хоч приблизно, рік, в якому це станеться.

- Отже, в якому році наша Церква вийде з підпілля!? – перепитав я і назвав - 1990 рік.

- О. Володимир в присутності своєї мами, свідка нашої розмови, яка також не вірила моїм прогнозам, записав мою відповідь. Коли я через дванадцять років пригадав йому нашу розмову, він похвалив мою далекоглядність і признав свою помилку.

СІМДЕСЯТІ РОКИ ЗАКІНЧУЮТЬСЯ, ЖИТТЯ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ...

Одного разу, коли я зайшов до Дужих, мені розповіли, що пан Целевич вже давно не приходив, можливо, він захворів, або пішов до будинку для престарілих. Пані Марія Дужа просила, щоб я відвідав його і дала адресу. Коли я знайшов це напівпідвальне помешкання, мені розповіли сусіди, що його відправили до притулку на Майорівці. Одна старша пані, дізнавшись, що я прийшов від Дужого, розповіла, що його сусіди насильно відправили до притулку, щоб зайняти його квартиру. Вона подала точну адресу притулку і номер кімнати, де він проживає. Вона додала, що це насильне переселення дуже погано вплинуло на Целевича - він захворів і весь час лежить у ліжку.

Ми відвідали Целевича на свято св. Миколая. Як подарунок принесли йому яблук. Спочатку він нас не пізнав. Аж коли сказали, що це Дужі, то пригадав собі і почав скаржитись, що задовго живе на світі. Він встав з ліжка і почав розмову, розповівши, що тепер йому добре, його доглядають, разом з ним проживає священик-пенсіонер, який приходить лише ночувати. Ми пробули з Целевичем більше години і обіцяли ще колись завітати. Але це була наша остання зустріч. Скоро після цього Целевич помер. Похоронили його на Сихівському цвинтарі.

Через рік Петро і Марія Дужі повідомили мене, що могила його занедбана, добре хоч, що його товариш поставив на ній хрест з дошки і зробив напис. Ми вирішили впорядкувати могилу Целевича і зробити на ній бетонну плиту. Я виписав півкуба бетону на заводі комбінату. Я також

привіз дощок на опалубку і, домовившись з Петром, ми почали працювати. Нам помагав також Михайло Гула – студент-заочник, який працював зі мною на будівництві. До нас підійшов працівник майстерні по виготовленню пам'ятників і сказав, що в них є замовлення на виготовлення пам'ятника. Він додав, що добре, що ми привезли бетон, бо в них якраз головна проблема з підготовкою фундаментів під пам'ятники. Тепер він обіцяє, що через місяць пам'ятник буде готовий. Вчотирьох ми швидко закінчили доволі високу плиту, і пан Петро підсумував:

- Так каже стара мудрість: якщо ти поставиш на комусь пам'ятник, то постануть і на тобі.

Через два місяці, у Дужих я довідався, що пам'ятник вже посвятили. Його замовляв колишній помічник інженера Целевича, який одержав посилку від угнівців з Америки, за продані речі з посилки виручив 170 карбованців на виготовлення пам'ятника. На посвячення з Рави-Руської прибув старий просвітянин, товариш покійного, пан Совик, який, коли Петро згадав про просвітну діяльність Целевича, розплакався.

В той час ми багато розмовляли з Петром Дужим про причини невдач українських визвольних змагань, і Петро розповів чимало подробиць, які він довідався від учасників воєнних років особисто, або через своїх товаришів. Так, довголітний політв'язень Михайло Сорока розповів йому про зустріч з генералом Олександром Грековим, який у червні 1919 під час польсько-української війни командував Чортківською офензивою.

Під час чергового етапу з одного концтабору в другий Михайло Сорока поміг одному знесиленому політв'язневі, добратися до бараку. На нарах вони розговорились. Михайло довідався, що це колишній генерал Греків, і попросив його розповісти про Чортківську офензиву. Генерал Греків поділився з Михайлом своїми спогадами.

- Я українець, походжу з старовинного козацького роду, але я виріс в сім'ї кадрового російського офіцера, де розмовна мова була французька. Згодом гімназія, військова академія у Франції і служба в російській армії. Лише під час революції я зрозумів, що перебував у чужому гнізді і служив ворогам України, які пограбували мене більше, як моїх земляків, бо видерли в мене найдорожчий скарб - мою рідну мову. Я пройшов до українського війська з одним прагненням, вибороти Україні волю і допомогти відродити Українську державу. Коли мене призначили командувати Українською Галицькою Армією в червні 1919 року, це був критичний момент в її історії, і більшість офіцерів хотіли переходити за Збруч. Я рішуче виступив за протипольську офензиву і зібрав офіцерів на

нараду. Перша моя зустріч відбулася так:

- Я прийшов на зібрання всіх старшин і промовив: “Добрий день, панове офіцери! - І на тому вся наша розмова українською мовою закінчується. Хоч я чистий українець, але мою мову від мене відібрали разом з свободою України. Я обіцяю, що вивчу її, але тепер буду послуговуватися такими військовими командами і термінами, яких мене навчили. В нас немає боєприпасів, але вони є в наших противників. У вас є ще бойовий дух і непогана дисципліна, але при мені вона буде залізною. Отже, мій боєвий досвід, набутий в п’ятирічній війні, і ваша залізна дисципліна дадуть нам все: боєприпаси, все військове спорядження і перемогу над противником. Завтра ми здобудемо Чортків, через тиждень Тернопіль, через місяць Львів”.

Це були найщасливіші дні мого життя!

Цей протипольський наступ був унікальним явищем в усіх моїх військових операціях. Судіть самі: “після кожної битви, з кожним днем безперервних боїв число вояків будь-якої армії зменшується через втрати вбитими і пораненими. А в нас було все навпаки...

Я починав цей протинаступ, маючи всього п’ятнадцять тисяч погано озброєних вояків, а через два тижні вже мав армію сімдесят тисяч добре озброєних бойовиків - переважно добровольців! Ми зайняли Золочів, ще за якийсь тиждень і Львів був би наш... І несподівано мене відсторонили від командування з наказу Петлюри... Бо я не знаю української мови...”

Отже, замість нагороди за такі блискучі успіхи мені завдали болючої образи, проте ці два тижні мого командування Українською Галицькою Армією вселили в мене тверде переконання, що український народ здобуде раніше чи пізніше свободу, і Україна стане великою європейською Державою. Обурений поведінкою тогочасного уряду, я виїхав до Відня, вивчив, як бачите, добре українську мову і робив все, що могло принести користь Україні. У 1945 році був схоплений енкаведистами і на сімдесятому році життя запроторений в Сибірські концтабори. Я - старий і хворий, але не нарікаю, бо з любові до свого народу і за Україну варто терпіти і померти.

Генерал Греків був звільнений з концтабору у 1956 р. А наші історики, описуючи невдачі у війні з поляками, соромилися (ще й сьогодні соромляться) розповісти правду і звалюють усі невдачі на брак боєприпасів, позицію Франції, армію Галлера, “встоятись не було сили” тощо.

Іншу розповідь почув я від Петра, яку йому розповідав один старшина австрійської армії:

- Це було в 1916 році під Бережанами. Я командував відділом скорострілів. Московський полк ішов на нас в атаку. Ми підпустили москалів близько і відкрили вогонь з десяти нових німецьких скорострілів. Через кілька хвилин все поле перед нами було встелене трупами. Коли залишки московського полку втікали, я вийшов з стрільцями з окопів, підійшов до одного вбитого і відкрив його торбу. Витягаю, і очам не вірю – “Кобзар” Тараса Шевченка. В другого, третього - теж “Кобзар”, виданий перед війною у Львові! Інші стрільці повитягали такі ж “трофеї”. Цього дня я зненавидів і прокляв Австрію і її війну, в якій вона знищувала українців руками українців і на майбутнє вирішив, що краще здаватися в полон, як здобувати такі перемоги...

Петро Дужий в 1976 році пішов на пенсію, і тепер ми могли зустрічатися і посеред тижня. Одного разу я застав в нього якогось старшого високого чоловіка, який, побачивши мене, зніяковів і поспішно попрощався. Коли він пішов, Петро розповів, що це Йосиф Кладочний, колишній капелан для політв'язнів в польських тюрмах, доктор богословських наук, один з довірених і приближених людей митрополита Шептицького, великий патріот і кандидат на єпископа.

Я ще цього ж дня ввечером зайшов до владики Стернюка і запитав, чи знає він Кладочного?.

- А ви де його зустрічали?

З неприхованою тривогою запитав владику. Я розповів.

- Втікайте від нього. Це не людина, а кагебіський пес. Він, мабуть, і рідного батька продав би. Аморальний тип. Ще студентом одружився з полькою і мав з нею дитину. А Шептицького обдурих і висвячувався в целібаті. Коли Шептицький довідався і запитав, що це означає, він викрутився, що вона змусила його до шлюбу, бо заявила, що знає його як члена підпільної ОУН і видасть польській поліції. Що він з нею жити не буде. Шептицький уневажнив цей шлюб, бо він укладений на фальшивій підставі. Кладочний був капеланом української дивізії “Галичина” в німецькій армії, під Бродами був ранений і попав в руки НКВД. Проте він залишився жити у Львові, але всі священники його бояться, бо він багатьох видав. Його використали як провакатора проти брата митрополита Климентія Шептицького, який був ігуменом Студитів. Климентій ніколи жодною політикою не займався, і сталіністи не мали найменшої причини його арештовувати. В 1947 році до монастиря в Угневі, де жив старенький Климентій, прийшов Кладочний і заявив, що він склав звіт про стан нашої Церкви і хоче передати його до Риму. Просив, щоб Климентій завірив цей звіт своєю рукою і поставив печатку. Коли ж Климентій це зробив, то

через кілька годин прийшли енкаведисти і його арештували. Це було єдине звинувачення проти Студитів, яких відразу і вигнали з монастиря...

Я розповів про це Дужому і попередив, щоб остерігався цього “патріота”. Петро подякував і додав, що його вже попереджували, що Кладочний стукач, але він йому нічого не розповідає, а більше його слухає. Петро почав писати свої спомини. Він читав мені їх і просив нікому не розповідати. Він описав, як уперше зустрівся з братом Миколою, коли той повернувся з війни 1920 року. Брат прийшов у військовій формі, а він злякано визирав з-за маминої спідниці. Але скоро вони заприятелювали, і брат навчив його читати, писати і декламувати вірші. Коли вони пішли до школи, то директор Мусій дав йому читати газету “Діло”. Петро почав читати, а в класі почали сміятися. Він здивовано поглянув, що сталося? Тоді озвалася дружина директора:

- Мусію, це ж перший клас, дай хлопцеві книжку!

- Ну, що ж читати ти вже вмієш, а що ти ще знаєш? Що - знаєш вірші, ану розкажуй!

Петро почав декламувати:

*...За кров, за муки, за руїну
Верни нам, Боже, Україну...*

Тепер у класі стало тихо, тихо... В очах дружини директора школи блищали сльози. Так Петро написав свою хроніку аж до своїх арештів поляками, німцями і енкаведистами. Під Києвом його арештували німці під час мітингу, який їх похідна група влаштувала у Василькові і проголосила відновлення Української Держави. Його допитував шеф гестапо Мюллер. На його запитання:

- Що ви робите в Василькові?

Петро відповів, що він їде в Казахстан, щоб привезти свою матір, яку туди вивезли більшовики. Німець здивувався і запитав через перекладача:

- Хто Петро по професії?

Петро відповів, що він молодий поет. Гестапівець розреготався і запитав:

- Чи ви думаєте, що так скоро, як пишете вірші, то німецька армія займе Казахстан?

Петро відповів, що він так думає. Гестапівець аж затрясся від реготу. Нареготавшись, він мовив:

- Їдьте до Львова, ми ще не зайняли Києва, а коли ми займемо Казахстан, то мати сама приїде.

Він наказав видати Петрові безплатний проїзд і пропуск до Львова. Коли Петро був вже на вулиці, то ще чув, як реготав цей гестапівський

костолом. Він пішов на залізничну станцію і першим поїздом приїхав до Львова. На головному двірці при перевірці документів його арештували, кинули до тюрми і через кілька днів, роздівши донага, разом з великою групою друзів-однодумців повезли на розстріл. Під винниківським лісом їх перестріла українська поліція і, показавши німцям якийсь папір, забрала в'язнів під свій конвой. Заїхавши в ліс, поліцаї видали їм одяг і взуття та наказали втікати. З того часу Петро перебував на нелегальному становищі. Наступного року, за наказом проводу ОУН, пішов організовувати українське націоналістичне підпілля на Східній Україні. Через рік знову потрапив в руки німецької контррозвідки. Був засуджений на кару смерті. Коли їх вели на розстріл, на конвой напали місцеві хлопці з підпілля, і йому пощастило врятуватися. Повернувшись на Західну Україну, був призначений референтом відділу пропаганди і преси. Тут він часто зустрічався з командуючим УПА генералом Шухевичем-“Чупринкою”, про якого згадував з найвищою похвалою.

Одного разу під Куровичами п'ятнадцять селян, озброєних п'ятнадцятьма німецькими ручними кулеметами, розгромили цілий батальйон НКВД. Частина енкаведистів скошили кулеметними чергами, а решту полонених привели до Шухевича. Шухевич сміявся і питав селян:

- За якими правилами ви воюєте? Хто таке коли бачив? П'ятнадцять вояків і п'ятнадцять кулеметів!

А до полонених енкаведистів мовив:

- І ви ще збираєтеся завоювати Україну? Ваш цілий батальйон знищили п'ятнадцять українських селян!

- Ані відкрилі такої агонь, що ми білі уверени, що там полний курень УПА. - виправдувались москалі.

Влітку 1945 року Петра з дружиною і братом Миколою енкаведисти витягнули непритомними з загазованої і заваленої криївки. Через кілька годин, коли він опритомнів, розпочали слідство. Петро на всі запитання слідчих відповідав, що він нічого не пам'ятає. Так само казав, що не пізнає, коли йому робили очні ставки.

Одного разу Петра Дужого і Степаняка (коли перебували під слідством) повезли у львівську колонію для дітей, батьки яких були в УПА. Колонія містилась в польському монастирі, і начальником її був зрусифікований жидок полковник НКВД Грушко. Він поскаржився прибулому начальству, що його підопічні зовсім не “желают ісправляться”. Далше Грушко жалівся, що дівчата спілкуються лише між собою, моляться і перешіптуються. Не сприймають комуністичної ідеології. Всі його зусилля переконати хоч одну з них, щоб відреклася своїх батьків

“ворогів народу”, були марними.

Прибулий з Петром і Степаняком генерал наказав привести всіх дівчат колонії. Він звернувся до них з такою промовою:

- Ми привезли до вас двох колишніх керівників УПА, в якій проти радянської влади воюють ваші батьки. Як бачите, ми їх помилували і поводимося з ними - як найвищої марки гуманісти. Якщо ваші батьки добровільно вийдуть з підпілля, то їм не загрожує покарання за війну проти радянської влади. Отже, ви напишіть до них листи, щоб вони припинили боротьбу, бо в противному разі ви від них відрікаєтесь. Дівчата були у віці 10-15 років. Степаняк запитав в Грушка:

- Яку освіту вони можуть одержати у вас?

- Ну, звичайно, середню, а навіть вищу, але, коли вони не схочуть дати себе перевиховати, то ми будемо поступати з ними, як зі злочинцями.

- А хіба ж то злочин - любити своїх батьків? - Запитала одна з дівчат.

“Вихователі” презирнулись, розвели руками і пішли до виходу.

Про інший випадок під час слідства розповів Петро у своїх споминах:

- Одного разу слідчий був чимось зайнятий і дав йому газету “Радянська Україна”. Петро розгорнув і, читаючи статтю, в якій уряд радянської України вимагав притягнути на Нюрберзький процес українських буржуазних націоналістів, посміхнувся...

- Ви, - що знайшли якусь помилку? - зреагував слідчий.

- Так, тут серед інших, вимагають притягнути до суду і Осипа Назарука, який помер ще у 1940 році. Я сам був на його похороні.

- Що ви кажете! На заході преса буде писати про нас, як про дурнів?

- Навіть - більше. Будуть говорити, що большевики - канібали, хочуть судити померлих. Буде політичний скандал!

Слідчий вхопив газету і кудись вийшов. У наступні дні, протягом двох тижнів, замість допитів Петро мусив перечитувати всі газети, що виходили в Україні.

Нарешті, йому оголосили вирок - кара смерті. В камері смертників їх було кільканадцять осіб. Засуджені на смерть вели себе по “різному”. Одні танцювали, інші плакали, рвали на собі зі страху волосся. Петро спокійно молився. До нього підійшов колишній старший лейтенант радянської армії, засуджений за вбивство іншого офіцера, і попросив:

- Навчи мене молитися, я виріс в дитячому будинку і не вмію...

Петро навчив, і вони молилися разом.

Щоночі здригалися від викликів:

- Номер... Вихаді з вещами!

Усім було зрозуміло: на розстріл. І так щонаочі протягом двох тижнів, які здавались довгими жахливими роками. Нарешті, в камері залишився лише Петро і лейтенант. Вони завзято молилися, безнастанно взиваючи “Богородице Діво...”. І спокійно чекали.

Минула ніч...

Минула друга, третя...

Через тиждень їх викликають разом, але вдень... Їх завели до зали, за столом в якій сиділо кілька чоловік у військовій формі. Один з них встав і оголосив, що в в ССРСР відмінено смертну кару, і їм її заміняють на 25 років таборів. Такою була сила молитви до Пресвятої Богородиці.

Вона, Небесна Мати, не переставала опікуватися обома в'язнями протягом довгих п'ятнадцяти років каторги і під її заступництвом вони щасливо вийшли з-за колючих дротів і завжди розповідали про Божу Всемогутність і Безмежне милосердя Марії.

Петро Дужий був глибоко віруючим і практикуючим християнином. Любов до Церкви, повагу до духовенства і Божих храмів він виніс з батьківської хати і навіть жорстока дійсність - польські, німецькі тюрми і репресії та довголітні страхіття большевицьких тюрем і концтаборів не змогли витравити з нього цих християнських чеснот і перетворити його в бездуховного раба. Це було, мабуть, причиною того, що він, незважаючи на мої застереження відносно Кладочного, все-таки йому довір'яв і ділився з ним своїми споминами. Приблизно через два роки після того, як я попередив його про “патріотичні діла” доктора богословії Кладочного, Петро написав перші спомини про сталінські концтабори. Написаного він не встиг прочитати нікому зі своїх друзів - з надрукованим рукописом пішов до Кладочного.

Кладочний похвалив його і сказав, що в нього талант на рівні з Стефаником. Коли Петро повертався додому, на вулиці його зупинили кагебісти і вчинили обшук. При цьому витягли з кишені спомини про його перебування в концтаборах. Після цього пішли з ним додому, забрали друкарську машинку і домоглись розписки, що він їм віддає її добровільно. Крім цього, зробили обшук в його родички, викладача політехнічного інституту де він зберігав рукописи своїх споминів від початку, і вилучили їх.

Почалися виклики до управління КГБ і Львівської прокуратури з погрозами нових репресій, що довело Петра до інфаркту. Коли я, нічого не знаючи про візити кагебістів, зайшов до Дужих, то Петро лежав уже після інфаркту.

Він спочатку встидався признатися, що знехтував моїми

попередженнями, але пані Марія розповідає про черговий “подвиг” Кладочного. Вони просили деякий час до них не заходити, бо за ними стежать.

“ЩЕ ТИХ ДНІВ НЕ ЗМОВКЛА СЛАВА...”

Увесь Львів і далеко поза ним сколихнула звістка про страхітливе вбивство композитора Володимира Івасюка. Офіційній версії, яку вперто поширювали, що це самогубство, - ніхто не вірив.

Могилу Івасюка на Личаківському цвинтарі щоденно відвідували тисячі львів'ян і приїзжі з навколишніх і віддалених сіл і міст. В трамваях, автобусах, поїздах і на місцях праці розмови точилися про розправу Москви з діячем української культури.

На Зелені Свята на Личаківській цвинтар прийшли десятки тисяч людей. Після Служби Божої у Володимира Петриці, я зібрався також на Личаків. О. Володимир вже не бажав скласти мені компанію, бо ще пам'ятав погрози кагебістів, і я пішов один. Щоправда, я лише вийшов на Пекарську, як вже йшов у великому натовпі народу. Серед гурту я стрів батька Ірини Калинець і ще деяких знайомих.

- Ви йдете на могилу Івасюка?

- Так, - відповів я.

- Туди ви ще встигнете, а тепер ходіть з нами на могили Січових Стрільців і помордованих у 1941 році.

Я пішов з ними.

Назустріч нам ішов великий гурт приїзжих, які, порівнявшись з нами, запитали:

- Де тут могила Івасюка? Ми перший раз... приїхали з Перемишлян.

Я вивів їх на широку алею, що вела до Івасюка, і повернувся назад. Ми відслужили кілька панахид на стрілецьких могилах і помордаваних на Лонського. Потім пішли до Івасюка. Там вже було багато людей, що співали релігійні пісні і молилися. Могила вкрита горою квітів. Перед нею стояла заплакана сестра Володимира Івасюка і наливала воду в посудини з квітами. Звідусіль напливало щораз то більше людей. Почали співати панахиду, потім молитися і знову співали церковні пісні. Близько шостої години “люди в цивільному” намагалися виганяти з цвинтаря прибулих. Але надаремно. Побачивши, що їх зусилля марні, тайняки обмежились тим, що стояли тихо і намагались заводити провокаційні розмови. Коли стемніло, навколо могили стояли тисячі львів'ян.

*О, спомагай нас, Діво Маріє,
в гірких терпіннях цих життя...*

З тисяч грудей линув цей католицький гімн - як протест проти жорстокої дійсності, якою пощасливили Україну окупанти.

*Хочемо Бога - він наш батько,
хочемо Бога - він наш Цар...*

При сьйві місяця, здавалось, що не лише люди, а й дерева підносили до неба свої прагнення, злиті в єдиний могутній голос, який свідчив, що злодійським вбивством окупантам не залякати Україну.

Ще довго жили львів'яни під враженням цього вечора і намагались часто, особливо в суботу і неділю відвідівати цвинтар. Проте кагебісти не дрімали. Почалися арешти просто на могилі, а потім і судилища над тими, хто їм особливо не сподобався. Політв'язня Петра Січка і його сина засудили на роки концтаборів лише за те, що сказав над могилою кілька слів:

- Ой так, добрі люди, не забуваймо Бога.

Стало відомо, що від родини Івасюка вимагали перенести його в Чернівці.

Богдан Горинь розповів, що на письменника Ростислава Братуня, який в своїй статті, опублікованій в газеті "Вільна Україна", написав: "До останніх днів ми з ним (Івасюком) плідно співпрацювали..." в Києві напали і побили його тайняки.

До нас на роботу приходив капітан Чорнодоля. Він працював начальником дільниці, яка будувала панельні будинки для військовослужбовців. Він просив, щоб допомогти йому вивести будівельні осі з допомогою теодоліта, і за це щомісяця десь протягом півроку платив нам по п'ятдесят карбованців. Розмовляв з нами лише українською мовою, на Великдень вітався: "Христос Воскрес!". Чорнодоля деколи мав з нами розмову про злодійство і корупцію чиновників і розповідав про такі махінації у військових частинах. Але про вбивство Івасюка він висловився скептично:

- Кому потрібно було його вбивати? Як ви думаєте?

Я відповів:

- Не має диму без вогню... Коли тисячі людей не вірять в його самогубство, а офіційні повідомлення суперечливі, значить, причина його смерті – таємниця...

Чорнодоля на це нічого не відповів, а коли ми з ним випадково деколи зустрічалися, привітно зі мною вітався і розповідав, що в армії йде розкрадання повним ходом будівельних матеріалів, але він мусить мовчати, бо боїться, щоб його не перевели в Забайкальський округ.

Пісні Івасюка, особливо "Червона Рута", широко лунали в містах і

селах України - як відповідь окупантам людоїдам, що замордували їх творця.

Я після закінчення праці над книгою “Бог і людина”, на прохання владики Володимира і інших підпільних священиків, збирав матеріали для “Історії Української Церкви”. Владика Володимир підкреслив, що професор Чубатий видав свою Істрію нашої Церкви лише до XV століття, а після того у нашій історії Церкви з’являлось щораз то більше великих білих плям, котрі конче треба заповнити. Владика Володимир розповів, що, кагебісти тепер особливо розбушувалися. Знову по Львову роблять обшуки, деколи навіть злочинським методом, коли в помешканні нікого нема. Він радив друкарську машинку вдома не тримати, бо вони можуть навіть випадково знайти копії праці “Бог і людина” (якщо їх уже в когось не вилучили) і будуть шукати за джерелом, яке їх випускає. Я відвіз машинку в Дубляни до Івана Кулинич, де вона пролежала цілий рік. Через рік ми передали її священику з Луганської області Григорію Цимбалу.

Я продовжував їздити до Карова. Відремонтував дах і стіни кімнати оббив чеською деревоплиною, яку мені привіз Йосиф Вусик. Він розповів, що в його тещі в Карові кагебісти робили також обшук. Теща запитала: “Що вони шукають?” Замість відповіді на її питання - запитання:

- Де ваша література?

- А що то є? - запитала малописьменна селянка.

Нічого не знайшовши, кагебісти поїхали, нічого не пояснивши здивованій селянці. Теща поїхала в Сокаль до прокурора, де секретарка сказала їй, що ордеру на обшук в них не зареєстровано. Вона звернулась до прокурора і запитала:

- З якої причини в мене робили обшук?

- Якщо робили, значить, так і треба... – відповів прокурор.

Теща підозріває, що це сталося відразу після того, як на автобусній станції Підзамче хтось з рідні Петра Дужого передавав через неї до Карова якийсь пакунок. Отже, за всіма членами родини Дужих йшло постійне стеження.

Взимку випав великий, сніг і під його тягарем на нашій стайні в Карові завалився дах. Я вирішив відремонтувати стайню і протягом літа готував нові крокви. Тонких сосон привіз мені з Бірку Михайло Харечко, і я сам їх потесав. Під час відпустки вже восени я розпочав перекривати стайню. Мені допомагали Олександр Сайчук, який вже був на пенсії і часто приїздив зі Львова, і сусід Павло Козак, Гриньків батько.

Одного разу під час обіду Павло розповів як він уникнув смерті в

німецькому концтаборі.

- У 1941 році нас кілька десятків карівців мобілізували копати окопи під Равою-Руською. Одягли в московські мундири і замість зброї видали лопати. Коли почалася війна, нам зброї не видавали, і так з лопатами ми в околиці Жовкви попали в німецький полон.

Спочатку нас охороняла українська поліція. Можна було втекти, та поліцаї казали нам не втікати, бо може бути гірше, а нас, українців з Західної України, і так відпустять, бо знають, що ми лише робоча сила, а не червоноармійці. Проте скоро поліцаїв замінили німецькі солдати і почали гнати нас на Захід. Коли пригнали в концтабір у Німеччині, ми вже були перемучені і ледве живі, зморені голодом. У концтаборі нас продовжували морити голодом. Через кілька тижнів ми, шість карівців, вже не могли стояти на ногах. Наглядач заявив: що якщо ми хворі, то можемо йти в лікарню. Від в'язнів, які прийшли перед нами, ми довідались, що з тої "лікарні" ще ніхто не повертався. Одного дня ми все-таки зважились йти до "лікарні", бо відчували що нас покидають останні сили. Підтримуючи один одного, ми пройшли половину дороги і порадившись, вирішили повернутись до бараку.

- Як маємо помирати, то краще помираймо "без допомоги".

До бараку ми приповзли на руках. Почали тихо молитися, бо не сподівались перебути цю ніч. Хтось з карівців, знаючи, що в мене є недопалок свічки, промовив:

- Козак, Павле, засвіти свічку, будемо вмирати...

Я засвітив свічку. Нараз двері бараку відчинились і на порозі устав вартовий, негр.

- Хто тут Козак Павло? - запитав він англійською мовою.

Я відповів також на англійській, подумавши, що він прийшов, щоб погасити свічку.

- Я Джон, що з тобою працював колись на виноградниках в Америці. Я випадково почув твоє ім'я. Ти мене пам'ятаєш? Як ти тут опинився?

- Я пам'ятаю, але не маю сили тобі розповісти, бо ми тут вмираємо з голоду...

Джон витягнув з торби півхлібини і подав мені. Я розділив на шість кусків, і ми вмиль проковтнули їх. Джон вийшов і за кілька хвилин повернувся з чайником кави і цілою хлібиною. Наказав нам їсти дуже поволі. Наступного дня він знову підгодовував нас, і ми вже могли стояти на ногах. Ми розповіли, як ми тут опинилися. Джон пішов до начальства і про все розповів. Нам почали давати більше їжі, і сили поволі почали повертатись. Джон постарався, щоб нас послали копати картоплю. Коли

ми приїхали на поле, то першу картоплю, яку викопали, з'їдали сирого. Кожний з'їв майже відро сирого картоплі, і ніхто не скаржився на болі в животі. Так завдяки Божій ласці і щасливому випадку, який звів мене зі знайомим негром, я і карівці, що були зі мною, залишилися живі, подали звістку до Карова і до кінця війни працювали в сільському господарстві, уникнувши таким чином неминучої смерті.

Козак Павло прожив у Карові до глибокої старості. Він і його дружина Меланія були нашими найкращими сусідами. Вони завжди виручали маму, коли вона від'їздила до Львова. Після смерті мами ще кілька років доглядали курей. І я завжди, коли приїздив до села, заходив до них як до близьких і добрих людей. Павло відзначався чесністю, побожністю, ніколи і ні з ким не сварився, не говорив поганих слів і не проклинав, що на селі часто трапляється.

Другим сусідом в Карові, з яким я підтримував дружні стосунки і ділився інформацією про “Самвидав” і передачі радіо “Свобода”, був Юліян Ментух. Він часто помагав ще мамі в господарських роботах, пізніше приходив до мене, коли треба було порізати дерево на дошки, або просто поговорити. Чекав з нетерпінням розвалу московської імперії, на жаль, не діждався. Помер за кілька років до проголошення України Суверенною Державою. Так за працею і частими поїздками до Карова минули мені сімдесяті роки. Так минув і вісімдесят перший. У Львові я заходив до Владика Стернюка, але не так часто, як раніше. Деколи владика приходив до мене, розповідав, що кагебісти не полишають його в спокою, викликають на “розмови”, на яких “попереджують”, залякують, “радять” виїхати за межі СРСР або іти з ними на співпрацю. О. Володимир Петриця в той час відправляв Службу Божу, переважно в монахині Юлії. Крім мене, туди приходили ще дві-три жінки, бо багато людей Юля також не хотіла скликати - боялася нападів кагебістів, які ще в шістдесяті роки робили в неї обшуки і викликали на допити.

До Дужих, після того як дізнався про “візити” кагебістів, я не заходив. Десь через півроку до мене завітали Петро і пані Марія. Вони розповіли, що їх викликали до Львівської прокуратури. Прокурор верещав на них і залякував. Допитував, з якою метою Петро писав “антирадянські” спогади. Петро відповів, що він нічого не писав проти радянської влади, лише проти сталінізму.

- Я сталініст, - закричав прокурор. - І я представник радянської влади. Якщо ви проти сталінізму, то ви і проти мене. А якщо ви проти мене, то і проти радянської влади! Про те, що дурний Хрущов колись натворив, ви вже забудьте, тепер ми будемо йти далі сталінським курсом!

Петро хотів заперечити, що такої зміни в політиці він ще не чув, але “страж радянських законів” не дав йому нічого сказати і почав кричати до пані Марії:

- Ви - що собі думаєте? Що скоро буде Самостійна Україна, і ваш чоловік стане гетьманом? Розпустив вас той Хрущов, але ми вас скоро поставимо на місце!

Накричавшись удосталь, “реставратор сталінізму” нарешті захрип і відпустив Дужих, наказавши їм прийти до нього через тиждень на десятю годину.

- І чого він ще хоче? – з тривогою запитав у мене Петро.

- Нічого він вам не зробить, - відповів я впевнено. - Якщо б він міг щось зробити, то зробив би, а не кричав, щоб вас налякати.

Через тиждень Дужі знову зайшли до мене. Розповіли, що вони ждали на того прокурора до дванадцятої, а їх не викликали.

- Для чого ж тоді він казав нам приходити?

- Зрозумійте, що така його робота. Він є пес імперії такий, як і Кладочний, лише вищого рангу, йому кажуть гавкати, і він гавкає. Якщо б казали кусати, то він не лаяв би, а кусав.

Подружжя Дужих заспокоїлось. Відтак вони розповіли, що Кладочний до них приходив ще раз і говорив ніби-то і його викликали в КГБ і питали, на якому рівні літературний талант Дужого? На що він відповів, що на рівні Стефаніка...

- І я ще молився до душі Шептицького, щоб вам нічого поганого не зробили. - Додав він.

Петро відповів, що він не потребує його послуг. Кладочний зрозумів, що з нього зірвали маску і більше не приходить. Коли я зайшов до Дужих через кілька місяців, Петро розповів, що його викликав новий начальник Львівського обласного КГБ Черпак і розмовляв з ним дуже лагідно, вибачаючись за ті турботи, яких завдали Дужому його підопічні і в розмові часто згадував про своїх попередників, бонзів державної безпеки, які колись допитували Петра, і здригався щоразу, коли Петро нагадував, що вони померли.

Я розповів про це Ірині Калинець і Стефі Шабатурі, яких після повернення з мордовських таборів і заслання не хотіли прописувати у Львові. Вони пішли на прийом до Черпака, і хоч він зустрів їх не дуже приязно, але дав дозвіл на прописку.

У праці, невпинних пошуках знань, інформації у тривогах наступив 1982 рік, сорок сьомий рік мого існування на земній планеті. Аналізуючи сьогодні цей шлях, який я пройшов по “цій долині сліз”, я вдячний своїм

батькам, особливо мамі, що передали мені любов до праці, до Божих законів, до рідної землі, до пошуку справедливості, до знань. Я ніколи не прагнув робити кар'єру чи нечесним способом здобувати гроші, славу, чи будь-які матеріальні добра.

Пізніше моїми найкращими вчителями були владика Володимир Стернюк, спілкування з Петром Дужим, шістдесятниками, священиками підпільної УГКЦ і усіма справжніми українськими патріотами, які навіть в нестерпних умовах імперії зла, не втрачали надії на відновлення Української Держави і робили все, що було в їх силах, щоб цей час прискорити. І сьогодні за Шевченком можу повторити: “Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою....”

Кінець першої книги моїх спогадів.

УПА В КАРОВІ

Карів — село Сокальського району Львівської області віддалене 2 км. на південний схід від м. Угнова, 4 км. від залізничної колії Угнів-Белз. Село налічує близько 400 селянських дворів, за 2 км. на північ від осель Карова протікає притока Буга — річка Солокія, за 1,5 км. на північний схід від Карова починається сосновий гай — Бірок. На схід від Карова на віддалі 3 км. — с. Домашів, на південь від села за 3 км. тягнуться великі ліси шириною 6-8 км і довжиною десятки кілометрів, які на сході з'єднуються з поліськими лісами, а на заході — доходять до теперішньої польської границі. Письмові відомості про Карів у архівах від 1490 р. Очевидно, якісь поселення були і давніше. Карів ділиться на три частини: північно-східна частина села — Воля; північно-західна — Копані та південно-східна — Кінець, де, як вважають, були найперші поселення. Кінець тягнеться від церкви св. Великомучениці Параскевії і цвинтару на 1 км. на схід до ставу. Між частинами села Воля і Кінцем простягався “панський двір” і панська гуральня, які були власністю польських поміщиків, а пізніше орендаря — жида Райса, тепер належать колгоспу.

Вже перед Першою світовою війною Карів був знаний як осередок високої національної та релігійної свідомості. Тут діяла читальня “Просвіти”, а при ній кооперативна крамниця і молочарня. Довголітнім парохом в Карові був до 1912 р. відомий композитор Віктор Матюк. Він прославився не лише як священник і композитор, але й як оборонець селянських справ у судах, свідомий громадянин і лікар. Понад десять селянських хлопців вчилися в гімназії, серед них такі особистості, як Микола Дужий, який після закінчення гімназії вступив добровільно до УГА і воював у її складі до 1920 р. Повернувшись додому, вчився потім в

Польському Державному Університеті у Львові, член-засновник УВО 1923 р. і ОУН 1929 р. Довголітній секретар “Просвіти” у Львові, чудовий оратор, організатор читалень “Просвіти”, член Української Головної Визвольної Ради, довголітній політв’язень. Другий — малоземельний селянин Теодозій Матвіяс — також студент тайного Університету, пізніше вчителював в Карові і Раві-Руській. Третій — Нестор Іванина, син бідного селянина, з гімназії був узятий на фронт в австрійську армію, попав в російський полон у 1916 р. В Києві закінчив гімназію і вчився в Першому Українському університеті, заснованому урядом гетьмана Павла Скоропадського, де історичним факультетом керував Грушевський; закінчив 1923 р., повернувся до Карова і знову виїхав на навчання до Праги. Там закінчив за два роки відділ історії Європи і, повернувшись до Львова, не міг ніде знайти роботи, оскільки на роботу приймали лише поляків. Зневірившись у пошуках праці, хоча б шкільного вчителя, Нестор написав спомини “Залізні роки” і за гонорар, одержаний від “Просвіти”, відкрив сільську крамничку. Не міг Нестор працювати як історик із приходом більшовиків в 1939 р., а працював вчителем математики в селах Волині до виходу на пенсію.

В Карові завдяки о. Матюкові співав також чудовий церковний хор, довголітнім диригентом якого був дяк Андрій (Андріан) Воронка. Активно діяло церковне братство, яким керував помічник дяка Онуфрій Матвіяс. Театральний гурток в читальні “Просвіта” щонеділі давав виставу. Польська влада часто закривала читальню і забороняла вистави. Проте такі заборони не залякували, а ще більше активізували національну свідомість селян, особливо молоді. В 30-х роках серед села зусиллям молоді при активному пожертвуванню всіх українців Карова побудовано чудовий читальний дім з баштою, на якій встановлено годинник, який голосно вибивав годину. В ньому, крім великої театральної зали, містилася крамниця і бібліотека.

Був заснований також осередок ОУН, найбільш дієвим членом якого був Дем’ян Іванік, який, між іншим, виконав терористичний акт — застрелив агента поліції польського шпигуна Йосифа Мазура. Оточений польськими жандармами в батьковій хаті, Дем’ян відважно вступив з ними в бій і, коли поранив начальника жандармерії, то поляки почали втікати, а він вискочив з горища хати і щасливо добрався до гаю (Бірку). Перебуваючи якийсь час на нелегальному становищі, в 1938 р. перейшов на Закарпатську Україну, де загинув як герой в боротьбі з мадярськими загарбниками. На жаль, нема йому в селі ні пам’ятника, ні навіть символічної загальної могили. Не знає про нього тепер молодь, лише

старенька сестра Іванка зберігає ще про нього пам'ять. То ж нехай тих кілька скупих слів ляжуть тобі на могилу замість китиці квітів, безстрашний Герою України.

На вимогу громади села в Карові ліквідовано корчму, і Гершко змушений був продати будинок-корчму (який громада відкупила під школу, що дало можливість довести кількість класів до шести), а сам забиратися з села. В Карові залишилися ще кілька жидівських сімей і найбільш відомий Нусик, який мав крамницю, і Давид, що займався посередництвом в торгівлі і нелегально торгував тютюном і горілкою. Ці жиди мешкали до ліквідації їх німцями в 1942 р. Було в селі декілька сімей поляків, які не були корінними мешканцями, а спроваджені польським поміщиком як двірські слуги. В 1939 р., після розгрому Польщі, Карів став пограничним селом. Границя між Німеччиною і СРСР проходила по річці Солокія. Коли “доблесні визволителі” почали репресії в Західній Україні, багато молоді переходило нелегально границю на німецький бік. Карів став одним із багатьох пунктів, де місцеве населення помагало втікачам з “країни трудящих” переправитись на німецьку сторону і, таким чином, уникнути катувань у тюрмах і концтаборах. На переведенні втікачів спеціалізувались особливо один хлопець сирота Лесько та брати Іванюки — Теодозій, Дем'ян і Павло, які проживали на хуторі Боженка над самою рікою. Вони успішно допомагали втікачам зі Львова та іншим і ні разу не мали провалу. Так вони продовжували свою роботу до літа 1940 року, коли були арештовані вдома, лише за підозрою, разом із 30-а іншими чоловіками з Карова. Більшість із них загинула в більшовицьких тюрмах і таборах. Сім'ї всіх арештованих були вивезені в Казахстан. Село було стероризоване постійними обшуками і страхом.

З приходом німців 22 червня 1941 р. пограничники Карівської застави втекли без бою, кілька днів тривали репресії проти комуністів і комсомольців, з яких двох — Корецького і Сідельника — розстріляли, інші — втекли до Німеччини на роботу.

Німці спочатку не дуже гнобили село, але вже під кінець 1941 р. почали акцію вивозу молоді на роботу до Німеччини, забирали збіжжя “на контингент”, також свині і худобу — майже безплатно. Відновились праця в читальні, працювали бібліотека та аматорські гуртки давали вистави. В школі відкрили 6 класів. На місці більшовицького колгоспу німці відкрили т. зв. “Лігіншафт”, тобто державне господарство, керівником якого був москаль Шереметев, колишній голова колгоспу, член КППС. До праці в “Лігіншафті” зганяли малоземельних селян за мізерну плату.

Взимку 1943-1944 рр. почали вербувати молодих до дивізії “СС-

Галичина”. За наказом ОУН молоді хлопці відмовлялися іти в дивізію і, не зважаючи на погрози і сильні облави поліції і жандармерії, всього 5 чоловік пішло в дивізію:

1. Панькуша Титон — повернувся і помер в селі;
2. Гайда Василь— також недавно помер в Карові;
3. Дацишин Василь — загинув під Бродами;
4. Матвіяс Дмитро — повернувся і помер;
5. Осміловський Юрій — живе в Карові.

Навесні 1944 року, вже починаючи з лютого-березня, до села доходили тривожні вістки про жахливі події на Холмшині і Підляшші. Передавали, що польські банди нападають на українські села, грабують, мордують і палять. Щовечора на півночі було видно заграви. Незабаром це підтвердили очевидці — втікачі з тих околиць, які приїздили переважно возами до села і просили захисту, допомоги харчами і соломою для коней. Уже в кінці березня почали поширюватися погрози польських бандитів, що вони мають намір знищити Карів, який дає допомогу втікачам з Холмщини.

Потім надійшли відомості, що поляки мають свою акцію нападу на Карів здійснити на Великодень 16 квітня. Село було в повній тривозі, готовності до втечі, виставило посилену варту і направило своїх посланців на Волинь з проською прислати відділ УПА для рятунку. І справді, в ніч з суботи на Великдень член ОУН з 30-х років Ментух Іван привів з Радехівщини цілий курінь повстанців. Курінь складався переважно хлопців з Волині, було в ньому також 120 азербайджанців, колишніх полонених, яких визволила УПА з німецького концтабору. Це був історичний незабутній Великдень в Карові. Радості селян не було меж. Вони щиро приймали повстанців, які добре охороняли село, а після свят заснували в панському дворі військовий вишкіл для молоді з навколишніх сіл, пішли в рейд на Холмщину, погромили польські бандитські боївки і вигнали їх вглиб Польщі. Селяни спокійно веснували. На жаль, влада УПА не довго тривала в Карові. Через кілька тижнів німецька моторизована частина несподівано, серед дня, напала на село, минула панський маєток Корчунок в лісі за 2 км. на захід від Карова, де стояв боєвий курінь УПА, яким командував Дмитро Пелип-“Ем”, відкрила щільний кулеметний вогонь з бронетранспортерів і літаків, запаливши 8 хат у західній частині села. Повстанці з Вишколу мужньо відступили з села, при цьому загинуло кілька хлопців з Вишколу. Німці вбили трьох селян, які були під селом на полі, — старосту села, поставленого німцями ще 1942 р., Матвія Пігуру та ні в чому не винних Івана Чайку та Євгена

Піддубчишина. При відступі німців з Карова до Рави-Руської їх атакував курінь “Ема”. В селі знову запанував сум, плач і тривога. Вишкіл УПА перенесли в с. Хлівчани, розташоване 12 км на південний схід від Карова. Хоч повстанці і не мали більше постою в Карові, проте і далі стерегли село. Незабаром відігнали польську невелику банду, яка хотіла вдертися в село. Потім розбили відділ партизанів Ковпака, який перебував на хуторі Боженка і хотів захопити село.

З приходом в 1944 р. більшовиків майже 70 карівців влилось в лави УПА.

Загинули в УПА як герої:

1. Баран Сильвестр — в Тернополі в бою з поляками;
2. Баран Василь (член ОУН) — замордований німецьким гестапо;
3. Боднарчук Микола — в бою з бандами НКВД 1944 р. Похоронений в Карівському лісі (хутір Іваньки).
4. Ванько Григорій — в бою з НКВД 1944 р. Похоронений в Карівському лісі (на хут. Іваньки);
5. Воронка Іван — вояк УПА, замордований поляками;
6. Крамар Ольга — зв’язкова УПА, замордована поляками;
7. Кот Михайло — замордований бандою НКВД;
8. Коцюба Василь — член ОУН, вбитий поляками, похований в Карові;
9. Лютий Семен — вояк УПА, загинув на хуторі Іваньки в 1944 р. від банд Ковпака;
10. Мазур Олександр (“М’яч”) — командир чоти УПА “Месники”, курінь “Сян”. Загинув 2 березня 1945 р. в с. Мриглодах в бою з військами НКВД. Похований в с.Монастирі (тепер Польща);
11. Мазур Григорій — командир сотні “Месники” , брат Олександра, загинув 1947 р.;
12. Мазур Іван — брат Олександра і Григорія. Замордований бандою НКВД у Львові в тюрмі;
13. Панас Володимир-“Срібний” — вояк УПА від 1944 р., районний референт СБ ОУН. Загинув 1953 р. в Кам’янка-Бузькому р-ні від банди НКВД, коли йшов на зв’язок з “Буй-Туром”;
14. Юськів Олекса — народився 1927 р. в с. Карові, брав активну участь в місцевій читальні. Загинув в УПА;
15. Пігура Михайло Павлович — загинув в УПА коло с. Бутини;
16. Пігура Микола — вояк УПА;
17. Піддубчишин Василь — член ОУН, загинув в УПА;

18. Піддубчишин Микола — народився в Карові 2.12. 1913 р., вояк УПА, загинув в березні 1945 р. біля Рави-Руської;
19. Піддубчишин Мирон — вояк УПА, загинув в бою з НКВД;
20. Піддубчишин Михайло — член ОУН (псевдо “Опанас”). Народився в Карові. Директор школи в с. Вербица (Польща), кущовий самооборони у Вербиці. Засуджений в 1947 р. в Томашові Любачівському на кару смерті;
21. Піддубчишин Павло-“Малий” — брат Михайла, народився в Карові 1925 р., учився в Угнові, у Городоцькій сільськогосподарській школі, вояк УПА, загинув в боях з НКВД і поляками влітку 1946 р. під с. Новосілки біля Угнова
22. Макух Василь — вояк УПА, ранений попав в полон 1947 р. Після тюрми і концтаборів одружився і жив у Дніпропетровську. 8.11.1968 р. на знак протесту проти русифікації України спалив себе в Києві біля університету. З приводу цього самоспалення була випущена листівка “Пам’яті героя”, яка поширювалася шляхом самвидаву, і це призвело до нових репресій. Зокрема були арештовані за її розповсюдження Богдан Чабан — тепер парох церкви Володимира та Ольги у Львові і Степан Бедрило, який відбув 2 роки таборів у Мордовії, тепер фермер;
23. Осташевський Атаназій — загинув у бою з НКВД;
24. Осьміловський Роман — вояк УПА, замордований у концтаборі 1945 р.;
25. Струж Григорій — вояк УПА, загинув у боях з НКВД;
26. Струж Кость (син Григорія) — вояк УПА, загинув у с. Річиці (тепер Польща) в 1945 р., там і похований;
27. Сторонський Степан — вояк УПА, загинув у бою з НКВД біля Львова;
28. Іванік Тимофій;
29. Іванік Атаназій;
30. Іванік Михайло;
31. Іванік Андрій — загинув у с. Дениска (тепер Польща) 1945 р. і там похований;
32. Івасейко Василь — загинув у бою з польсько-московськими бандами в с.Річиця і там похований;
33. Іванік Євстахій — вояк УПА, загинув у бою з НКВД під с. Корчевом у лютому 1945 р.;
34. Ментух Петро — загинув разом з Іваніком Євстахієм;
35. Юськів Євстахій — член ОУН, замордований поляками у 1939 р.;
36. Юськів Василь — член ОУН, убитий польською бандою у 1944

р.;

37. Юськів Іван — член ОУН, вояк УПА, захоплений в полон польською комуністичною бандою і замордований 1947 р.

Минають роки, вже півстоліття відділяє нас від часу, коли ці герої з Карова разом з тисячами своїх побратимів по зброї віддали свої найкращі роки і зложили свої голови за Українську державу. Їхня жертовність не пропала. Україна воскресла як держава, і прапор, який вони скропили своєю кров'ю, гордо майорить не лише в Україні, а й по цілому світу. На жаль, в рідному селі Карові немає їм гідного пам'ятника, хоч вже минула сьома річниця незалежності, навіть немає символічної могили, на якій були б викарбувані імена Героїв, як це є вже в багатьох селах України. Народ, який не шанує своїх героїв — сам не гідний пошани. То ж ці скупі рядки нашого журналу нехай будуть замість квітів на могилу Героїв, що віддали своє життя за волю України. Всі, хто має якісь відомості про названих тут героїв УПА з Карова, повідомте нас, а їхні фотографії просимо присилати на адресу редакції.

Крім перелічених вище героїв, вояками УПА з с. Карова були:

1. Бишко Атаназій — народився 1923 р. В УПА від 1944 р., арештований у криївці 1943 р., в'язень сталінських концтаборів, помер у Львові в грудні 1991 р.;

2. Бишко Петро — вояк УПА, воював у сотні “Калиновича”. Живе в США;

3. Василюк Микола — член ОУН. Працював в читальні “Просвіти”;

4. Волоско Дмитро — за активну участь в УПА арештований НКВД. В'язень мордовських концтаборів, від знущання московськими бандитами втратив зір. Помер у Карові;

5. Дужий Петро (1916-1997) — член ОУН, референт пропаганди Проводу ОУН, член Проводу ОУН, редактор підпільних видань ОУН, автор численних книжок та публікацій;

6. Дужий Микола — народився в Карові 1901 р., вчився в Сокальській гімназії, учасник визвольних змагань 1918-1920 р. Вояк УГА (від стрільця до сотника). В Бердичеві захворів на тиф 1920 р. і після видужання повернувся до с. Карова. Навчався в таємному Українському університеті. Відбував примусову службу в польському війську. Після служби закінчив історичний факультет Львівського університету. Секретар Львівської “Просвіти” в 1930-1939 рр. Член УВО, потім ОУН, секретар УГВР, член головного штабу УПА, редактор журналу “Повстанець”. Засуджений 1945 р. на 25-тирічний термін ув'язнення. Помер у Львові в лікарні 18 травня 1955 р. Похований у Львові на

Личаківському цвинтарі.

7. Воронка Трохим;
8. Воронка Атаназій;
9. Воронка Юлія — зв'язкова УПА;
10. Крамар Василь — член ОУН;
11. Кот Петро;
12. Леуш Мирон;
13. Лис Григорій;
14. Лис Василь;
15. Лис Анна;

16. Мазур Василь — псевдо “Шпак” переховувався під чужим прізвиськом і таким чином уникнув репресій. Помер в м. Броварах під Києвом 1996 р.;

17. Пігура Микола — член ОУН;
18. Пуджило Тихон — член ОУН;

19. Панас Ольга — член ОУН. Після виходу з польської тюрми жила і померла в Польщі;

20. Ментух Григорій — народився 1928 р. в с. Карові. Вчився в Сокалі на торговельних курсах. Ранений в боях з НКВД і поляками на Закерзонні, 1947 р. перейшов границю і жив нелегально в брата Юліяна, висліджений стукачами НКВД, був арештований, після тюрми і концтаборів працював шофером в Городоцькому районі, тепер на пенсії;

21. Мазур Михайло;

22. Сайчук Дмитро — член ОУН, вояк УПА. Після ув'язнення проживав у Рясне біля Львова, помер 1965 р.

23. Сайчук Павло;

24. Іванік Марта — зв'язкова УПА, проживає в Польщі;

25. Іванік Михайло — член ОУН, загинув в УПА

26. Ментух Андрій (брат Петра) — шістнадцятирічним хлопцем пішов в УПА. Працював у підпільних виданнях УПА на Закерзонні. Під час акції “Вісла” легалізувався. Живе у Польщі. Художник.

27. Вусик Корнило;

28. Вусик Мирон;

29. Вусик Данило;

30. Вусик Атаназій;

31. Вусик Іванна (їхня сестра). Чотири брати Вусики і сестра Іванна перебували в лавах УПА. Доля братів Вусиків невідома, а сестра Іванка проживає в Польщі.

Крім перелічених ще декілька осіб перебували недовго у 1944 році.

Одні, як, наприклад, Мазур Григорій, пішли в Червону Армію на фронт, а інші, як, наприклад, Левуш Адам, перейшли до Польщі і там легалізувалися.

ГРИГОРІЙ МЕНТУХ

ЯК Я СТАВ “БАНДИТОМ”

ФОТОГРАФІЯ АВТОРА)

Ментух Григорій

(Біографія)

Народився 12 жовтня 1925 року в с. Карові Сокальського р-ну Львівської області. Батьки, Максим і Параскевія, свідомі, хоч і малоземельні українські селяни, які намагалися прищепити дітям любов до освіти, Української Церкви і українського народу. Григорій навчався у сільській школі, а у 1939 році закінчив 7-класів у м. Угнові. Брав активну участь в Карівській читальні “Просвіти”. Займався самоосвітою. Мріяв про гімназію і університет. Уже в школі пробував свої сили в поезії і літературі. В 1944 році вступив у лави УПА, про що детально розповідає у своїх споминах. 21 жовтня 1947 року був арештований і перебував у концтаборах до 1956 року. Після виходу був на спецпоселеннях до 1965 року. Там одружився і в 1965 році переїхав у село Речичани Городоцького р-ну Львівської області, де до виходу на пенсію працював шофером у колгоспі. Його син і двоє внуків мають щастя жити в рідній Українській державі, за яку батько боровся в лавах УПА, за яку терпів каторгу і поневірявся у большевицьких концтаборах.

Радість, що його змагання за Україну не пропали, підтримує в ньому молодечий дух, який зміцнює його фізичні сили.

*Життя не жаль, терпіння не жаль...
Свобода вже зацвіла.
Дарма п'янівся кров'ю кат,
Даремно злоба тліла.
Життя віддали ми в борні,
Ішли на смерть, на муки.
Святий наш злotosиній стяг
Повік нестимуть внуки...
(о. Кость Панас)*

Як я став “бандітом”

(спогади вояка УПА)

Неначе в ірій журавлі, летять роки, і старість сіла на скроні сивиною, і тільки спогади вриваються клаптиками в далеке дитинство й тривожать серце болючим щемом.

Здається, тільки вчора ще висіла колиска серед хати, в ній колисався на три роки молодший брат Петро, а мені вже, мабуть, пішов п'ятий.

Під вікном стояв ослін, а під образами бамбетель, дідуньо сучасного дивана, і я перебігав з ослона на бамбетель і назад до вікна, а відси зі словами «розбишака гавкає» знову вертався на бамбетель, аж поки не оступився і впав на підлогу.

Я плакав, бо, мабуть, вдарився, а старший брат Юльян сміявся з мене і дражнив мене цим же «розбишакою», від якого я втікав.

Пам'ятаю літній лагідний день - неділя. На подвір'ї біля воза стояли коні і їли сіно. Я видряпався на воза й хотів погладити гнідого, бо він був

спокійніший від лисого, але і йому набридла моя ласка, бо вхопив зубами мене за руку вище ліктя і скинув з воза...

Рання весна. На вузьких сільських вуличках ще не висихало болото, а навпроти нашої хати якраз перехрещувались дороги, і була калюжа болотяного місива.

Я, взутий в якісь чоботята, заліз на середину, дальшому рейду перешкодила сестра - і я мусів вертатись назад і не без втрати: чоботи лишилися в болоті.

Не пам'ятаю, чи перепало мені за те, чи ні, бо, здається, що ніколи ніхто не бив мене.

Ще пам'ятаю, як малому купили черевики, а я ніяк не хотів ходити в них і закинув їх під комору, щоб ніхто не знайшов. Як уперше пішов у школу - не пам'ятаю, але вчився добре, бо пан професор ніколи не вживав до мене таких заходів, як до мого кращого товариша і сусіда Жука.

Він ніколи не відповідав на запитання вчителя, який не мучив його дуже науками, бо знав, що нічого не вимучить, а просто клав руку йому на голову і зі словами «сядь, йолопе» притискав Жука до парти.

Зі мною такого не бувало, може, ще й тому, що мій тато часто возив учителя у якихось справах в Угнів чи Раву-Руську.

Привілеї були в мене і в сільській кооперативі, бо всяке шкільне причандалля мені давали без грошей.

Жук про те знав і, коли йому щось було потрібно, посилав мене купити і йому; як найближчому товаришеві я не відмовляв.

Виконував всі його замовлення, але з часом ці торговельні операції відкрили і довели до мого відома, що за все тато мусив розраховуватися грішми.

Не знаю - за порадою вчителя (а був він українець) чи сам тато розумів, що дітям, крім шкільної програми, треба ще щось знати та читати, бо передплатив нам, старшим, місячник "Світ дитини", а молодшим - "Дзвіночок".

Поштаря ми чекали з нетерпінням, а коли вже дочекалися, то перечитували ті книжечки від початку до кінця по кілька разів. Були там цікаві оповідання, легенди, перекази про назви міст і сіл, історичні оповідання про князів, гетьманів, запорізьких козаків, про татарські наїзди, про руйнування Січі і про все, що перенесла Київська, а пізніше Волинсько-Галицька держава протягом свого існування від татаро-монгольських орд, від турків, печенігів, від російської та польської навали. Про те, як терпів наш нарід від цього шматування нашої рідної землі.

Була в нашому селі читальня "Просвіти" і бібліотека, де можна було

позичати книжки.

Ми малими читали їх, а вечорами нераз сходилися і переказували одні другим прочитане.

При читальні був драмгурток, ставили вистави, побутові та історичні, концерти, святкували національні свята.

Кожен з нас, малих, мріяв і самому колись брати участь у цьому. Найстарший мій брат Іван вже відслужив у польському війську, і довго не довелось йому побути вдома, бо потрапив в тюрму за напад на Угнівську пошту. Це був час, коли майже весь провід ОУН виарештували поляки, а ця акція мала доказувати, що ОУН існує та діє.

Його там зловили і засудили на дванадцять років. Судили шістьох учасників цієї акції. Двом дали по шість літ, двом по вісім, а двом по дванадцять років* .

Метою цього нападу було здобути гроші для потреб ОУН. В селі не всі знали про ціль цієї акції, тому вважали це просто грабунком, допікали мамі при кожній нагоді.

Натерпілась мама всього цього. Натерпівся бідолашний Іван у польських катівнях, поки засудили, та не видав нікого. Наносилась передач і сестра, заглядаючи в заграбовані вікна Львівських бригадок, аж поки не перевезли Івана в тарнівську тюрму, а через півтора року в Равіч, з Равіча перевезли в Седльце, де він і дочекався німецько-польської війни.

Я ходив до школи, вчили учительки польки, вчили всього потрохи, а чого не вчили в школі, те ми самі шукали в читальні в українських книжках.

На задніх обкладинках письмових зошитів була карта Польщі, і я взяв (третій чи четвертий клас) та й переділив Польщу надвоє, звичайно, трохи по - загарбницьки, бо Краків відмахнув від Польщі, та на південній половині вивів “Україна”.

Переглядаючи зошити, учителька Джевічка завважила цей поділ, подивилась на мене та й каже: “Як ти бендзеш так дзеліць, то бендзеш седзець, як твуй брат”.

Коли вмер Пілсудський, дали мені вивчити реферат у честь його пам’яті. Я вивчив, але в той день не прийшов до школи. Потім пояснив, що мене боліла голова.

Так, уже в дитячих душах зароджувався протест до поневолювачів, і

* “У Львові суд присяглих 5 травня 1935 р. засудив за приналежність до ОУН та намаганий напад на поліційну станицю в Угнові міщан з Угнова: Тараса Онишкевича на 12 років, Івана Шустакевича на 10 років, Василя Решетила і шевця Василя Козловського по 8 років і з Карова: селянина Івана Ментуха на

мрією моєю було, коли виросту, піти служити тільки в українське військо.

Дванадцятирічним я оставсь без батька, брат Юльян ще кінчав науку в угнівського столяра-жида Галера.

Мені діставалась робота на господарці: орати, возити гній, навіть сіяти доводилось самому, водити коней на ніч пасти і тому подібне.

Деколи в жнива хлопці з дівчатами збирались, щоб допомогти мамі в роботі, на досвітки скосити ячмінь чи овес.

Для нас це була підтримка більше моральна, як доказ, що Іван не просто злодій, а терпить за справу загальну.

Сільську школу скінчив я в 1939 році.

Після жнив люди по можливості обмолочували збіжжя. Хто ціпами, а хто ручною молотаркою, яка переходила від одного до другого господаря. Молотили нею і ми, і це був якраз день початку польсько-німецької війни.

Німецькі літаки скинули на угнівську залізничну станцію кілька бомб. А через кілька днів польське військо вже втікало через наше село. В угнівському лісі німці оточили якусь частину і забрали в полон, а сільські хлопці на цьому місці знаходили зброю, амуніцію та інше військове спорядження.

Ввечері в селі відкрилась пальба з крісів, кожному хотілось хоч раз стрілити.

Через кілька днів у село вступили совіти - так у нас називали нових «визволителів».

Солдати роздавали дітям зошити та олівці задурно, тож малеча, побачивши військового, бігла за ним із криком: “Товариш, дайте карандаш!” Товариші давали - діти тішились, бо не знали, що цей “карандаш” так дорого потім обійдеться.

На стінах, на парканах наклеювали відозви, плакати, все те українською мовою, і несло від того всього чимось рідним, та недовго, бо влада поволі стала закріплюватися.

З польських тюрем верталися хлопці, вернувся й Іван в арештантській шинелі та шапці.

В селі було два фільварки, з наближенням червоних пани повтікали, а сільська біднота та й усі, кому не ліньки, було кинулись “грабувати нагробоване”. Добрались вже до дахів та стін...

Із сільської бідноти створювались міліція і сільська адміністрація. Хлопці, які вернулись з польських тюрем, видно, за вказівкою ОУН ще

12 років, а таргачного робітника Григорія Мазура звільнив.” - Петро Мірчук. “Нарис історії ОУН”, стор. 468

встигли захопити лісництво в свої руки. Кілька хлопців стали гаєвими, а Івана призначили лісничим. Всі вони були озброєні трофейними крісами.

Не минуло й двох тижнів, як хтось попередив, щоб кидали все і втікали, бо готуються нові арешти.

Границя проходила біля нашого села по річці Солокії, але ще не була по “радянському” укріплена, і всі, кому загрожувала нова тюрма, опинились на німецькій стороні. З-під німців на нашу сторону тікали комуністи та жиди.

В селі на фільварку розквартирувалась погранзастава, обгородилась колючим дротом.

Попри річку зорали шестиметрову полосу, акуратно заборонували, щоб видно було сліди “нарушителей”. Попри полосу затягнули в один ряд огорожу з колючого дроту, а попід село затягнули в три ряди вісімсотметрову полосу, також колючим дротом, горизонтально і по діагоналі. І став цей простір рідного пасовиська, рідної річки чужим, неприступним, страшним. Туди тільки човгали наряди прикордонників у валянках та довгих кожухах, такі ж чужі і неприступні. Недовго довелось чекати, як однієї ночі НКВД забрало зі села 30 осіб, обіцяючи “сейчас после проверки отпустить”, та так до нині по них і слід пропав. Відірвали їх від матерів, від дітей, від плуга чи від ремесла, яким люди заробляли собі на хліб насущний. Арешти були і до цього, і опісля. Сьогодні, через п’ять десятиліть з архівів НКВД опубліковано списки помордованих (тільки в замарстинівській тюрмі) таких карівців:

1. Воронка Герасим Семенович, 1908 р. н.
2. Воронка Анастасія Марківна, 1887 р. н.
3. Дужий Іван Опанасович
4. Баран Іван Федорович, 1914 р. н.
5. Василюк Григорій Андрійович, 1891 р. н.
6. Кулинич Максим Корнійович, 1914 р. н.
7. Ленчук Іван Іванович, 1910 р. н.
8. Леуш Михайло Якимович, 1914 р. н.
9. Лютий Микола Кіндратович, 1898 р. н.
10. Мазур Петро Юркович
11. Мазур Іван Васильович
12. Потятинський Сидор Тимкович, 1914 р. н.
13. Ружак Андрій Іванович, 1903 р. н.
14. Сай Данило Андрійович, 1897 р. н.
15. Струж Мирон Іванович, 1914 р. н.
16. Струж Теодозій Софронович, 1922 р. н.

17. Ментух Анастазій Йосифович, 1914 р. н.

Погнали їх, як страшних злочинців, з рідного села.

Взимку 40-го року на досвітку знову забрали зі села шість родин і повезли в Сибір.

Ніхто не знав, що чекає його завтра. Кожен замкнувся в собі і очікував на щось страшне, невідоме. В своїй хаті люди боялись про щось уголос говорити.

Крім пограничників, у селі ще було розквартироване військо.

Солдати вирізали ліс, рили окопи, копали протитанковий рів, бетонували укріплення. Вони не були подібні до війська, скоріше нагадували рабів, брудних, напівголодних, мовчазних.

Першу лінію укріплень, що проходила край села, чомусь лишили нескінченою і почали будувати другу попід Раву Руську, Синьковатич, Забір'я, Гійче, Вільку Мазовецьку.

Військо будувало бетонні укріплення, а цивільне населення, зігнане з цілої Галичини, копало вручну протитанковий рів чотири метри шириною і чотири глибиною. Кожному було призначено норму, і поки її не виконав, додому не відпускали.

Села, які примикали до самої границі, переселяли і руйнували. Так було знищено село Остобіж над Солокією.

Навесні 40-го року прийшов наказ: всі родини, з котрих був хтось за кордоном, виселити за сто кілометрів від кордону. З Карова підлягали переселенню 23 родини. Не минула лиха доля і нас. На щастя, після першого прийшов другий наказ, який дозволяв цим сім'ям жити на відстані 15 км. від границі, але без надання квартир.

Довелось самим собі шукати місця в селах Бутин, Вілька Мазовецька, Гійче, Забір'я, Синьковатичі.

Люди кинулись на розшуки, пішла і мама. Знайшла в одного господаря в Гійчу чотирьох кв. метрів кухню, а за кілометр у другого - стайню для худоби. Корів ми поки що перевели до цьоці в Карові. Брат Юльян зі сестрою Марисею перейшли жити в Гійче, а ми, менші, якось лишились удома, а через кілька днів і корів забрали додому.

Мама лишилась з нами, але на подвір'ї вдень не показувалась. Їсти нам варила ночами та досвітками. Не раз доводилось мені везти в Гійче братові та сестрі харчі та дрова й ночувати з кіньми в Гійчу. В господаря, де жили брати із сестрою, були особливі порядки: мав свою окрему комору, де під замком тримав збіжжя, муку, м'ясо, сало. Жінці кожний день видавав пайок на сім'ю і для себе окремо. Їжу вона для нього варила окремо. Дітей в нього було четверо: дві дівчини і два хлопці, менші за

мене, вони все були напівголодні. Бувало, коли сестра в неділю наварила вареників і пішла з братом до церкви, то прийшовши не заставали нічого.

Треба було для себе знову щось готувати. Якось було так, що два тижні підряд я з кіньми ночував у Гійчу, а вдень їхав додому. Для коней брав сіно обрік, заганяв у стайню та й ішов на квартиру. Вранці приходив, напував, але коні пити не хотіли, а збирали з-під себе гній.

Господар стайні також виявився доброю скотиною: коли я відходив, він вибирав від наших коней все і давав своєму.

Наші коні за цей час так охляли, що ледве волочили ноги. Нераз, їдучи лісом у дощ, промокав до нитки, коні ледве ноги витягали з болота, і мені їх було жаль. Я думав собі: якби так оцього Джугашвілі проклятого запрягти до воза, то йому я б батога не жалів, нехай тягнув би і знав, як то тяжко.

Після цієї кінської голодівки я більше з кіньми в Гійчу не ночував, і з часом наші урядовці сільські стали мене посилати на форшпан у ліс або везти якесь «начальство».

Так поступово ми приживалися вдома, тільки деколи підвозив братові й сестрі продукти.

Одного разу я замкнув маму в хаті, а сам рубав на подвір'ї дрова. Приходить один ще молодий дядько, Яцько Харків, та й питає: “Що робиш?” – “Дрова рубаю і повезу в Гійче”. – “Де мати?” - питає. – “В Гійчу”, - кажу. – “Ти брешеш. Піду сам подивлюся”. Пішов. Шарпнув двері - замкнені, обійшов довкола хати, позаглядав у вікна та нічого не побачив, бо мама сховалася за піч, як почувла, що хтось чужий під дверима. Яцько вернувся до мене і говорить: “Правду кажеш, я завтра переходжу до вашої хати жити - мені її дали”. – “Ні, кажу, я закрию браму на замок і не пущу”. – “Нічого, - каже, - з тим я собі раду дам”. І пішов.

В Яцка була хата своя, хоч старенька, під стріхою і на двох з братом. Свою половину брат ремонтував, пошивав вчасно, а Яцько прочув, що влада радянська за бідних горою, то пощо по даху лазити? Облетіла стріха, лати прогнили, до хати тече, що ж робити? - просить сільраду допомі. Як треба, то треба, і Яцько йде до нас. Розказав я мамі про мету Яцькового візиту, мама в розпачі - аж тепер кінець всьому.

На другий день вдосвіта мама поралась біля кухні, двері не були замкнені, в них стала Яцькова жінка з тлумаком на плечах і каже: “Тепер я тут буду жити”, і клунок кинула на підлогу.

Мама їй: “Чого ти мене в моїй хаті нападаєш?” – “Я тебе не нападаю, - каже вона, - то твій син нападав на пошту”. Мамі, видно, цього було досить, вхопила нападницю за обшивку, випхала з хати, а клунок викинула

за нею і закрила двері.

Ми чекали великої біди після цього “зухвальства”, але якось обійшлося, а на другий день Яцько поселився в другій хаті, а нас залишили в спокою.

Не знаю, чи то змилостивилась сільська влада над нами, малими, чи, може, сподівались, що влада зміниться, вернеться Іван і помстить...

На початку 41-го до нас на постій дали чотирьох солдатів, а до сусідів лейтенанта з жінкою.

Вони ходили з нівеліром, щось виміряли в нашому і по сусідніх селах, але я вже мав постійну роботу: вранці відвозив їх на місце роботи, а увечері привозив додому.

Тут вже й Юльян із Марисею вернулися з Гійча, і ми всі відкрито стали жити вдома.

Та недовго це тривало. На початку квітня Юльяна призвали в армію, і він опинився в “стройбаті” аж в Бесарабії як “неблагодяждошний”.

Листи писав часто, та недовго, бо 22 червня почалась війна з німцями, і листування перервалось на три роки. В ніч на 22 червня я повіз коней на нічліг під ліс. Було нас багато - старші й молодші. Над ранком нас розбудив гуркіт німецьких літаків, що летіли на Львів, і відлуння канонади зі сторони Сокаля.

Старші відразу визначили, що це війна і треба вертати додому, але коней лишити за селом на пасовиську, щоб не вислали на якийсь форшпан. За порадою старших ми так зробили і додому вернулися без коней.

Солдатів я застав розгублених. У першу чергу спитали вони, де коні. Я сказав, що пасуться під лісом, а це було трохи далеко, а насправді вони були під селом.

Солдати не знали, що робити, бо лейтенант ще зранку поїхав на ровері і не вернувся. Пізніше виявилось, що він поїхав в сільську Раду, щоб кудись подзвонити, але зв'язок перерваний, тоді він подався на погранзаставу. Пограничників вже не було, і телефон також не працював, він вирішив поїхати в Угнів, та на передмісті вже були німці. Німець стримував його та лейтенант вирішив розвернутись і втекти. Німець вистрілив, трафив у коліно, і коли цей впав, німак підійшов, забрав у нього пістолет і добив його. Якимсь чином чутка про це дійшла до наших квартирантів, та вони не повірили в це. Тоді післали мене ще з кимсь таким, як я, в розвідку. Коли ми прибігли на передмістя Угнова, то якраз люди кидали лейтенанта на воза і повезли хоронити.

Ми вернулись, розповіли, що бачили, тоді солдати зібрались, забрали жінку лейтенанта і пішли в ліси.

Після обіду ще в село влетіли 4-и верхівці, спитали, чи “германца не було”, і зникли, як і появились.

А германець тим часом головними дорогами, як багнетами, вривався в змучене тіло нашої України і перетинав відступ попередніх загарбників.

Люди раділи, хоч не знали ще, що принесе новий загарбник, але раділи. Через кілька днів цю радість приголомшила страшна звістка: у Львові в тюрмах більшовики по-звірськи вимордували в’язнів. Зі всіх арештованих в нашому селі вернулась тільки одна жінка - Пігура Пелагія. От таку пам’ять лишили нам по собі ці, що дарували нам, малим, “карандаші”. За ці “карандаші” забрали батьків і старших братів. На кого ж нам, сиротам, надіятись...?

Йшов другий день війни. В селі ні більшовиків, ні німаків не було. Одні втекли, другі ще не прийшли. Знайшлись відважні, які першими перетяли дроти вісімсотметрової полоси і вже косили траву, яка буйно виросла на колишнім сільським пасовиську.

Послала мама і мене з Петром накосити трави худобі. Ми поїхали, накосили, і Петро повіз, а я лишився косити на другу ходку. Покосив я трохи і побачив, що біля річки ходять хлопці з нашого села, такі, як і я.

Коли підійшов до них, то побачив і старших, що тягнули сіті, ловили рибу. Ми, менші, йшли берегом, дивилися, а старші річкою, та риба не ловилась.

Вже минули хутір Боженку з кількома пустими хатами і наблизились до с. Корчів, що було на німецькому боці. Звідти підійшло до нас троє хлопців. В одному з них ми впізнали втікача з нашого села. Вони всілись на свому березі, а рибаки вилізли на свій, і зав’язалась розмова. Наш односелець цікавився новинами, що сталися за час його відсутності. Його товаришам не було це цікавим, і вони вирішили вернутися у своє село, що й зробили.

Але невдовзі один із них повернувся і сказав нам, що німець їх затримав, його товариша лишив закладником, а його прислав, щоб нас привів на німецьку сторону, а якщо не приведе, то зложника розстріляє. Старші відразу згодилися на таку пропозицію і пішли на німецьку сторону, а за ними і менші - всіх осіб із десять.

Як тільки ми підійшли до німця, він відпустив закладника, а нас погнав на погранзаставу. Там доповів своєму начальству, що зловив руских шпигунів. Викликали перекладача, колишнього власника млина в Угнові - Дорожинського. Декого зі старших він знав особисто, але це не помагало. Нашим правдивим поясненням не вірили - вірили тому, що нас пригнав.

У результаті нас закрили в якійсь конюшні і тримали до четверга, ні

пити, ні їсти не давали. Питали, чи в Карові є рускі. Ми сказали, що в неділю всі повтікали, а зараз ми нічого не знаємо. Після обіду в четвер нас нагодували і відпустили з такою умовою, що ми не підемо в Карів, а до своїх рідних на німецькій стороні. В кого таких немає - нехай лишається працювати в місцевім лігеншафті, бо йти додому поки що небезпечно.

Всі ми сказали, що маємо рідню, та й пішли - хто куди. Я пішов до Белза шукати брата Івана. Знайшов його в німецькій колонії з жінкою і дитиною.

По дорозі, а проходила вона поблизу границі, стояло повно німецького війська, а подекуди вже гнали полонених.

Іван відразу пішов у Карів, а я пробув ще в нього два тижні і вернувся додому. Так закінчилася наша риболовля.

Виявилось, що в четвер зранку німці їздили в Карів. По чиємусь доносу вбили одного бідняка (Корецького), а у нас вдома забрали ті речі, що оставили солдати - наші квартиранти.

На щастя наше, ніяких пригод по дорозі з нами не трапилось, і нас звільнили, а могло бути гірше. Та про те ніхто з нас тоді і не думав, бо “червонозора” окупація для нас була страшніша, а “Гот міт унс” тільки прорізував зубки...

Відступаючи, більшовики скрізь лишали свої криваві сліди, бо не тільки у львівських тюрмах було помордовано в'язнів, але й по районних містечках.

По селах з'явилися плакати з фотографіями розстріляних польських офіцерів із написом: “Пам'ятай про злочин в лісі Катинським”. Хто ж міг у тому сумніватись, коли ще до польсько-німецької війни з газет, книжок і з розповідей живих свідків, втікачів зі Східної України, люди знали про розстріли, соловецькі острови, про страшний штучний голод на Україні, а тут вже й на власному досвіді переконались, хто такі більшовики.

Тож не дивно, що з німцями разом ішов сформований із втікачів український батальйон під назвою “Соловій”. Цей батальйон мав стати ядром нашої армії на звільненій від більшовиків Україні. Він перший ступив у Львів, і вже 30 червня 41 р. створений уряд проголошує у Львові Самостійну Соборну Українську Державу.

На східну Україну організація висилає людей для агітації і захоплення влади в свої руки.

З бібліотек вилучають кращі історичні книжки і відправляють на схід, щоб поповнити знищене більшовиками.

Створюється українська міліція. Колишнім військовикам доручено вести військовий вишкіл молоді - готувати своє українське військо.

Прекрасний час, незабутній, - відродження власної державності.

Не подобалось це німоті, бо в майбутніх своїх рабах побачила господаря своєї долі, своєї землі, і кинулась у зародку задушити святий чин.

Степана Бандеру заарештовують, виловлюють людей, післаних на схід, і розстрілюють або ізолюють у концтаборах. Замість української міліції, створюють українську поліцію, вже пронимецьку.

ОУН підсилає туди своїх людей, але часто потрапляли туди люди сумнівної репутації, які старалися вірно служити німоті.

Після трагічної смерті Коновальця в ОУН виник розлад - створилось два проводи. Один на чолі з Бандерою, другий на чолі з Мельником, який більше орієнтувався на німців. Це завдало шкоди ОУН. На еміграції більший вплив мав Мельник, а в краю - Степан Бандера.

Із приходом німців сітка ОУН ширилась, доповнюючись новими кадрами. Молодь вступала в "Юнак". Кожне звено могло мати 4-5 осіб. Все робилось в суворій конспірації.

В "Декалозі", який повинен був знати кожний член "Юнацтва", першою заповіддю було: "Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї".

При німцях в Угнові відкрилась українська семирічна школа, і з Карова кілька учнів виявили бажання закінчити сьомий клас; серед них був і я. Учителі були українцями, тож вчили нас так, як цього вимагала наша справа. Сьомий клас я закінчив успішно, а далі вчитись, крім торговельної школи, не було де.

Торговельна школа була в Раві Руській і в Белзі, і брат Іван, порадившись з мамою, посилає мене в Раву. Треба було підготуватись до екзаменів, і я кілька разів ходив до директора нашої школи Сиротинського Миколи, що помагав мені в цьому. Одного дня, вже під вечір, я пішов до нього, але вдома не застав. Жінка сказала, що він пішов до читальні на якісь збори. Я пішов туди. При вході стояло двоє поліцаїв з української поліції і закликали всіх, хто переходив попри читальню, на збори.

Зайшовши в середину і переконавшись, що директора там немає, я хотів вийти назад, та поліцаї вже не випустили.

Вже вечоріло, а збори не починалися. В читальні було повно людей хлопців, дівчат, чоловіків, жінок. Хто прийшов сам, кого пригнали. Нарешті, на сцені появився якийсь німачисько і почав шварготати по-німецьки. Перекладач перекладав: "Велика Німеччина воює з більшовиками. Всі працездатні німці на фронті. Німеччина потребує робочих рук, хто бажає, може записуватись". Бажаючих не було, тоді

знову перекладач сказав: “Все одно заберемо, але хто добровільно запишеться - потрапить на кращу роботу”. Двоє чи троє записалося. Більше добровольців не було - і збори скінчилися. У дверях стали німці, поліцаї та представники сільської влади і стали випускати людей старших, жонатих та й декотрих молодих, яких солтис вважав не посилати в Німеччину. Решту молоді, ще майже дітей, осіб 35, лишили ночувати в читальні.

Не минула та доля й мене. Поліція охороняла цілу ніч двері й вікна. Вранці наші матері поприносили нам їсти та якусь одежину на дорогу, а в годині 10-й ранку мала бути відправка. Німці ще ходили по селі, щоб доповнити цей етап, але безуспішно: всі поховались. Ми з тривогою чекали, коли нас повезуть у невідоме, та хтось шепнув: “Втікаєм...”

Зі сцени надвір було двоє дверей, але вони були забиті наглухо, і хтось знадвору, звичайно, не без поради котрогось із поліцаїв, виважив їх, і ми один за другим зіскакували і через сусідські паркани, садки перебирались - хто куди. Я прибіг додому, але мама з переляку крикнула: “Тікай, бо в сусіда німці!”. Я вибіг у поле, подалі від села, ліг у житі і пролежав до вечора.

Правда, не всі рішилися на втечу. Кілька дочекались відправки, а після медкомісії тільки двох чи трьох таки відправили в Німеччину.

Екзамени я здав у Раві, а потім за два місяці - в Белзі. Почастішали випадки, коли німці оточували школи і забирали учнів в Німеччину на роботи. Довелось науку кидати.

Не змирилась німота з нашими планами відбудови самостійної держави - тож ОУН знову переходить у підпілля й залучає у свої ряди нових членів. Мобілізує молодь в “Юнацтво”. Ця молодіжна організація складається з малих груп (4-5 осіб). Члени одного звена не знали нікого у другому. Все робилося в суворій конспірації. В “Юнаки” потрапив і я. До цього часу я вже брав участь у драмгуртку при читальні “Просвіта”, ставили вистави, концерти.

Одного разу підійшов до мене старший від мене хлопець (Юськів Олекса^{*}), вручив картку і сказав, що треба вивчити напам'ять ніби для якогось виступу. Однак коли я ознайомився зі змістом, відразу зрозумів, у чому справа, бо мав нагоду читати це в підпільній літературі, - це був “Декалог”. Починався він вступом: “Я дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потопа і поставив на грані двох світів (Європи і Азії) творити нове життя”. Дальше йшло 10 пунктів - заповідей, яких повинен

* Юськів Олекса - народився 1927 р. в с. Карові, брав активну участь в місцевій читальні. Загинув в УПА

дотримуватись член “Юнацтва”. Невдовзі наше звено зібралось на перші сходи, які відбулись у лісовій гушавині. Старшим нашого звена був цей же Юськів і нас четверо: Михайло Іваник^{**}, Йосип Пігура, Василь Панас і я. Після цього сходились щонеділі в назначеному місці по одному чи по двоє. Там проходили засади конспірації, історію України, вивчали молитву українського націоналіста, 12 та 44 правил життя українського націоналіста та роз’яснення до кожного пункту.

Декалогом і молитвою починались кожні сходи, і це надавало якоїсь таємничої урочистості.

Молитва звучала: “УКРАЇНО, Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітру кавказького, шумом карпатських ручаїв, боїв славного Завойовника Батька Хмеля, тріумфом і гуком гармат Революції, радісним гомоном Софійських Дзвонів. Нехай в Тобі відроджуся, славою Твоєї опромінюся, бо ти все життя моє, бо Ти все моє щастя.

Задзвони мені брязкотом кайдан, скрипом шибениць, в понурі ранки, принеси мені зойки катованих в льохах і тюрмах, і на заслання, щоб віра моя була гранітом, щоб росло завзяття, міць, щоб сміло я йшов у бій так, як ішли герої за Тебе, за Твою славу, за Твої Святі Ідеї; щоб помстити ганьбу неволі, потоптану честь, глум катів твоїх, невинну смерть помордованих під Базаром, Крутами, геройську смерть героїв Української нації, Української Національної революції - полковника Євгена Коновальця, Басарабової, Головінського та славу смерть Данилишина і Біласа і тисяч інших незнаних нам, що їх кості порозкидані або тайком загребані.

Спали вогнем життєтворчим всю кваліть у серці моєму. Страху нехай не знаю я, не знаю, що таке вагання. Скріпи мій дух, загартуй волю, у серці замешкай моєму! У тюрмах і тяжких хвиликах підпільного життя рости мене до ясних чинів. В чинах тих хай знайду я смерть солодку, смерть в муках за Тебе. І розплинуся в тобі я, і вічно житиму в Тобі, **ВІДВІЧНА УКРАЇНО, МОГУТНЯ І СОБОРНА!**”

Це, безперечно, не точно передано слова цієї молитви, бо після сорока років дещо стерлось з пам’яті безповоротно.

У цей час Холмщина вже горіла. Польські шовіністи з АК палили українські села, мордували людей, дітьми гатили криниці. На Волині вже творились перші відділи УПА, а в нас поки що створювались самооборони для захисту від польських нападників, які з кожним днем своїми кривавими акціями просувались на південь.

^{**} Іваник Михайло - член ОУН, вояк УПА, загинув в боях з ворогами України.

Нас, юнаків, поки що використовували як зв'язківців переносити підпільну пошту від села або ночами вартувати довкола села, щоб поляки не напали зненацька.

Зброї не було, а все, що ми могли зробити, то бити в приготовані для цього залізяки і тим підняти тривогу в селі.

Люди спали не роздягаючись, і завжди готові до втечі. Фріци на східному фронті терпіли поразку і шукали нових резервів гарматного м'яса.

Тут у пригоді став Український Центральний Комітет (УЦК) на чолі з Кубійовичем, який розумів, що імперіям грозить крах, і українські військові формування в слушний час будуть нам потрібні. По селах їздили агітатори, які закликали йти в дивізію “СС-Галичина”. Вони радили записуватись, бо в іншому разі німці будуть забирати худобу і нищити господарства тих, що не запишуться. Згідно з такими мотивами, у нашому селі назбиралось близько сотні “добровольців”, і одного літнього дня всі зібрались і колоною із синьо-жовтими прапорами з піснями рушили в Угнів на медкомісію. Серед них був і я. Такі колони прибували і з інших сіл.

Та не обійшлося тільки реєстрацією, як обіцяли з УЦК, бо після комісії відразу стали забирати. Аж тут забули про господарку і худобу, і стали розбігатись хто куди. Я не втівав. Брат Іван домовився зі знайомими лікарями, що брали участь у медкомісії, і мене забракували з тим, щоб я кожного тижня два дні відробляв у лігеншафті (Карівському), ніби панщину.

А Холмщина горіла. Створена УПА швидко розросталась зі сотень у курені та загони. Поляки ще до війни 39-го р. на Волині й Холмщині палили наші православні церкви, читальні “Просвіти”, вбивали передових людей.

Жандарми про око шукали злочинців, але ніколи не знаходили, а тепер під час німецької окупації відділи “Армії Крайової” зовсім знахабніли. Фізично знищували українське населення Холмщини.

Створені самооборони частинно стримували просування тих кривавих акцій, але зовсім спинити не були спроможні.

Вже горіли села на північ від Угнова і Белза: Губинок, Дениська, Тарношин, Василів, Гільче, Костяшин і інші. Жертвами падали всі, хто не встиг утекти чи сховатись, - старики, жінки і діти.

Ті, що врятувались від смерті, а могли носити зброю, прибували в УПА. І пішло: кров за кров, муки за муки.

Під весну 1943 р. УПА нищить польські села, в яких базувались

аковці і з яких вони робили наскоки на наші села. Такі осередки були в селі Посадові (сьогодні Польща), в Острові біля Белза. Вони першими були покарані за свої злочини.

Більшовицька пропаганда плюгавила УПА на всі заставки, вимагала від урядовців західних держав видачі “злочинців” і ні словом не обмовилася, скільки АК на наших споконвічних землях скоїла злочинів проти українського народу. Та невже ж ми не мали права навіть боронитися на своїй рідній землі? УПА під Любліном чи Варшавою поляків не била, а поляки по всій Галичині намагались нищити українське населення. Уже в 1942 році на території колишнього панського маєтку “Вандзін”, що знаходився в лісі, проходили військовий вишкіл новобранці до УПА.

Вранці, якраз під час ранкової молитви, по чіємусь доносу в село вдерлися німці на броневиках. Зав’язався бій в селі, а також в лісі на “Вандзіні”, який тривав цілий день. Полягло 8 повстанців. Ранених звезли в школу, але вже увечері під’їхали німці і забрали їх. Пізніше говорили, що повстанці захопили 3-ох німецьких офіцерів і за них виміняли ранених повстанців.

Вбитих звезли до читальні і звідси з почестями похоронили їх на цвинтарі біля стрілецької могили з 1918 року. Сьогодні там все заросло травою і сліду нема, де спочивають Герої, що життя віддали за волю і долю українського народу.

В 1944 році поляки обіцяли на Великдень спалити наше село. В Карів селяни запросили повстанців. Цілий курінь розквартирувався в селі. Свята були веселі, як ніколи. Нам, хлопцям та дівчатам, доручили збирати харчі для війська. Люди охоче давали, що могли. По святах курінь відійшов, але поляки під натиском наших відділів змушені були втікати.

Наші села перестали горіти. Та не тільки поляки загрожували нам. У лісах появилися ковпаківці. Вони забирали когось із села показувати дорогу, і ці проводирі вже не вертались. Ковпаківці їх вбивали. З Карова також один не вернувся.

Якась частина переходила через наш ліс, а в цей час молодий хлопець їхав конем на хутір Іваньки. Його спиняли, та він злякався, почав тікати, і його вбили. Так поводитись ті, що несли нам “свободу”. В цей час на хуторі Іваньки ковпаківці лишили 16 осіб ранених. Всі вони були зі східної України. Наші повстанці їх не чіпали, а, навпаки, допомагали медикаментами. Коли вони підлікувались, перевели їх в село і призначили в ті господарства, де не було робочих рук. За переховування більшовиків німці розстрілювали, однак люди на це не зважали.

Так вони діждались “Советской Армії” і відразу всі пішли в НКВД та стали робити облави, навіть іти до своїх господарів, де переховувались, і забирати те, що їм подобалось. Один з них пішов в УПА, та з якою метою - не знати. Забрали вони і мої нові чоботи, а лишили свої без підошов. Не було б дивним, якби були взяли під час німецької окупації, та, видно, їм було все одно, коли і в кого брати.

Коли фронт наближався, німота стала забирати все: худобу, коней, хліб. Люди ховали, що можна було сховати. Ми вдома для корів зробили намет із соломи. Зверху це виглядало, як копиця соломи, а в середині можна було сховати дві корови. Та худоби нам не прийшлося ховати. Один раз я пішов туди спати і, хоч там була підстелена солома, сирість зробила своє: ранком в мене піднялась температура, діагноз - двостороннє запалення легенів. Гарячка була настільки висока, що я не чув ні стрілянини в селі, ні гулу танків, ні зриву бомби. Коли я опритомнів, побачив військового лікаря: він обслунав мене і дав якісь пілюлі. В селі вже були інші окупанти.

Та вернемось назад до німецької окупації. Від брата Юльяна не було ніякої вістки від початку війни. І хоч дехто вертався з полону, як з фронту, однак ніхто з них не зустрічав його і про нього не чув. Мама вже й на Службу Божу давала за здоров'я, за упокій душі, а він наче у воду канув. Під Різдво 1944 року прийшла поштівка до нас. Священик із Дрогобича писав до мами: “Ваш син знаходиться в таборі військовополонених в м. Дрогобичі. Що Вас більше цікавить-приїжджайте, я розкажу Вам”.

Брат Іван у цей час жив в Угнові, де тримав невеличку крамничку, і якраз збирався їхати в Люблін чи Грубешів за якимсь товаром. Я сів на коня та поїхав в Угнів, та Івана вдома не застав - він уже пішов на станцію. Я поїхав туди. На щастя, поїзд ще не відправлявся, і Іван вернувся назад. Зібрав дві валізи - сала, масла, спирту, хліба, цигарок, взяв деякі довідки з сільської управи та угнівського УЦК і на другий день відправився в Дрогобич.

Священик порадив йому звернутися в Дрогобицький УЦК за довідкою, яка мала б підтвердити зміст тих, які Іван мав з дому. Однак урядник навідріз відмовився дати таку довідку, хоч сам був українець.

Він радив: “Якщо б ви були добрий брат, то хоч папіросів братові через дроти перекинули б”. Побачивши, що з цим “сухарем” нічого не домовиться, Іван сказав йому: “Ви позалазили в німецькі корита, випасаєте животи, і вам байдуже, що люди гинуть з голоду, а я не приїхав перекидати через дріт папіросів, а приїхав спасти брата”. Це якраз і вплинуло на “сухаря”, бо довідку дав, ще й порадив, до кого звернутись,

щоб потрапити у табір. Єдиною особою, якій дозволяли вхід, була жінка-перекладачка, але вона в цей час була зайнята. Хоч це була мізерна поміч, бо люди на волі не дуже мали що їсти, та все ж таки жертвували якийсь буханець хліба чи цибулину. Якраз в цей день ця жінка й займалась розподілом цих пожертвувань, щоб і в таборі могли якось відзначити Різдвяні Свята. На чотирьох осіб припадало буханець хліба і одна цибулина.

У Дрогобицьких бригадках на цей час у живих було близько двох тисяч осіб, і для однієї жінки це було дійсно велике навантаження, та все-таки вона згодилась провести Івана в табір. Коли вони опинились у канцелярії начальника табору, і жінка доповіла про мету цього візиту, німак скочив, мов обпечений, з криком: “Чи знає вона, що стороннім людям сюди вхід заборонений?” Він сказав їй, щоб переклала братові: нехай викладає з валіз, що має для брата, і забирається звідси, а він сам доручить все полоненому. Ніяких заперечень тут бути не могло, і, розкривши валізи, Іван став викладати все, що в них було, знаючи добре, що німці з’їдять все самі. Не треба було бути психологом, щоб бачити, з якою неохотою Іван опорожняв валізи, і честолюбний представник “вищої раси” це завважив. Його амбіцію зачепило те, що “нища” раса про “вищу” може щось подібне думати. Він звернувся до перекладачки, щоб переклала Іванові, що дозволяє передати все в руки полоненому. В свою чергу Іван дає перекладачеві 2 грудки масла і літру спирту зі словами: “Скажіть йому, що це від мене такий презент за те, що дозволив дати братові в руки”. О Господи! Яка всемогуча сила хабаря, хоч маленького. Грізний німець перетворився в нормальну людину. “О гут, шнапс, буттер!” Дозволяє не тільки передати, а й поговорити, ба навіть обіцяє звільнити брата з табору і відразу дає вказівку своєму заступникові оформляти потрібні документи і вислати в Люблін. Заступник, наш земляк, побачивши, що в брата є масло, признався, що має старе масло, то чи Іван не заміняв би йому на свіже. Поруч із голоду мруть, а в нього, бачте, масло зістарілось. Іван сказав, що не приїхав сюди міняти, і дав йому без обміну. Це і тут вплинуло на долю полоненого, бо урядник відразу взявся оформляти папери на звільнення. Іван Юльяна не впізнав - це був скелет у кірзових чоботях і шинелі, яка висіла на ньому, як на кілку. Зате Юльян упізнав Івана, і це підтвердило, що вони таки брати.

Віддаючи привезене, Іван кількома словами розповів про дім, обіцяв скоро приїхати вдруге, а зараз мусить їхати назад, бо цій жінці обіцяв довго її не задержувати. Після двох тижнів вдруге наладували валізки, Іван подався в Дрогобич. Юльяна застав вже безконвойним за зоною. В бараку

їх було осіб двадцять і всі працювали на цегельні. Іван зустрівся з директором цегельні і спитав, чи не міг би він відпустити Юльяна. Директор сказав: “Дайте мені на це місце людину і забирайте його хоч зараз”.

Іван вертається додому, виробляє для Юльяна потрібні документи і через два тижні їде знову в Дрогобич. Увечері після роботи Юльян сказав своїм товаришам, що йде з братом у кіно. Більше туди він не вертався, бо опинився вдома.

Розповідав, як в Бесарабії працював у “стройбаті” на будівництві аеродромів, доріг і як з початку війни стали відступати на схід. Десь в околицях Мілерова німці оточили їх, але в полон він не потрапив, бо з кількома товаришами перечекали, поки фронт просунувся на схід, - вони пішли на захід. Ішли ночами, манівцями, обминали села і міста, кормилися тим, що знаходили в полі, і так дійшли на Київщину під Звенигородку. Через одне містечко їх перевіз якийсь дядько, що віз городину, пізніше через друге згодився перевезти інший. Він співчував їм, бо в Першу світову війну йшов із полону й скуштував цього добра. Отой то “співчутливий” і підвіз їх під якусь комендатуру і віддав поліції в руки.

І так після довгих поневірянь потрапив Юльян у німецький полон. Тут було і копання, і вантаження деревини у вагони, й інші важкі роботи в голоді, холоді, в постійному страху за життя. Бо вистачило голодному схилитися за гнилою картоплиною чи ягодою, як автоматна черга обривала існування. А вмирати в 20 чи 24 роки не хотілось.

Під кінець хто вижив, хто не впав на цім тернистім шляху, потрапив на Голгофу ХХ віку - Бухенвальд. Скільки пробув Юльян в Бухенвальді - не знаю, але кінець кінцем після якоїсь спецкомісії, котра проти кожного номера вибраного нею ставила хрестик, він із групою таких же приречених прибув у дрогобицькі Бригідки. Сюди в табір приходив священник проповідувати слово Боже. Він поцікавився, чи є хтось місцевий, а після того до нас прийшла поштівка.

Відступаючи німаки лишали склади боєприпасів - зброю і всяке військове спорядження. В районі Бродів, де була розбита дивізія “СС-Галичина”, по дорогах валялись купи мін, снарядів, гранат, амуніції до кулеметів та автоматів. Місцевим сіткам ОУН дано вказівку все прибрати та магазинувати в надійних місцях. В Угнові на станції стояв ешелон із мадярською військовою частиною. Повстанці їх роззброїли, і все, що знаходилось у вагонах, було також перевезено в ліс і замагазиновано. Там були харчі, одяг, медикаменти. Був також наказ будувати підземні шпитали для ранених і забезпечити їх необхідними медикаментами. Хоч все те

робилось ночами, та участь у тім брало багато людей, а тому з приходом більшовиків вже в перші дні деякі магазини були ліквідовані ними.

Нові окупанти не забарились оголосити мобілізацію, та ніхто не спішив за них вмирати: занадто вони себе показали в перший прихід 39-го р., тому їм доводилось виловлювати людей і під конвоєм відправляти на фронт. Молодь втікала в ліси - вливалась в УПА, а деякі переховувались, де хто міг. Колишні ковпаківці, чи, як їх величали, - “народні месники”, робили облави по лісах і селах. У них вже був досвід з 32-го і 33-го рр., коли вишукували і забирали останню жменю зерна в людей. Тож знайти людину було їм легше. Хто потрапив на фронт і не сподівався, що через сорок років його величатимуть ветераном, що потрапить в списки тих, що “захищали батьківщину”, що без черги зможуть купити якусь мізерну банку тушонки чи 200 грам масла, а хто вернувся інвалідом, то ще й 20 крб пенсії дістане... А тим, що загинули, ще й пам’ятники будуть ставити і дітей вчити будуть, щоб були вірні ідеям батьків та дідів. Он як! Якось брат Іван спитав мене, чи не захотів би я вчитись на радиста. Я згодився, хоч ні я, ні він сам ще не уявляли, як ця наука буде виглядати. Але на фронт іти мені ніяк не хотілось, бо владу цю я вже мав час зненавидіти, можна сказати, з дитинства, з цих перших прочитаних книжок, а пізніше за це скитання по Гійчу та помордованих по тюрмах, серед яких були мій дворідний брат Іван та вуйко Петро.

Тому-то я опинився в лісі на хуторі Іваньки. Нас було десь 12 хлопців, переважно з Карова, і тут ми проходили перший військовий вишкіл. Видали нам зброю і вчили, як з нею обходитись, як кидати гранати і таке інше. З нами займався хлопець під псевдонімом “Морозенко”. Військову азбуку він засвоїв у дивізії “СС-Галичина”. Кілька днів цей вишкіл відбувався у Іваньках, сюди ще приносили нам їсти наші матері. Ночами ми ходили по сусідніх селах, заходили і в Угнів. Зі собою мали фарбу і готові трафарети російською мовою і на придорожних будинках, парканах лишали лозунги-заклики до військових частин більшовицької армії, що переходили. Один із таких закликів мені запам’ятався: “Долой Гітлера, долой Сталіна - Да здравствует революція!”.

Як реагували на це солдати, сказати важко, а більшовицьке командування реагувало по-більшовицькому: на карівській школі такий напис було знесено вистрілом із танка разом зі стіною.

Була неділя, і ми вийшли з Іваньок у бік Пристані-Любелі. Йшли лісом, під Пристанню зупинились. Та довідались, що в околиці Пирятина йде бій повстанців із більшовиками. Після обіду до нас прилучився повстанець - учасник цього бою. Ми знову вернулись на Іваньки. Вдень ми

зброї не носили, а цивільний одяг не відрізнявся від одягу місцевих хлопців, тому якось більшовицько-військова частина, що проїжджала через Іваньки з танками, нас не чіпала.

Ввечері наш рій покинув Іваньки і опинився на хуторі Боженка над р. Солокією. Декілька родин, що були переселені в 40-му році з погранзони, вже вернулися, і в них ми переночували та пробули цілий день. День був тривожний. З напрямку Іваньок доносився клекіт бою. Хутір (близько 30-ти хат) згорів дотла - головне, що палили його якраз “народні месники”, що на тім хуторі зализували свої рани під час німецької окупації.

Один господар розповідав, що прийшов до нього якраз один із тих, що в нього лікувався. Він його нагодував, як доброго знайомого, ще й по чарці випили, тоді цей закурив, вийшов з хати і підпалив її. “Хоч би, скотина, була сказала, що мав приказ палити, то був би-м ще щось виніс з хати, а то згоріло все”, - жалівся потім господар. Бій кипів до пізньої ночі, а вранці через Боженку проходила сотня, що вийшла з оточення, і ми прилучилися до неї і пішли в сторону Терношина, що вже належав Польщі.

Сотня пішла далі, а наш рій лишився в Терношині, де ми продовжували вишкіл. Як пізніше з'ясувалось, наша група була призначена для зв'язку між штабом “Ореста”^{*} і підпорядкованими йому відділами УПА. Керував нею студент з Угнова під псевдом “Носач”. Деякий час ми пробули в Терношині, Вільгівку, Щеп'ятині. Не раз доводилось ховатись від облав російських прикордонників або польських демократичних вояків, а зі села Махнівок можна було сподіватись галянтів. Це була організована із сільських перевертнів поляками чи більшовиками така самооборона, яка до певної міри паралізувала наш рух. Правда, довго їй не довелось існувати, бо УПА без зайвого труду зліквідувала цю нечисть. Деяким із них довелося шукати притулку в

^{*} Онишкевич Мирослав (“Орест”, “Богдан”, “Олег”, “Білий”), нар. 26-го січня 1911 р. в с. Угнів Сокальського р-ну Львівської області - загинув 6-го липня у Варшаві. Син селянина, неповна середня освіта; одружений зі Стефанією Зварич. Член ОУН від 1929, організатор Юнацтва ОУН у Ковелі на Волині (1929-31), двічі заарештований, суджений за приналежність до ОУН, політв'язень пол. тюрем (1931-32, 1933-35). Вояк Польської армії в 1933. Заробляв на життя, працюючи продавцем, робітником, бухгалтером, директором каси (1937-43). Член обласного проводу ОУН Львівщини (1942-43), заступник обласного командира УНС у 1943, організатор бойових відділів УПА на північній Львівщині (1943- 44), підвищений до хорунжого, командир куреня в 1944 в боях проти нацистів, Армії Крайової та Червоних партизанів. Заступник командира й шеф Штабу львівської ВО 2 “Буг” (1944-45) в ранзі поручника, командир Закерзонської ВО 6 “Сян” (1945-47) в ранзі сотника. Іменований УГВР на майора УПА з датою старшинства 14-го жовтня 1946. Через зраду потрапив живим у руки пол. поліції безпеки 2-го березня 1948, засуджений на кару смерті 3-го червня 1950; страчений. (Петро Содоль. “Українська Повстанча Армія, 1943-49”, довідник).

більшовиків. Сам Галянт опинився в Карові. Пізніше один з його шайки, Кравець Микола, десь вкрав у колгоспі фіру сіна, був зловлений колгоспним бригадиром, і той в суперечці застрілив його. Собаці і смерть собача.

Подібна самооборона була і в с. Будинині, але її створено за згодою місцевої сітки ОУН. Довго вона не могла існувати, бо користі польській владі ніякої не приносила, а щоб нашій справі не шкодити, комендант самооборони домовився з районним провідником “Кудияром”*, щоб у даний час її роззброїти, але з гарантією, що їй не буде грозити ніяка кара від УПА. Так воно і було б, коли б не одні обставини. Та про це ще буде мова.

Десь під осінь наш рій вирушив у бік Белза-Кристинополя і там перейшов границю. Перше село, яке стрінулося, було Пархач, потім Волсвин. Просуватись було вкрай небезпечно - скрізь повно більшовиків. Біля с. Тишиця, чи, може, і в самому селі, йшов бій. Під Волсвином у лісі ми просиділи, три дні нічого не ївши. Тишиця горіла. Під вечір на третій день ми підкрались до крайніх хат, де нас люди нагодували, і знову лісами, перелісками подались до Яструбич. Тут ми зустріли сотню УПА, в якій було багато карівських хлопців. Вночі сотня покинула село, а вдосвіта село оточили більшовики. Облаву ми просиділи вдало і ввечері вийшли в ліс під Яструбичами. Просиділи ми там до другого дня голодні. Десь, під вечір одна жінка винесла молока. Було воно ні солодке, ні квасне. Після нього я захворів. Увечері ми прийшли в с. Нестаничі і мене лишили в одній господині. Я пролежав у столі три дні. За мною прийшли, і ми подались далі.

Ще на підході до Яструбич ми проходили через хутір Киї, який догоряв після денного бою. На кожному кроці можна було сподіватись на все. Довкола шастали червоні окупанти. Десь в околицях сіл Білий Ліс, Верин довелось нам просидіти в криївці в молодому сосняку. Нас було троє (поділились на групи), один місцевий. Цілий день нічого не їли. Ввечері місцевий послав мене в село роздобути хоч кусень хліба. Показав, в яку хату йти, і сказав, якщо не дадуть, то сказати, що це ми відібрали їхню корову, яку забрали сільські комсомольці.

Це було десь день перед тим. Я зайшов в хату. В хаті жінка і малі діти. Попросив хліба. Вона вкряла кусок, як для одного. Кажу: “Я не один, там ще є ті..” - і згадав про корову. Я за хліб подякував і вийшов.

Ми зібрались у назначеному місці і пішли далі. Так дійшли до Волі

* - бунч. сотні “Ударники-1” (Лемківщина) ВО 6 1945-46 р.р.

Жовтанецької і зупинились на лісничівці. Пробыли там два чи три дні в stodолі. В той час там розміщалась охорона штабу “Ореста” - близько 25-ти осіб. Недалеко в лісі також стояла сотня “Лиса” чи якась інша - не пам’ятаю. Одного разу охорона вийшла по завданню у бік с. Тадані, де мала перейти Буг. Виявилось, що перед тим там проходило кілька сотень УПА. Більшовики зробили там велику засідку. І якраз на неї потрапила ця охорона штабу і вся там загинула. Був серед них хлопець з Угнова, здається Кондратович під псевдо “Андрійко”. Будучи разом на лісничівці, ми з ним познайомились. Він, між іншим, журився, як перебути зиму, та не знав, бідолашний, що жити лишилось лише один день. Так і всі ми не знали, що буде з нами через годину. То були страшні часи кривавої нерівної боротьби.

З лісничівки ми вийшли в ліс між Волею Жовтанецькою і Вихопнями. Там просиділи до обіду і почули в лісі шум. Гамір. Йшла облава. Дехто з нашої групи сидів, а я стояв і бачу: в кількох метрах від мене більшовик. Одною рукою відхиляє гілля, а в другій автомат - і дивиться на мене. Я був у шинелі більшовицькій та пілотці, і він, мабуть, завагався стріляти в мене, але і не бачив, що до нього ближче сидів повстанець з автоматом. Цей пустив чергу в ворога. Більшовик із криком падає, і в той час ліс заклекотів вистрілами і криками “здавайсь, бандіт!”. Ми кинулись утікати і через кілька хвилин вже були на краю ліса. Розділились на групи. Одна, з чотирьох осіб, тікала справа, друга-зліва, а ми троє посередині якимось рівчаком. Коли облавники вийшли з лісу, ми були від них на відстані не більше 200 м. Кулі свистали, як оси. Мені ще в лісі чи кулею, чи гіллякою здерло шкіру над бровою, кров заливала очі, час від часу я промивав і біг далі. Відстрілюватись не було чим, бо в мене і в “Орка” були лише пістолети, а “Граб” хоч мав ППШ, то вже відстрілюватись було безрезультатно. Ще до цього кілька автоматних черг із нашого боку трохи спинили облавників, і ми змогли віддалитись від них, а далі і зовсім скритись на хуторі Вихопні, що біля Жовтанців.

Була післяобідня пора, і з Вихопнів треба було тікати далі, бо облавники могли прийти сюди, а справа під сусіднім селом на городах видно було якихось людей, яких ми прийняли також за більшовиків, а правдоподібно, що це люди копали картоплю. На Вихопнях в кукурудзі я скинув чоботи і шинелю, і ми втрьох подались далі на південь. “Граб” був ранений в ногу через підошву черевика. Згарячу не чув, а тепер став трохи шкутильгати. У мене з тої подряпини над бровою стікала кров, лише “Орко” виглядав нормально.

В такому вигляді ми вийшли на дорогу Жовтанці-Ременів і зустріли

якусь молоду жінку, одягнену по-міському, що йшла з Жовтанців. На запитання, чи в Жовтанцях немає більшовиків, вона підсміхнулась і сказала, що йшла через цілі Жовтанці і нікого не бачила. Вона пішла в бік Ременова, а ми перейшли дорогу і далше, потім залізничну колію і опинились у невеличкім ліску, який був весь зритий окопами і знищений недавнім переходом фронту. Дерева були поламані і зсічені кулями та осколками. До дороги, на якій ми зустріли цю жінку, було не більше 200-300 м. І от з боку Жовтанців йшли люди і їхали вози. Попереду облавники гнали з 20 арештованих, а за ними на возах везли людей, яких виселяли в Сибір. У цей день із Жовтанець забрали близько сорока родин. От вам і “нікого не бачила”.

Ми пересиділи, поки добре смеркло. “Граб” витягнув кулю з ноги, яка, тільки пробивши підошву черевика, ввійшла в ногу на рівні зі шкірою. Ми вернулись на хутір Вихопні, де я віднайшов свою шинелю і чоботи, і подались в с. Артасів. Там серед ночі зайшли в одну стодолу і перебули до другого вечора.

Господарі не знали про те, аж перед вечером господиня зайшла в стодолу, і ми зізнались. Вона принесла нам їсти, і коли смеркло, ми подались в с. Смереків. Там також без відома господарів переночували в одній стайні і на третю ніч пішли на Волю Жовтанецьку. Нікого зі своєї групи ми вже не зустріли, і одні про других нічого не знали. Хтось із наших вернувся скоріше в наші сторони і приніс додому вістку, що я вбитий. Якщо справді хтось із нашої групи там загинув, то це міг бути Іваник Михайло з Карова, мій шкільний товариш, про якого до сьогодні нема ніякої вістки. “Граб” від нас відлучився. Ми оба з “Орком” ще пробули на Волі Жовтанецькій в одній стодолі. Там нас застала облава. Господарі знали, що ми є, а був це голова сільради. Облавники його арештували, а жінка, щоб нас якось сповістити про те, ходила по підвір’ю і вголос примовляла. З цього ми довідались, що господар арештований, а облавники не від’їхали, хоч вже й вечір. Вночі ми вирішили вийти зі села, що й зробили.

Осінь була слотлива. Ночі темні. Ми вдвох пробирались від села до села, від лісу до лісу. Були під Боложиновом на хуторі Чучмани, були під Соколівкою, де перед тим наші відділи мали бій з більшовиками. Червоні “визволителі” аж ліс підпалили, щоб викурити повстанців. Та ми на цім місці застали якусь нашу сотню, що ночувала там в наметах, вкінці опинились в Руді Сілецькій над Бугом. Там в одній хатині просиділи до півночі і звідси один хлопець (псевдо “Тріска”) мав нас перевести до Язаниці Руської чи Польської, і ми пішли в глуху ніч. Було досить

холодно, моросив дощ. Під ногами шелестіла трава. Я йшов третім, але почув якесь шарудіння. Я присів і звуком “т-ссс” зупинив передніх. До нас донеслось: “Однаво-двох убийош...” Було ясно: - засідка. Ми трохи вернулись назад, обійшли це місце і над світанком були вже в Язаниці. Тут почули ми відгомін бою з того боку, де була засідка. Виявилось, що цією стежиною вела дівчина-зв’язкова сотні “Скали”. Зв’язкова та сотенний були вбиті, були й ранені, та тільки одного знайшли в лісі на третій день хлопці з охорони штабу, що знаходився в лісі біля Язаниці.

Він розказував, що, коли почався бій, його ранило в руку і живіт, і він знепритомнів, а коли опритомнів, біля нього не було вже нікого - хлопці відстрілюючись відходили до лісу. Щоб не потрапити в руки ворога, він відбезпечив гранату, підложив під себе і знову втратив свідомість в очікуванні вибуху. Коли вдруге опритомнів, навкруги було тихо. Не було нікого, тільки нерозірвана граната лежала під ним. Тоді з останніх сил він виповз до лісу, де його й знайшли всього промоклого до нитки і знекровленого. В одній з язаницьких хат йому зробили перев’язку, а яка подальша його доля, не знаю, бо ми з “Орком” знову пішли далі. Куди й за чим ми йшли, знав лише “Орко”. З деяких розмов можна було здогадатись, що ми повинні були переправити якийсь архів, а звідки й куди - я не знав.

Сьогодні вже не пам’ятаю подробиць нашого маршруту - лише деякі села запам’ятались до нині. Пам’ятаю хутір Чучмани біля Боложинова, там ми ночували, міняли білизну, а з верхнього одягу скидали вошей просто під хатою. Проходили десь біля Олеська. Ночували в с. Яблунівці Монастирку 10 листопада: запам’яталось тому, що там був престольний празник Параскевії, а ми цілий день просиділи в stodолі голодні. Ночували також в лісі біля с. Соколівка. Там стояла якась сотня, і ми в неї переночували в шатрах із плащнакидок. Перед тим там був бій з більшовиками - частина лісу була спалена окупантами. Там до нас долучили 8 осіб старшин, які з нами перейшли на Закерзонщину.

Проходили ми через Холоїв, Павлів, були недалеко Стоянова і опинилися в Розджалові, де нас якась місцева боївка мала переправити через Буг на польську сторону.

Вже було досить холодно. Ріку переходили в одежі, і поки дійшли до с. Мажарок, то одежа на нас обмерзла. В селі переодяглися, сушили свій одяг і ночами ішли від села до села, аж опинились в с. Шеп’ятині, де й заночували.

Вранці нас там заскочила облава. Щеп’ятин розділений надвоє невеличкою річкою. Село оточене не було. Більшовики в’їхали в західну

частину села. Ми перебували у східній, до якої можна було дістатись через єдиний серед села місток. В хаті нас було четверо, сховатись не було де, і ми вибігли на вулицю, кинулись між будинки шукати сховку, хто де міг. Біжу між будинками, місця, де б сховатись, не знаходжу. Далі прогалина між будинками 60-70, а там знову будинки. Перебігаю її, по мені стріляють із західного боку села. Добігаю до якоїсь порожньої хатини. Біля неї з причілка копиця соломи, а причілок не зашальований. По соломі залізаю на стрих, зариваюсь в солому.

Облавники вже перейшли в східну частину села і шукають. Двоє прийшли і до тої хатини, зайшли всередину, обійшли навкруг. Говорить один другому: “Я відел, он куда-то сюда бежал”. І пішли далі, бо в цей час відкрилась стрілянина за селом в напрямі с. Василева. Як пізніше виявилось, це “Сорока”, не знайшовши ніякого сховку, тікав до Василева і на півдорозі був ранений, впав і ще трохи відстрілювався. В нього був автомат ППШ. Коли більшовики підійшли до нього, він був вже мертвий, та все-одно один катюга випустив в нього цілий диск із ППШ. Своєю смертю “Сорока”, мабуть, врятував нас. Він був високого зросту і, здається, командиром цієї боївки, що переводила нас через кордон.

Після 50-ти років стало відомо, що він під час німецької окупації звільнив із тюрми арештованих наших хлопців. У формі німецького офіцера він навіть зумів забрати документи, які стосувалися справи арештованих.

Не пам'ятаю вже сьогодні, чи ще до цієї облави, чи після неї я вирішив навідатися додому, до Карова, бо не знав нічого про рідних, і вони не знали про мене. Я стрінувся з Данилом Харчишиним, котрий також хотів відвідати своїх, і ми вдвох добралися до Угнова, де й заночували в Козловських на карівському передмісті. Це були мої добрі знайомі, бо моя мама зі старою Козловською носили передачі своїм синам, що сиділи по одній справі за угнівську пошту в польській тюрмі. Була там ще дочка чи невістка з двома дочками - Теклюнькою та Софійкою. Вони були раді таким гостям, одразу після вечері постелили чисту постіль і попросили спочити після дороги. Я навідріз відмовився від такої благодаті, бо вошей в мене аж кишіло, хоч після “купелі” в Бузі і сушки в Мажарках частина їх пропала. Я пояснив причину своєї відмови, але вони таки наполягали, бо не уявляли собі, скільки тої худобини в мене було. Вкінці дали чисту білизну, щоб перебратись і таки лягати в ліжко. Коли я скинув сорочку, стара взяла її, піднесла до лямки, що висіла під сволоком, і, щоб нас не образити, каже до дочки: “Теклюнько, подивися, ця сорочка з такого матер'ялу, як наші пішви”. Мене зібрав сміх, і я подумав: якщо й

ваші пішви з такого матер'ялу, то можна лягати і в ліжко. Але все-одно ми попросили постелити соломку і переспали на підлозі.

На другий день, тільки-но смеркло, ми перейшли границю і опинились вдома. Я зайшов до хати. Мама сиділа коло печі, а брат Юльян, побачивши мене, каже до мами: "О, маєте вбитого Гриця!". Мама сказала: "Не страхай мене", - видно вірила, що я прийшов після смерті. Це хтось із нашої групи, що в жовтанецькій лісі потрапила під облогу, доніс, що я точно вбитий. Переконавшись, що я таки живий, мама наполягала, щоби я зараз-таки йшов з дому назад, бо не хотіла бачити, як мене зловлять на її очах.

І те, чого вона боялась, таки сталося, але після трьох років. Побувши зо дві години вдома, я знову перейшов кордон, і через кілька днів ми відійшли у бік Варяж-Белз, де організувалась група, що, правдоподібно, мала завдання переправити пошту та літературу на більшовицьку сторону.

У селі Переводові ми були в хаті станичного Костіречка. Це був старший дядько, щирий патріот. У нього було два сини, котрі десь пізніше, під час польської облоги, згоріли в криївці. Запам'ятався він мені тому, бо ми ще з ним зустрічались перед виселенням в 1946 році, тоді я переконався, що він щиро вболівав за нашу справу.

Осінь вже була пізня. Напередодні різдвяного посту група наша опинилась в Жабчі Мурованому, звідки й вирушили до кордону біля с. Острова. Нас було близько 20 осіб, та я знав лише "Орка", і то по псевдо.

Ми мали зі собою двох коней, навантажених наперевіс мішками, в них, мабуть, була ця пошта. Проводирем був, напевно, хтось із місцевих. Він підвів нас до границі за Островом, де через річку Солокію був бетонний місток, і став перелазити через колючий дріт, що був заплутаний від поруччя до поруччя. Двоє, що йшли за ним, перейшли через дорогу і залягли в рові. Я йшов четвертий і заліг в першому рові і дивився, як переліз проводир через дріт, ступив крок-другий... вибух...стогін...тиша. Міна розірвалась не далі 4-ох метрів від мене. Мене відкинуло назад на спину. В ліву ногу ніби камінь хтось захвав всередину, а з правої руки ніби з долоні шкіру зняв - так боліло і пекло. Пістоль із руки вибило, шапку відкинуло кудись. Ці двоє, що перейшли дорогу, перебігають назад. Переконавшись, що я не можу йти, хапають за ремені наплечника і тягнуть далі від моста. Метрів за сто зупинились, один лишився при мені, другий пішов шукати своїх, що були з кінями і вже також відбігли далі. Він довго не вертався і тоді пішов другий. Я остався один. І другого, як мені здавалось, довго не було. Річка була близько, а над річкою кущі лозини. А що, як більшовики освітять ракетами місцевість? Може статись, що ніхто

вже й не прийде за мною, подумав я, і став силуватись, щоб доповзти в лозину, але зрушити з місця не міг. Нарешті вернулись хлопці з конем, посадили мене на нього і повезли назад.

У лівій нозі, правій руці страшний біль. Ліва рука безладна, хоч болю не чути. Кінь спотикався по бороздах, межах у траві, розгойдував переламану вище коліна ногу. Не було сили терпіти болю. Другий кінь був осідланий, і я попросив, щоб мене пересадили на нього. Поставили ногу в стремено, і стало легше, та не довго - скоро знову появився той самий біль. Так мене довели до Жабча Мурованого і на віку з бамбетля внесли до хати, роздягнули з верхнього одягу, а білизну порозрізали на мені, бо вся була в крові. Спиртом обмили рани, перев'язали руки і ноги і вже на возі повезли до с. Цеблова коло Белза. Там знесли до хати Якимовича Івана. На другий день прийшли дві сестри законниці (в селі був монастир), оглянули рани і взялись накладати гіпс. Вати ні бинтів не було. Нога сильно опухла. Замість бинтів рвали полосами простирadlo, а за вату служило ляне клоччя.

Кілька днів лежав спокійно, але згодом піднялась температура вище сорока. Набряк із ноги трохи зійшов, у клоччі розмножились воші, і я в гарячці, без пам'яті, запахав руку під гіпс, виривав і кидав клоччя, поривався вставати, та санітарка, що чергувала ночами біля мене, не давала. Це вже коли я повернувся до свідомості, мені розказували, як я воював. Ще в Жабчі, коли мене роззули, то шкарпетки запхали в черевики, а в Цеблові їх поставили під ліжко, де я лежав.

Через кілька днів кров, що стікала з ніг в черевики, і мокрі від крові шкарпетки засмерділись, і ніхто не міг відразу вгадати, що так смердить. Так зо два тижні мучився я в цьому гіпсі, який ніякої користі не давав, хіба що для вошей був чудовим сховком. Сестри Василіянки знову прийшли, зняли цей гіпс. Кість вже почала зростатися, але не рівно, а якоюсь дугою, і треба було вирівнювати. Одна сестра стала в головах, взяла мене під пахви, а друга за ногу і по команді кожна шарпнула до себе. Нogu вирівняли і наклали гіпс вдруге. Рана була відкрита, гноїлась, бо осколок наскрізь не пройшов, а лишився в нозі.

Після цього мене перевезли на другу квартиру, бо на одному місці було небезпечно, тому що час від часу поляки та більшовики наскакували з облавами. Так я опинився в одного незаможного господаря - Зінька Михайла. Сім'я складалася з п'яти осіб: жива ще була мати господаря, господар із жінкою і двоє дітей - хлопець і менша дівчина. Мене покладали у ванькірі головою до дверей, і коли їх відкривали, вони стукали в спинку ліжка.

Одного дня на досвітку село оточили більшовики і стали нищпорити по хатах. Недалеко від цього господаря сталась стрілянина, підпалили кілька хат. Крик, лемент, а я лежу і чекаю кінця. Нарешті заходять до мого господаря. Питають у господині: “Бандити єсть?” – “Нема нікого”, - відповіла вона. Обдивились кімнату і з питанням “а там хто єсть?” відкривають двері у ванькір. – “Там син лежить хворий. Ходив до школи і простудився”, - відповіла господиня. Двері гримнули у спинку ліжка, і заскочив такий собі смаркач, ще менший і молодший за мене, і відразу хотів стягнути з мене перину, та старший, що став у дверях, крикнув: “Не трогай! Відіш-больной лежіт”. Впала б ця команда на якусь долю секунди пізніше, були б відкрились мої руки в бинтах і нога в гіпсі, і тоді все пішло б по-іншому, та чиясь молитва відвернула від мене нещастя. Облавники вийшли з хати, і до кінця облави ніхто не заходив.

Після цього мені знову замінили квартиру в одних стареньких людей, і там я пролежав, поки не встав на ноги. Там я вчився ходити довкола стола, спираючись на нього. Це вже була половина січня 1945 року. Мені принесли палицю, і я вже міг подорожувати з нею по кімнаті від стола до порога і навпаки. А згодом, коли я вже сміливіше став ходити, мене знову перевели на попередню квартиру до Зінька Михайла. А на випадок облави, коли б несподівано попався в руки, то я мав бути його сином, а він моїм батьком. Ліжко моє було у ванькірі, де я лежав і при першій облаві. Одного разу господарі на досвітку завважили за своїм городом заставу. Знову облава. Криївки ніякої там не було. Вийти з хати вже було неможливо. В двері постукали. У ванькірі була велика піч, при ній стояла скриня Піч була в посіданні бабусі-матері господаря, вона спала там, а вкривалась великим кожухом.

Сховатись не було куди, і я забрався на піч за бабусю під саму стіну і натягнув на себе кожуха. На краю посідали хлопець з дівчинкою - внуки бабусі. В хату зайшло двоє, один, мабуть, рядовий, другий старший по чину. В хаті ще добре не було видно, тому засвітили ліхтаря. Старший сів на лаві, а рядовий, оглянувши кімнату, перейшов до ванькіра, глянув на густо заселену піч і став питати господаря, хто це. По черзі господар пояснював: це син, це дочка, а це мама. А москаль по черзі приказував кожному златити з печі. Черга підійшла до бабусі. На команду “слазь, старуха” вона застогнала і сказала, що не може, бо хвора. З кімнати старший скомандував: “Не трогай ейо, только посмотри, кто за старухой лежіт”. Цей став колінами на скриню, підняв ліхтаря і оглядав піч. Потім зліз із скрині зі словами: “Нету больше нікаво”. Вони вийшли з хати. Потім ще одні заходили, але я сховок свій змінив, перейшов через сіни в

другу половину хати, що служила господареві за стайню. Там стояла корова і свиня. От я в неї й попросив політичного притулку, заліз в її гніздо, прикрився соломною і, не зважаючи на її протест, пересидів ще й других гостей. Правда, вони в цю половину не заходили, а лазили на стрих, де було сіно, але нічого не знайшли, хоч там сховався ще один повстанець, що в цю ніч ночував у цього господаря.

Згадуючи цю облаву, думаю, що і під зашмальцованою шинелею може битися людське серце, бо на такій території, як піч, не завважити ще одного чоловіка – просто неможливо.

Находила весна 1945 р. Мене перевели на другу квартиру до заможного господаря в другий кінець села від Белза. Я ще трохи кульгав на ліву ногу. В коліні вона ще погано згиналась, і ліва рука хоч не боліла, але пальці не випростовувались, і в суглобі зап'ястя також безвладно падала.

Була друга половина лютого. Одного дня, майже увечері, прибігла Вергун Марійка (вона керувала Українським Червоним Хрестом) і повідомила, що в селі появились “стрибки”, і треба сховатись. Вони приходили з руської сторони і там робили облави, коли з пограничниками, а деколи й самі. Господар повів мене до стайні, де в нього був льох, збудований, мабуть, ще за спокійних часів, але вхід був зі стайні, дверцята рівнялись із землею. Міцні дверцята зверху прикривались гноєм, і на цім місці стояла корова. Коли я вже був у льосі, до мене впустили ще одного хлопця, якого я не знав. Нас замкнули, замаскували, і все затихло. Ми познайомились. Один одному розказали про себе, що треба й не треба. Були молоді-зелені, бо життя пізніше вчило по-іншому. Наговорившись, ми переспали на картоплі і якомусь тлумаку з речами господаря, що заховав їх про всяк випадок. Ми прокинулись. Відчули, що це вже ранок, але чомусь ніхто не відмикав нас, і ми здогадались, що в селі щось негаразд.

Врешті до стайні хтось зайшов, став покрикувати на худобу. Впізнавши господаря, я злегка постукав об віко. “Сидіть тихо, бо в селі москалі” - сказав господар і вийшов зі стайні. Чекати довго не довелось. На подвір'ї задудніло, і відкрились двері до стайні. По хвилі почулось: “Здесь нічево нету, только корови”.

Те саме повторилось і в другій половині, де стояли коні, і знову все затихло. Та через кільканадцять хвилин прийшли знову, зайшли в нашу половину і стали штурхати дротами. Можливо, що це було підказано “стрибками” - хтось раніше там ховався, бо вже за третім разом дріт стукнув об віко. “Єсть бандіт”, закричали і стали відкидати гній.

Побачивши замок, покликали господаря, щоб відкрив. Ми й не думали, що ми під замком. Видно, господар боявся за свої пожитки, щоб ми не покрали, і замкнув нас на ключ. Поки відкривали віко, я сказав своєму товаришеві: “Ти не знаєш мене - я не знаю тебе, ти прийшов - я вже був в льосі”. Зброї я не мав ніякої, ростом у той час ще малий, а після ранення ще й худенький і чомусь вірив, що якось викручусь. Віко відкрилось і впала команда: “Виході!” Ми мовчали. Москаль витягнув гранату і ще раз крикнув: “Виході - бросаю гранату!” Я став виходити. “Руці вгору!” Я підняв, на щастя, вони не звернули уваги, що зап'ястя лівої руки обвисло. На гною перед стайнею мене обшукали, хотіли зв'язати руки - не знайшли чим. Мого колегу по нещастю також вивели, зняли з нього ремінь і зв'язали руки. Вдарили кілька разів в лице. Він, хоч низький ростом, але кремезний хлопчина. Мене не били, мабуть, мій вигляд був надто дитячий, хоч пізніше і мені перепало. Нас із господарем повели до школи, де вже було наловлених із 30 осіб - сільських хлопців та дівчат. Нас посадили окремо від усіх, але я зумів попередити, що я Зінько Григорій, син Михайла. Це до певної міри мене трохи виручило. Ще на гною перед стайнею провели з нами короткий допит. Хто ми? Чому ховались? Хто нас привів? Бо господар на питання, чому він сховав, відповів, що якісь люди привели нас і сказали сховати. Він боявся і сховав. Я відповів знову, що знаю сам, у своєму селі куди ходити, а до господаря того мене післав батько позичити самогонного апарата, бо тато хотів гнати горілку.

Це моє “щире” зізнання згладжувало деякі протиріччя з вияснення даних про мою особу. В школі першого на допит (в другу кімнату) викликали мого друга. Через кільканадцять хвилин він вернувся. На лиці в нього місцями просочувалась кров. Не встиг він дійти до місця, як покликали мене. Перші питання: “ім'я, прізвище, коли і де народився?” - Я відповів: “Зінько Григорій, 1929 р. нар., в с. Цеблові”. - “Почему прятался?” - “Бо думав, що це поляки”. - “А почему от поляков прячешся?” - “Бо вони страшно б'ють.” - “Ми тебе тоже дадим, таку твою мать!” - і далі: “Кто привёл?” Відповідаю те саме.

Садист у званні капітана вхопив мене за голову, затиснув між коліна і сучковатою палицею почав хрестити по плечах приповідаючи: “Чуєш, сурми грають? Кто привёл?” - “Сам прийшов! Сам прийшов!” - Він далі б'є, а я кричу несамовитим голосом не стільки від болю, а тому, що так треба кричати, коли дітей б'ють. Я вже більше терпів, коли поранило, і не плакав, не кричав, а тут треба. Побачив “освободитель”, що нічого не виб'є, перестав та й каже: “Сейчас позову хозяїна, еслі он скажет, что тебя привелі, уб'ю”. Закликав господаря. “Почему їх прятал?” - питає. - “Їх

привели двоє, я боявся і сховав”. – “Оні били вооружени?” - “Щось мали, зброю чи палиці, я добре не бачив, бо було темно”. – “Іді” - сказав Смітанов і далі став мене бити, а я кричати. В кінці мене відпустили в клас. Через якийсь час знову викликав мого товариша, але тільки двері за ним закрились, через хвилину вертається назад, а кличуть мене. Я вийшов у коридор, а там стоїть Солтис. Питають мене: “Кто ето?” – “Солтис” - кажу. Питають Солтиса: “Ти єво знаєш?” – “Ні” - каже - щось не знаю такого. Я тоді кажу: “Як ви мене не знаєте? Я Михайла Зінька син”. – “А-а-а, так, так, - згадує Солтис, - там є такий хлопчисько, та хіба я можу всіх молодих знати?” - оправдовується перед москалем. Мене знову впустили в клас. Через якийсь час привели мого “батька”, він сів біля мене. Я шепнув йому, що я його син, і, коли спитали, він підтвердив це. “Батька” відпустили додому. Вже пізніше я довідався, що облавники, коли ходили за “батьком”, застали тільки господиню і спитали, де її син. Вона відповіла, що на подвір’ю рубає дрова. “Не той, а старший”. Вона здогадалась, що мене зловили, і каже: “Старший служить в одного господаря в селі”. Ми колись так домовлялись. Такі різні дані, видно, дали привід до того, що всіх сільських відпустили, а нас двох забрали зі собою в СРСР на пограничну заставу в с. Ванів, коло Белза. Пізніше, мабуть, мене виручив цей самогонний апарат і звів різні свідчення в одне, бо кожний боявся до нього признатись. Крім мене, тому й вийшла така плутанина.

У Ваневі нас кинули в невелику землянку, що правила за маленьку тюрму. Там вже були арештовані - п’ять хлопців і одна дівчина. Вартовий день і ніч стояв при вході в землянку. Нас по черзі водили на допит, який провадив сам Смітанов. Мій товариш говорив, що він родом зі села чи то Мажарок, чи то Борятинна і прийшов у Цеблів до своєї тітки, де й захопила його облава. Як його прізвище справжнє, не знаю, бо на слідстві спочатку він говорив якесь інше і село із цих двох називав не своє. Одне з цих прізвищ було Герус. Він надіявся, що йому вдасться вийти з цієї біди, та не судилось. Ми вже знали один про другого досить, але ні він, ані я не пошкодили один одному.

А сталось це зовсім випадково. Одного дня викликали двох добровольців різати дрова. В землянці бракувало повітря, і кожен з нас не проти був трошки провітритись. Я також не був проти, але боявся виявити свою кульгавість, хоч і не дуже помітну. Зголосилось двоє, у тім числі і мій товариш.

Коли вони вернулись у землянку, він сказав до мене: «Я пропав, пізнав мене один “стрибок”. Через кілька хвилин його викликали на допит і там йому вже назвали справжнє прізвище і село та й сказали, чим він

займався. Це був другий допит. Я своїх зізнань не міняв, зате Смітанов нагороджував мене позавушниками, навіть використовував поліна, що лежали біля печі. Кінчався другий тиждень нашого ув'язнення. Дівчину і решта хлопців відправили в Сокаль, а мене і ще одного із с. Жужеля, що коло Белза, залишили. Його викликали на допит, а опісля і мене. Смітанов кудись збирався їхати, бо чистив чоботи і шинелю, але “без отрива от производства” ще хотів з мене дещо вибити. Знову почав: “Хто привів, чому ховався”. Та й почав питати, чи знаю цеблівського станичного. Я твердив те саме, що із самого початку, а станичного, сказав, не знаю. “А Буряка знаєш?” – “Знаю”, кажу. “Где ти его відел?” Кажу, у церкві, та й бачив, як гній віз на поле. Тоді він каже: “Я знаю, ти не віноват, тебе Буряк заставіл работать на бандітов. Ти только скажи, какого числа ето било. Ми ево накажем, а тебя отпустім домой. Відіш, Герус признался, сказал правильную фамилию і деревню, і ми ево отпавілі в Сокаль, так как ему оттуда домой бліже”. Я відповів, що ніхто мене до нічого не змушував, ніде я не був і нічого не знаю. Капітан вдарив мене ще два рази і вийшов із кабінету. Зайшов якийсь “стрибок” і почав випитувати, звідки родом, прізвище, де жив. Я йому розказав всю “правду”. Тоді він каже, то твій батько був у Франції. Я підтвердив. Він тоді каже: “Я був кілька разів у вашій хаті, але тебе не бачив. Ти признайсі, розкажи всьо, що знаєш, і будеш ходити з нами, а во я сі признав і мені дали гвера і ходьбу з ними”. – “Та я сказав би, якби я знав, я й так розказав все, що знав”. За тією “широю” розмовою застав нас Смітанов і спитав “стрибка”, чи знає мене. Той відповів, що в хаті був кілька разів, але мене особисто не видів. “Так он СБ ілі звязковой?” - і вилаявся нецензурщиною капітан, сів за стіл та став писати. Зміст писанини повторював уголос. Писав він перепустку на двох чоловік, щоб пропустили через границю. Коли вже ставив свій підпис, перо потрапило на тріщину, що була на склі, і папірець розірвався. Треба було писати другий, але капітан ще раз хотів спробувати і каже: “Відіш, пропуск напісан. Йдьош домой, но еслі скажеш когда, какого числа тебя Буряк заставіл работать”. Я заперечив, тоді він порвав папірець зовсім і почав писати другий, тільки вже не говорив “двух”, а “однаво”. Я сидів навпроти нього і бачив, що написав “двух”. Мене давив сміх і радість близької волі, а сатрап ще не тратив надії на успіх і каже: “Еслі скажеш, какого числа Буряк тебя заставіл работать, я ещо тебя напішу”. Кажу: “Я сказав би, так такого не було”. Смітанов здався, каже: “Пойдьош домой, еслі іщо раз в бункер полезіш, убю, как собаку”. Нас доручили якомусь сержанту, і він повів нас до границі.

На мості через Солокію стояло двоє “вартових родіни”. Один із них

був, видно, при моєму арешті, бо сказав: “Вот бандіт, виташілі с бункера і отпустилі”. Наш проводир подав перепустку, і ми перейшли злощасний кордон. На прощання я сказав сержанту: будете в Цеблові, заходьте на горілку, а собі подумав: щоб ви виздихали!

Надворі була весна, пригрівало сонце, як навмисне, щоб підкреслити ціну волі після вогкої смердючої землянки. Я йшов у чуже мені село, як в своє рідне, і чужі люди тішились мною, як рідні. Я знову опинився у своїй квартирі, куди мене привезли раненого.

У той час у селі лікувався ще один ранений в ногу хлопець “Левко”. Він був із Холмщини, прізвище його Юсенко, а довідався я про те згодом - через років 20. Якось у неділю рано до сусідів прийшов мій “батько”, щоб підстригти бажуючих, то і я прийшов туди. Коли він вже кінчав мене стригти, в хату заходять пограничники. Один із них, звертаючись до мене, говорить: “В бункер не лезеш?” – “Я і тоді не ліз би, коли б знав, що це ви”, - відповів я. Я підстригся та й кажу, що йду збиратись до церкви, і виходжу з хати, а за мною виходить один москалина і йде разом. Я не йду на свою теперішню квартиру, а в другий кінець, де живе мій “батько”. Москаль іде зі мною, але, дійшовши до половини села, вертається. Я пішов далше. Не задумувався над тим тоді, що могли сказати люди. Я ж якийсь український повстанець, ходжу собі по селу з москалем. Така прогулянка могла закінчитися для мене досить трагічно. Але що я міг вдіяти? Це якось минулося.

Вдруге, десь перед жнивими, прибігає мій “молодший брат” і каже, що приїхали москалі, питають за мною, і якщо не прийду - заберуть корову. Я сказав йому, щоб ішов і сказав, що не застав нікого вдома, що поїхали десь у поле. Малий пішов, і на тому скінчилось. Це правдоподібно цей сержант (а москаль не свиня) таки прийшов зі своєю братією за обіцяною горілкою. Ще не раз були облави. Наскакували то москалі, то поляки, але особливих пригод не було. Наближалась осінь. Про мене чи забули, чи якась інша причина була - ніхто мене нікуди не кликав. Потім з'ясувалось, що “Орко”, з яким я ходив разом, все таки границу перейшов іншим разом через Буг і потрапив під облаву в селі Розджалові, де й згорів у якійсь stodolі. А “Чаус”, що відтягав мене, раненого, від границі, вже став командиром відділу і забув про мене. За час лікування і перебування в Цеблові ми з “Левком” вже добре подружили, але настала пора йому вертатися у відділ “Зірки”, до якого він належав. Я попросив його, щоб і мене взяв зі собою, бо я не знаю нікого та й мене не знають. Він згодився, але я ще перед відходом хотів відвідати карівських втікачів, що жили в с. Кривиці, і довідатись про свою рідню, що жила під більшовиками. Мене

дали на зв'язок, і від села до села хтось місцевий (переважно дівчата) мене переводили. Першим селом, куди привела зв'язкова, був Осердів. Там переночував, а на ранок більшовики зробили облаву.

Хоч ця територія належала Польщі, вони переходили границю і робили свої чорні справи. Правда, в Осердові вони цього разу довго не затримались, де-не-де заглянули і пішли далі.

З Осердова я опинився в Переводові в знайомого мені ще перед пораненням станичного Костіречка. Я розповів йому, як мене зловили, як випустили, згадав, як “Чаус” відтягав мене, пораненого, від границі і т. інше. Костіречко сказав, що “Чаус” зі своїм відділом зараз в селі і при бажанні я можу з ним побачитись. Я, звичайно, цього хотів, і станичний повів мене до нього. Командир вийшов на ганок, ми привітались, і я став розказувати свої пригоди від поранення аж дотепер. Вкінці він пропонував мені вступити в його відділ, але я делікатно відмовився, бо відділ “Зірки” в цей час славився в цілому терені, і мені хотілось бути в ньому. Ми розпрощались, а “Чаус” покликав станичного на кілька слів, після чого ми зі станичним пішли ніби шукати фіри, щоб мене відвезти до другого села. Під одною хатою станичний сказав мені зачекати, а сам пішов до хати і, коли вийшов, сказав, щоб я зайшов до хати, і ми зараз підемо, і він дасть мені фірмана. Я зайшов. В хаті за столом сиділо двоє хлопців. Ми привітались, і вони зразу взяли мене, як прізвище, звідки і таке інше. Я сказав, що в мене нема прізвища, тоді вони пояснили, хто вони, і я, що був у руках большевиків, а зараз вступаю до відділу, мушу перейти перевірку. Почався допит від початку і до кінця. Він тривав цілий день, і на ніч мене відпустили на квартиру, сказали намалювати план погранзастави і на другий день принести. Коли я приніс, мене дещо перепитали, вибачились і відпустили. Совість в мене була чиста, і хлопці, які допитували мене, видно, були чесні, віддані нашій справі люди. Був би на їхньому місці провокатор (а таке бувало), мені по білому світі більше б не ходити, а так все-таки дістав фірмана і добрався до с. Будинина.

З Будинина мені треба було дістатись до Василева, і господар, в якого я ночував, якраз вранці з жінкою мали їхати по якусь пашу до своєї рідні. Скориставшись нагодою, я поїхав з ними. Василів був спалений польськими шовіністами з АК ще за німців в одну ніч і поплатився людськими жертвами. Село поволі відбудовувалось із необхідності, щоб було де з дітьми притулитись і худобу загнати. Господарських будівель майже не було, а сіно, солома стояли в стіжках та копицях нагородах. Церква також була спалена, стояла тільки дзвіниця. Господар з господинею ще були молоді люди. Як тільки ми заїхали у двір під

невеличку хатину, з неї вийшла жінка і каже: “Тікайте, бо коло дзвіниці польське військо щось відкопує”. Господар скочив із воза і пустився втікати у бік цвинтаря, що був недалеко біля села. Господиня завернула кіньми і подалась назад, щоб об’їхати город і виїхати на дорогу. Я лишився і попросив у жінки якоїсь плахтини. Вона дала мені, і я, накинувши на себе, помаленьку навпростець городом пересікаю, щоб сісти на воза. На городі стояла копиця соломи, і коли вже я наближався до неї, з правого боку від мене бігло двох польських вояків. Я дійшов до копиці, обперся і чекаю, коли один з одного боку, другий з другого прискочуть - і мені кінець. Вони пробігли повз мене. Господар вже скрився в зарослях цвинтаря. Від дзвіниці ще по ньому стріляли. Вони пробігли, а тут підоспіла моя фіра, і я сів на воза, не скидаючи зі себе плахти. Ще трошки проїхали поволі, а коли скрились за горбком, я взяв у руки віжки і погнав щосили коні. Далі ми наздогнали господаря, і всі разом, без втрати, знову опинилися в Будинині. Далі подробиць не пам’ятаю. Але все-таки я добрався до своїх, розвідав про дім і там вступив у відділ “Зірки”, що розміщався в селах Корчмин, Щепятин, Кривиця, Переводів та інших. “Зірка” був молодий хлопець, чорнявий, стрункий і славився в цьому терені як найкращий з командирів. Відділ наш складався з 4 роїв, тобто понад 40 стрільців. Всі стрільці ходили в польській формі, що дозволяло і в білий день переходити з місця на місце під виглядом польського війська. Співали ми і польських пісень на військову тематику і своїх не забували, коли була нагода і можливість. На початку зими 1946 р., щоб не втрачати людей, відділ розквартирували по селах, а сам “Зірка” навідався в с. Павловичі до своєї нареченої. Видно, хтось із місцевих зрадників доніс, і його уві сні схопили енкаведисти чи польське “безпеченство” і пізніше розстріляли... Нашим командиром став його рідний брат “Гайда”. Одягався він під большевицького комісара: галіфе, шкіряна куртка, автомат, пістоль і військова спритність до цього.

Десь в кінці січня 46 р. наш відділ перебував у Мицеві. Тут спорядили шість пар коней зі саньми, переодягли в цивільне лахміття шістьох стрільців, що мали правити в нас за фірманів, на кожні сані посадили 5-6 стрільців і виїхали на Холмщину в район Грубешова. В цей час в якомусь селі під Грубешовим розміщався гарнізон польського війська, що займався заготовкою і відправкою сіна для війська на ст. Вербковичі. От ми і прибули в район цієї заготовки. В обідню пору їдемо дорогою, а назустріч нам везе господар сіно, а за ним іде жовнір із карабіном. Ми спинили вояка, роззброїли і посадили на свої сани. Недовго їхали, як стрінули другі сани зі сіном і конвоєм, забрали і цього зі собою.

Полонені поінформували, де перебувають їхні вояки, і ми під'їхали до якогось хутора. Тут наздогнали ще одного вояка, що вів коня. Спитали про старшого, що мав бути з ним. Він сказав, що старший у хаті, і повів нас до нього. Вояка ми відразу не роззброювали. Старший сидів у хаті за столом, і командир став йому дорікати за незадовільну заготовку сіна, бо вона повинна була закінчитися три дні назад. Поляк виправдувався, що люди не хочуть їхати на форшпан.

Командир спитав його, навіщо він носить зброю, і тут вже крикнув до нього: “З поручніком гадаш!” Поляк виструнчився перед командиром, а “Гайда” тоді витягнув йому з-за пазухи пістолет і каже: “Єстесьце арештовані за спулпраце з АК”. Рівночасно ми роззброїли вояка і забрали їх обох зі собою. Вже смеркалось, як ми під'їхали до села, де розміщався їхній гарнізон. Полонені показали квартиру свого поручника. Заходимо в хату. Поручника немає. “Гдзе поручнік?” - питає командир. “Не вем”, - каже господар. Командир витягає пістолет і питає вдруге – “Як Бога кохам, не вем. Вишедл гдзесь то до сонсяда чи цо”. Виходимо з хати. Село розкинене довкруг великого пасовиська, вкритого снігом. З протилежного боку гримнуло кілька пострілів, і троє вояків наближаються до нас з тої сторони. Командир із двома стрільцями йдуть їм назустріч з криком: “Кто стшеля? Не вольно стшеляць!”. То свої. Стріляти перестали. Трійки противників зійшлися. “Ренце до гури!” І вже стрільці ведуть польську трійку в хату. Між ними і поручник, який на прохання командира показує багатство, а це якраз те, що нам необхідне: скринка гранат, скринка набоїв до ППШ, скринка до крісів, мішок білизни. Командир ввічливо роз'яснює, що ми є Армія Крайова і нам те все потрібне, а також потрібний військовий мундир і треба нам його здати, а ми в обмін даємо цивільний, в якому парадувались наші “фірмани”.

Забравши трофеї і полонених, ми спокійно виїхали в друге село. Там і заночували. На другий день командир із кількома стрільцями відвідали сільську крамничку, щоб “накупити” необхідних товарів. Продавець зважує, підраховує і все записує на аркуші паперу. Під цим “рахунком” командир дає свою розписку про повернення вартості товару і підписується: Поручнік Безпеченьства Публічного - Ангел. В такий спосіб ще в другому селі “накупили” і вернулись на квартиру. З військовими помінялись одягом, нагодували їх “купленою” ковбасою та пригостили цукерками, вибачились за все, порадили не воювати за Сталіна, а розходитись по домах або йти з нами. Під вечір відпустили своїх полонених, і самі поїхали даліше.

Зупинились в одному селі. Хлопці розійшлися по хатах, а ми вдвох з

“Крилатим” лишилися на вулиці на стійці. Везе господар гній в поле - зупинили. “Що слихаць, господажу?” - питає “Крилатий”. – “Вчорай в Вербовіцах билі Бульбахі”, - відповів той. – “Що пан гада? Того не може биць. Вшендзе наше войско”, - говорить “Крилатий”. – “Як Бога кохам, билі”, - ставляє на своєму господар. – “А що оні там робілі?” - питає “Крилатий”. – “Ве пан, добре людзе билі. Забралі бронь, мундур і мувілі за Сталіна не войоваць”. Мене спирав сміх, я відвернувся, поки велась розмова, і радий був, що й наші вороги нас вважають добрими людьми.

Від села до села їхали ми вдень дорогами, а під вечір виїхали на головну дорогу в напрямі Замосця. Там десь був воєнний аеродром, і ми мали його потривожити трохи, але коли приїхали ближче, то розвідали, що там численна охорона і нам це не під силу, тому завернули назад.

В дорозі ми розминалися з машинами, повними війська, але вони не спиняли нас і ми їх не чіпали, кожен їхав у свою сторону. Пізно ввечері ми в'їхали в якесь село, досить велике, в ньому був “постерунк міліц'ї обивателскей” у складі дев'яти чоловік і комендант. Ми їх відвідали. Командир відрекомендувався як “оддзял Безпеченьства Публічного”, що повертає з особливого завдання і не шкодило би щось перекусити. Комендант зібрав свою братію і розпорядився, щоб, не гаючи часу, була організована вечеря. Міліціанти розбіглися по селу і вже через кільканадцять хвилин стали сходитися з хлібом, молоком, яйцями. Хлопці трошки повечеряли, подякували за хліб-сіль, забрали зброю, дві машинки до писання і поїхали своєю дорогою.

Після кількадечного рейду ми знову вернулись у свої села, але на одному місці не засиджувались, бо в зими свої закони. Поляки чи большевики частіше взимку робили облави. У відділі дисципліна була зразковою. Нецензурщина чи п'янка були недопустимі. Для прикладу наведу такий епізод. Квартируючи у Василеві, кілька стрільців по-сусідськи потрапили на весілля. Стрілець “Костик”, трошки випивши, завів якусь сороміцьку пісеньку. Довідавшись про те, командир дав йому 3 години карної муштри. Дві години він відбув, а ще одної не судилось, бо 26.ІІ.1946 р. цілий відділ, в тому числі і “Костик”, загинув у Лісоцькім лісі в бою з НКВД. Цей епізод згадую тому, що большевицька пропаганда обливала наш визвольний рух найбруднішими поміями зі свого пропагандистського котла. Повстанців змальовувала найчорнішими барвами, як бандитів, рецидивістів, ворогів і вбивць свого народу.

25.ІІ.1946 р. наш відділ зупинився увечері в с. Ліски, недалеко від Варяжа, мабуть, за вказівкою зверху. Нас троє хлопців зайшло до одної хатини проситись на начліг чи за чимось іншим. У хаті було троє осіб у

цивільній одежі. Один із них не зовсім ввічливо випросив нас із хати, і у мене в душі лишився неприємний осад. Хтось сказав, що це “Зенон”. Він тоді займав пост військового референта СБ чи не всієї Закерзонщини. Це ставлення до нас, рядових стрільців, кидалося у вічі. Такого я не бачив за час свого перебування в УПА, хоча стрічалися різні щодо звання люди.

Сьогодні з відстані 50-ти років дещо прояснюється, а саме, що в цей час “Зенон” був агентом большевицького НКВД та польського безпеченства публічного, і трагедія, яка трапилась на другий день з нашим відділом, це, без сумніву, справа його рук. Чи не за його вказівкою наш відділ був стягнений саме в Ліски, де він сам перебував. Стрільці нашого відділу, що квартирували в трьох крайніх хатах, тільки-но пробудились, почали вдягатись, ще не снідали - і тут тривога.

Із східної сторони в село в'їхали на одних санях (ніби розвідка), наштотувались на стрільців із боївки (мабуть, це була боївка СБ “Ясеня”), що вже від'їжджала, а може, це були хлопці з відділу “Крапки”. Обійшлося без стрілянини. Невеличке замішання, і большевики завернули назад, а двоє саней з хлопцями виїхали із села на захід, у бік лісу. Через кілька хвилин большевики повернулися, і зчинилась перестрілка з нашим відділом. Командир наказав: у селі бою не приймати, а відступати до лісу. Ліс був від села недалеко - за горбком, за який ми зайшли і залягли в снігу на полі. Праве крило нашої оборони сягало до лісу, і там зчинилась сильна стрілянина. Сьогодні думаю, що там, певно, вже була в лісі застава НКВД, бо цих, що наступали зі села, можна було спинити. На нашому правому крилі було тихо, лише двоє висунулись з-за горбка і відкрили вогонь, від якого впав, здавалось, вбитим стрілець “Аркуша”, що ще не встиг залягти. Він лежав нерухомо. На правому крилі, що було ближче до лісу. Не встигли ми відійти кільканадцять метрів, як знову передали: зайняти попередні місця, що ми і зробили. В “Аркуші” був ще брат “Гучава”. В нашому відділі був політвиховником. Він підповз до брата, переконався, що той ще живий, стягнув його в долину, поставив на ноги і повів до лісу. В кінці знову передали, щоб відходити до лісу. Хлопці з правого крила відійшли скоріше і, мабуть, опинились проти нас з півночі, а ми відходили останніми, і вийшло так, що ми знову були на лівому крилі, хоча в протилежному напрямку. Нас кількоро йшло останнім краєм лісу із західної сторони. Я провалився в якусь яму і не міг з неї вилізти - було повно снігу. Поки видряпався, хлопці вже віддалились. Я ще трохи підійшов і побачив, що і з півночі ліс кінчається. Коли я вийшов з лісу, то побачив в долині, десь на відстані одного кілометра: “Гучава” вів раненого “Аркушу” до села, що лежить на північ від лісу. А з правої сторони на

краю лісу лежали розстріляні хлопці. Я спокійно подався в їхню сторону. Нас ділила відстань до 200 м., і я бачив, що ці крайні від мене не в польській формі, але я знав, що в цьому відділі, що відступив із Лісок скоріше, було кількоро у формі большевицькій, і подумав, що це вони, і йшов далі. Враз крайній повернувся у мій бік і випустив чергу, але я, не ушкоджений, скочив знов у ліс шукати своїх. Було зрозуміло, що це большевики. Стріляли близько, здавалось, що з тої сторони, звідки ми відійшли, але нікого не було видно. Втім мені назустріч біжить мій роевий “Роман” і кричить “тікай!”. Він вибіг з лісу в тому місці, де я виходив, і знову черга з автомата завершила його вліво в долину, а я побіг за ним. Туди, куди йшли “Гучава” з “Аркушею”. Вони ледве йшли, і ми догнали їх вже під селом, назви не пам’ятаю. Там в одній хаті перев’язали поранених. У мене були німецькі військові чоботи. За широкими халявами набито повно снігу, що збився в лід.

Ноги корчило, годі було визутись. Смеркалось, а зі сторони лісу доносились вибухи гранат. То останні хлопці підривали себе гранатами, щоб не здатись живими в руки ворога. Опісля розказували люди, що якийсь енкаведист, що керував цією операцією, був вражений героїзмом, бо сказав: “Мне би таких ребят”.

На другий і третій день трупів зібрали і похоронили на краю лісу на горбку в урочищі Білосток, поставили березовий хрест.

26 лютого 1946 р. “Гайди” і його хлопців не стало - всі загинули Геройською смертю, оточені енкаведистами в лісі біля с. Ліски, що на захід від Збаража. Перебуваючи в центральній лікарні у Мордовії, концтаборі 9, я написав вірш пам’яті “Гайди”:

КОМАНДИР “ГАЙДА”

*Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать...*

Т. Шевченко

*Летять карі коні по сніжній дорозі,
На трембіті вітру грає заметіль,
Та скриплять-заводять сани на морозі,
І летить на зустріч з далиною ціль.
Моргають здалека вікнами хатинки,
Там манить в обійми радісний притул,*

*Вітер розбиває об чоло сніжинки,
І на крилах ночі чари-сни пливуть.
Поки що хай виють люті заметілі,
Хай бушує ночі-злигоднів темінь.
Нам назустріч мчаться з далекої цілі,
А за ними бліднуть чорні дні терпінь.
Руки міцно тиснуть сталь холодну зброї,
В палкому пориві закипає кров,
І на мить зникає дійсність долі злої,
Віщій привид щастя усміхнувся знов.
Мчіться швидше, коні, по сніжній дорозі,
Вий-шалій же, вітре, в танцях хуртовин.
Сонце волі зійде і на своїм порозі
Розцілує матір переможець - син.*

21. XII. 1953 року

Нас четверо залишилося в живих. Це політвиховник “Гучава”, його брат “Аркуша”, поранений в шию, мій роєвий “Роман”, поранений в руку, і я. Вже в таборах я зустрів одного хлопця “Льоню” з відділу, в якому я був пізніше. Він розказував, що ще залишився живим кулеметник “Дем’ян”, поранений в обидві ноги. Його забрали живим. Родом він був з Волині, а на прізвище не то Шевчук, не то Кравчук.

Похоронили хлопців разом з командиром “Гайдою” на краю лісу під Лісками. Там спочило безіменних 40 героїв. Вічна їм пам’ять і слава!

Не розцілує матір переможець-син на ріднім порозі, але мати Україна не забуде їхнього подвигу, поки світ і люди є на землі.

Може, хтось ще знає про них більше, то хай повідомить.

“Крилатий”, якого я тут згадав, також загинув у с. Лісках. Був ще один “Крилатий”, роєвий у відділі “Кропиви”, загинув в якомусь селі на Холмщині на північ від Лісок. Похований на цвинтарі в Переведові.

Навесні, будучи вже в другому відділі, ми відвідували цю могилу. А зараз, кажуть, за ініціативою санітарки з Мицева Гані Милик була відправлена панахида. Там спочило 40 хлопців. Вічная їм пам’ять. Мій товариш “Левко”, з яким я лежав в Цеблові ранений, остався також живим, бо в цей час був на якомусь навчанні. Після цього він виконував у відділі обов’язки військової служби безпеки. Він і мені пропонував цю роботу, та я чомусь відмовився, але це було в секреті. Про його долю я довідався через 45 років. Під час операції “Вісла” він потрапив полякам в руки і був

розстріляний. Його прізвище Ясенко Леонід* - “Шум”, “Левко”. Про це писала газета “Поклик Сумління” в рубриці “Пом’янемо поіменно”.

Після лісоцької трагедії ми опинилися у відділі “Кропива”** і до початку весни 1946 р. перебували по селах, починаючи від Угнова на схід до Кристинополя, Сокаля, Варяжа.

Весна 1946 р. на Закерзонщину принесла акцію переселення з польської сторони в УРСР. По селах спочатку їздили агітатори, розхвалювали большевицький “рай”, обіцяли “щасливе життя”. Одного такого зловили повстанці в с. Угринів на гарячому і запропонували розказати правду про цей “рай”, що він і зробив. Та й без цього ніхто добровільно не збирався покидати рідну землю, і прийшлося окупантам вживати більш радикальних заходів.

Почалися наскоки на села. Людей виловлювали, везли на збірні пункти. З військом йшли цивільні поляки, грабували все підряд, стріляли свиней, кролів, гусей, курей. В хатах валили печі, били вікна, образи ламали, нищили сільську мебель. Люди тікали в ліси з худобою, з дітьми, брали з собою якийсь харч, а решта лишалась на поживу і розбій полякам. Власними очима я бачив цю руїну і не вірилось, що це ХХ ст., а здавалось, що тільки що пройшла орда Батия. Молодь вливалась в УПА, бо потрапити в руки польського “цивілізованого” війська означало йти на певну смерть через тортури або на каліцтво.

Для повстанців настала гаряча пора. Хоч сили були нерівні, але треба було якось перешкодити цим варварським діям. Робились засідки, наскоки на польські гарнізони. На ст. Угнів попалено вагони, людей повернуто назад. Наш відділ, яким командував на місці “Аркуша”,*** “Кропива”, зробив засідку під Угновом в соснині при дорозі Дениска-Угнів. З Дениск везли людей, по дорозі били. Війська було багато. Передній кінець колони вже зрівнявся з нами, а задній губився десь під Денисками. Поведінка поляків просила помсти, але не такої. Нас було мало. Вдарили по чолі колони і, щоб уникнути оточення в невеличкому лісі, скоро відійшли з цього місця. 12 польських вояків там закінчили свою грабіжницьку кар’єру.

В с. Хоробрів розквартирувався польський гарнізон, близько 300 чоловік. Наш відділ, що налічував десь понад 30-35 повстанців, робить наскок на Хоробрів. Теплий травневий вечір. Під’їздимо на возах близько

* Ясенко Леонтій, псевд. “Шум”, син Теодора і Пелагії, нар. 15 жовтня 1921 р. в Молятичах Грубешівського повіту, стрілець сотні “Крапки” й “Яра”, засуджений на смертну кару 12 серпня 1947 р. в Ряшеві, страчений 26 серпня 1947 р. - (Літопис Української Повстанської Армії, том 22, стор. 458).

** “Кропива” - сот. “Вовки-1” (Холмщина) 1946.

під село. Привезли зі собою V-2 (це такий німецький реактивний снаряд кг. під 80). По них спеціалізувався хлопець із Цеблова, Якимович Богдан, а знання ці набув у дивізії “СС Галичина”. Як биля ця зброя, не знаю, але поки летіла, то страшно ревіла. І під цей рев із криком “вперед!” хлопці кинулись в село. Один рій, що перебігав через цвинтар, налетів на польську заставу. Поляки прийняли наших за своїх, бо польський кулеметник крикнув: “Давай амуніції!” – “Зараз! Зараз!” - відповідає наш, прикінчив кулеметника і крикнув: “Хлопці, давай торпеди!” (так в нас називали V-2). Та торпеда не цибуля - в кишеню не візьмеш, але створити паніку треба було, і поляки відразу зрозуміли, бо крикнув один: “Хлопці! Бандеровці!” - і давай втікати хто куди. Акція була блискавична, бо поки поляки прийшли в себе, то ми вже під’їжджали до угринівського лісу двома возами, навантаженими трофеями: зброя, боєприпаси, мундири. Деякі горе-історики доказують, що нам допомагали німці, американці. Вони брешуть, бо ми користувалися всім “отечественним”, і то чесно в боях здобути.

На дорозі Грубешів-Варяж, замість військових машин, потрапила в нашу засідку машина, що везла товар в якийсь магазин. Водія з експедитором відпустили. Посадили за кермо свого водія “Ярослава” (на цей час ця професія була в нас рідкість), і командир вирішив відразу використати цю машину для наскоку на Белз і серед білого дня потривожити трохи поляків, ще до того, поки влада виявить пропажу авта. Та з цього нічого не вийшло. Проїхавши кілька км., машина зупинилась через нестачу пального. Товар перевантажили на воза і перевезли в угринівський ліс. Це був цукор, сувій матерії на сорочки та ще деякі дрібниці. Пізніше з цього матеріалу для цілого відділу пошили сорочки. Це ще один доказ, як повстанці «грабілі» населення.

У цей день група мінерів з іншого відділу на цій же дорозі чекала на машини з військом польським і тільки випадково не висадила нас в повітря разом з машиною. Що сталось на другий чи третій день після цієї засідки, розкажу пізніше, а поки що вернусь до події, яка мала місце раніше.

“Кропива” хотів своїм відділом наскочити на ст. Вербковичі, де звозили переселенців і для охорони був немалий гарнізон війська. Ще до цього командування хотіло вдарити на Вербковичі більшою силою, але не рішалось, бо більші ліси були далеко і при підмозі з Грубешова при відході ми могли зазнати великих втрат. “Кропиви” не подобалось таке рішення, він наполягав, щоби дозволити йому зробити це своїм відділом,

*** “Аркуш” - бунч. сотні “Вовки-1” 1947 р.

але й цього не дозволили, а щоб задовольнити його напористість, дозволили йти з групою не більше десяти осіб просто для проби.

З розповідей учасників цієї акції це виглядало приблизно так: двох хлопців, що йшли попереду групи, спинив оклик: “Стуй! Кто ідзе?!” Наші відповіли: “То свої”. Далі малось би вимагати пароль, але вояка у голосі хлопця впізнав голос свого товариша, бо сказав: “А, то ти, Франек?” – “Я, я” - відповів наш, і підійшли до вартового. Без шуму роззброїли, дізнались пароль, їхні місця застав та й тоді по черзі одну за другою знімали, і цілі неушкоджені вернулись до своїх. Та ще й привезли кільканадцять одиниць зброї та мундирів.

Отже, на другий чи третій день командир із кількома хлопцями поїхав до Угринова десь в обідню пору. В цей час у село в'їхало два броньовики большевиків, а пізніше прибуло кільканадцять кіннотників. Польська уніформа не викликала підозри у большевиків, і наші польською мовою пояснили, що приїхали у справі заготівлі зерна, і якимось віддалились від них. Коли доїхали до дороги, що вела в ліс, звернули на неї і щосили погнали коней до лісу. Кілька кіннотників, що вже підоспіли, кинулися в погоню за ними. Кількома автоматними чергами наші спинили їх. Вони позіскакували з коней і припинили переслідування.

Треба сказати, що “Кропива”, родом з Нісмич, був гарячковий характером і відчайдушний. А кілька вдалих операцій наштовхнули його на нові, часто добре не обдумані вчинки. Отже, вернувшись на місце постою, він розповідав пригоду, що трапилась в Угринові, і жалів, що не був там із цілим відділом, бо броньовики вже були б нашими, але ще не пізно і зараз йти захопити їх. Я стояв на стійці неподалік із ручним кулеметом (дегтяром), чув уривки цієї розмови і зрозумів, що хтось не погоджується з командиром, бо сперечаються. Мій час кінчився, і на зміну мені прийшов стрілець “Гарматній” і сказав залишити кулемет йому, бо вже чути якийсь шум у лісі. Поки я пройшов до місця постою, то по просіці вже броньовики під'їхали майже впритул до нас. Почалася перестрілка, але “Кропива” підняв два рої і кинувся вперед, видно, з надією оточити большевиків, бо два рої оставили на місці. І тут відразу був убитий пострілом в чоло. Частина большевиків відступила, а частина, що була проти нас, осталась. Наш роєвий з “Левком” вийшли, щоб з'ясувати обставини, кілька кроків перед нас, і в результаті роєвий був ранений в руку, а “Левкові” продіравило шинелю. Хлопці, що гнались за большевиками, вернулись, а за ними вертались большевики. За нами ліс був розділений сіножатями, і треба було відійти в другу половину, поки броньовики не вийшли туди і не взяли нас в кільце. Коли стемніло, ми

вийшли з лісу і пішли на Холмщину. Після “Кропиви” наш відділ перебрав “Громовий”^{*} - людина років під 46. 23 травня 1946 р. всі відділи нашого терену зібрались на Холмщині під спаленим поляками с. Терebinь, на краю лісу, щоб разом відсвяткувати свято Героїв. На святі виступав командир цієї округи “Орест” (Онишкевич Мирослав з Угнова). Зачитував нагороди, підвищення військових ступенів, а через два дні наші відділи стояли в лісі недалеко Грубешова під командуванням “Прірви”.^{**}

У кого не було польського мундиру, цих лишили. Вишиковані наші хлопці стояли на галявині проти польських вояків з АК, щоб засвідчити, що ворожнеча закінчилась між нами, а настав час спільної боротьби проти спільного ворога - більшовизму. Командири пішли на нараду. Пізніше розказував “Прірва”, як польський командуючий хвалився своїми вояками, аргументуючи тим, що в нього є такі, що вже по шість місяців воюють, на що “Прірва” відповів, що в нього є такі, що вже воюють по шість років.

З півночі від Грубешова ліс був на відстані шести км. Травнева ніч

* “Громовий” - (Лагода Петро)-сот. (північна Львівщина) ВО 2 1944 р.

** Штендера Євген (“Прірва”, “Нерв”, “Зоряний”), командир ТВ; нар. 2 січня 1924 р. в с. Волиця Барилова Радехівського р-ну Львівської області. Син селян. Одружений з Любов'ю Шевчик-Маївською в 1950 р. Член Юнацтва ОУН від 1940, закінчив гімназію в Сокалі У травні 1943. Вояк УПА на Волині від червня 1943, повітовий військовий вишкільник Юнацтва ОУН Радехівщини від жовтня 1943, повітовий оргмоб ОУН Радехівщини від березня 1944. Весною провадить у Карпати чоту кандидатів до Старшинської школи “Олені”. В січні 1945 призначений надрайоновим провідником Любачівщини, у червні одержує пост окружного провідника Холмщини й Підляшшя в Закерзонському краю. Після смерті командира Ягоди у вересні перебирає додатково обов'язки командира куреня “Вовки” та командира 28-го (Холмського) ТВ “Данилів” ВО “Сян”, які виконує до листопада 1946. Підвищений КВШ до звання старшого булавного з датою старшинства від 1 січня 1946 опісля - ГВШ до хорунжого з датою старшинства від 22 січня 1946, нагороджений Срібною зіркою - за поранення. На 28-29 травня 1946 планує, веде спільний наскок куреня “Вовки” та бойових відділів ВІН-у на поліційні, адміністративні об'єкти в містечку Грубешів. Це одна з останніх збройних акцій УПА курінного масштабу, єдина спільно виконана з польським підпіллям. Восени 1947 веде розформування відділів УПА, підпільної адміністрації на Грубешівщині, Підляшші; рейдує з бойовою групою на східню Прусію, де зимує, весною 1948 знову на Підляшші. Від 11 травня до 6 серпня йде рейдом на Захід через Закерзоння, Чехо-Словаччину до Західньої Німеччини; переслуханий спецслужбою США. В 1948-55 член Місії УПА, підвищений до сотника з датою старшинства від 1 липня 1949. В Мюнхені працював у публікаціях, відповідно як член редакції “До зброї”, співробітник “Сучасної України”, “Українського самостійника”; здобув науковий ступінь магістра політично-економічних наук Українського вільного у-ту, член Українського товариства закордонних студій. Емігрував 1956 до Канади, в 1969 здобув наукові ступені магістра славистичних наук, бакалавра бібліотекарства Албертського у-ту (Едмонтон, провінція Алберта), працював бібліотекарем 1975-89, спершу в Ріджайнському у-ті (Regina, провінція Саскачеван), пізніше в Державній Бібліотеці Канади в Оттаві (провінція Онтаріо). Активний в Об'єднанні кол. вояків УПА. Один із засновників торонтського Видавничого комітету “*Limonus UPA*”, його відповідальний редактор серії “*Limonus UPA*” від 1975; співредактор збірки “*Political Thought of the Ukrainian Underground 1943-51*” (Едмонтон: КІУС, University of Alberta, 1986); від 1994 співголова київської Редакційної ради видань “*Limonus UPA. Нова серія*”; від 1995 почесний член Головної бурави Всеукраїнського братства ОУН-УПА; автор низки статей українською, польською, англійською на історичну тематику визвольної боротьби; громадський діяч, член НТШ, ін. наукових товариств; живе в Оттаві (Ottawa), Канада. Фотографія з родинного архіву.

коротка. Кожний відділ мав своє завдання і свою точку як з нашої, так і з польської сторони, і кожний в місто йшов своєю дорогою, так що описати докладно всю операцію мені годі. Хіба що з оповідань. Одні брали НКВД, інші “Безпеченство”, звідки викидали назад гранати, кинуті нашими через вікна. Його брали наші разом із одним польським відділом. Ми, коли вже добре стемніло, ввійшли в місто через міст на р. Гучві біля млина. Командир ішов попереду. Враз окрик на мості: “Стой! Кто йдьот?!” - і постріли. Командир автоматом довів цікавим, хто йде, а не став, ми тільки на мить залягли в придорожнім рові, але відразу піднялись і пішли далі. Місто поки що не спало. Пройшовши вулицями, ми дійшли поблизу церкви, у високому паркані відорвали штахетку і зайшли в якийсь город, де залягли проти великого будинку, що через вулицю вікнами дивився на нас. Тут ревли одна по другій V-2 і враз дружньо заговорила повстанська зброя. Ми з городу по вікнах також випустили кілька пострілів, і це, мабуть, була вся наша місія, бо коли все стихло, я зрозумів, що остався один. Я кинувся до діри в паркані, вискочив на вулицю і завважив, як недалеко на перехрестку пробігали військові, але які - невідомо. В Грубешові я був перший раз, тож ризикуючи побіг туди. На щастя, це були наші, що вже готувались до відходу і чекали мене.

Небо на сході починало ясніти, тож треба було спішити, щоб затемна дотягти до лісу. Кожен відділ відступав в іншу сторону, та наша виявилась найгіршою, бо всі вийшли без пригод, крім нас. Вже зовсім розвиднілось, як ми входили в ліс, а ці, що йшли ззаду, вже були змушені відстрілюватись, а їх прикривали ті, котрі скоріше дійшли до лісу. Дві бронемашини під'їжджали до лісу, на ходу стріляючи. Нікого не вбили, тільки один командуючий “Прірва” був ранений в живіт, але не смертельно, спочатку він не міг іти, і хлопці несли його на ношах, зроблених з гілля, але потім він став і йшов разом з нами.

По лісі ще якийсь час били, але ми відходили все далі, поки не зупинились на відпочинок аж до вечора. Другу ніч знову йшли, аж над ранком зупинились у невеликому лісі на відпочинок. Голодні, помучені, де хто стояв, там і приліг в кущах на краю ліса, щоб трошки заснути. Мені випала черга стояти на стійці. В таких випадках ми мінялись через годину. Я розбудив свою зміну, та довго спати не судилось, бо розвиднювалось, і стійковий розбудив нас по тривозі: польське військо обступало ліс. На полі одалік від лісу розташовувались застави, а невдовзі розстрільною поляки посунули прочісувати ліс. Тільки тих, що були в полі нашого зору, було

вдесятеро більше від нас.

Довгий травневий день тільки починався, набоїв обмаль. Не один із нас не думав дожити до вечора, та пережили - всі живі та здорові. Ми безшумно відходили вглиб лісу і все чули польську команду: “Напшуд! Напшуд! Тшимаць лончносьц!” В лісі ми стрінули кілька родин з дітьми та худобою, що скривались від переселення. Ми ще трохи відійшли від них і зупинились на горбку. Командир наказав зробити кільце, окопатись по можливості та чекати ворога. Ми вже приготувались, а ворог не йшов. Поляки дійшли до втікачів, видно, забрали їх і вернулись назад. Цілий день вони шастали довкола лісу, а в середину більше не йшли.

Увечері ми перейшли в інше місце. Перебуваючи в лісі, часто доводилось цілими днями просиджувати без їжі, без куска хліба, але ніхто не нарікав, а коли приходили в село, то розквартировувались по 2-3 стрільці по хатах, де були криївки, щоб на випадок облави можна було скритись. Вже після Грубешова ми квартирували в с. Миців на півдні від Белза. Одного разу поляки прийшли на це подвір'я, зловили малого хлопця років 12 і б'ють, щоб сказав, де є “бандеровці”. Цей хлопчина знав, що ми є в цій криївці, але не сказав. Зі сховку ми вже вилзли на тік, приготувались до зустрічі з облавниками, а може, й до смерті.

У цей день загинув наш водій “Ярослав”. Його заскочили зненацька, вже не було куди діватись, і він, відстрілюючись, вибіг за село на городи. Заліг в коноплю чи кукурудзу і відбивався, поки вистачало набоїв. Поляки окружили його зі всіх сторін, і він підірвався гранатою. Поховали ми його в Мицеві на цвинтарі.

Під час нашого перебування в Мицеві у наш відділ прийшов хлопець із села Жужеля. Його дворідна сестра Ганя з Мицева була санітаркою. З нею були ще дві дівчини – “Оля” і “Галя”. Поки ми були в Мицеві, “Галка” (таке псевдо вибрав собі цей хлопчина) перебував у своєї тітки. Одягнений був поки що по-сільському. Десь пізніше ми перебували в Переводові. Одного дня до села наближались машинами НКВД. Ніхто не знав, чи це була облава, чи вони їдуть на Ліски. Хто міг сховатись - сховався, а “Галка” з “Крилатим” вирішили втікати до лісу. Вибігли із села в чисте поле, та енкаведисти зупинились на хвилину, щось розпитали в людей і поїхали далше у бік с. Ліски. Якраз туди, куди тікали “Галка” з “Крилатим”. Большевики відкрили вогонь, але наші втікачі таки скрилились в селі. Оповідаючи про свою пригоду, вони жартували, один одного підтягав, але по-дружньому, без злоби.

У мене з дитинства був хист до віршування, та й почуття гумору не покидало мене. От я й вирішив описати цю пригоду, що й зробив. Декілька

рядків я запам'ятав і хочу їх навести тут, бо вони, як я зараз розумію, вирішили мою долю по-іншому, чи на краще, чи на гірше, але інакше. На мене, видно, звернули увагу і перевели в пропаганду та й навіть пізніше планували післати вчитись у Варшаву, звичайно, з підробленими документами. Та ці плани наших провідників перекреслила операція “Вісла”. Отже, про “Галку”:

*Раз весною в гарну днину
До нас соколом прилинув
“Галка” - хлопець молодець,
Кинув милу, рідну хату
І сказав: “Прощайте, тату,
Я від нині вже стрілець.
Він до нас прийшов раненько,
Хоч ще билось серденько,
Сльози капали з лиця,
Та до вечора втер очі,
Забув пестоці дівочі,
Як припало на стрільця.
Лиш одне з ним було лихо -
Що наш “Галка” ходив тихо,
Капці в нього лиш були.
Була й парубоцька шапка,
Що йому покійна бабка
Ще на стриху десь знайшла.
Штани були, мов козацькі,
Широчезні. Лиш багацькі.
Так носилися сини.
І лиш хто на “Галку” глянув,
Осінь холодну пом'янув
І забув про чар весни.
Але “Галці” все байдуже -
Він якогось збитка вструже,
Часами і вдень не спить,
Всіх друзів розвеселяє,
Командиру докучає:
- “Батьку, чоботи купіть”.*

Чоботи були потрібні не лише “Галці”. В переходах ночами полями, манівцями взуття нищилось, і не один стрілець потребував змінити його. По селах були добрі шевці, і вони виручали нас, але їм потрібна була

шкіра. Такий один швець був у селі Костяшині - Солодуха, він радо виконував наші замовлення. Акція переселення закінчувалась, і люди, котрим вдалося уникнути її, ще рік пожили на своїй землі. Господарства переселених пустували. Подекуди знаходились комерсанти, вишукували криті бляхою дахи, розкривали їх, а бляху продавали купцям-полякам, на чому й наживалися. Командири порадилися між собою і вирішили цю комерцію використати в наших потребах. Змусили цих комерсантів за виручку від цього “бізнесу” діставати шкіру та матеріали для обмундировання відділу.

Отже, і тут радять командири,

*Що зробить, щоб кавалери
Не ходили босо більш?
Треба бізнес цей триклятий
В нашу користь скерувати -
В шкіру замінить скоріш.
Як задумали - зробили:
Шкіри досить накупили,
Щоб мав “Галка” чобіт свій,
Щоб дядьки не насміхались,
Щоб стрільці пороззувались,
Бо їм душно й без чобіт.*

Це майже все, що мені запам’яталось з цього вірша - він був досить довгий, дехто вивчив його напам’ять, і на цю тему стрільці ще довго жартували. А “Галку” через рік, під час операції “Вісла”, поляки схопили і там після страшних тортур стратили. Це вже я довідався після сорока п’яти років.

Варто ще згадати одну пригоду, що трапилась зі мною на самий Щедрий вечір 1946 р. Нас п’ятеро хлопців квартирувало чи, точніше, заночувували в с. Тудороковичах. Досвіта село обступило польське військо. Попереджені людьми, ми вийшли з хати. Морозець був йорданський. Все довкола вкрите інеєм, як в казковому царстві, а дійсність протилежна казці.

Домовились ховатись, де хто зуміє. А на цьому ж таки подвір’ї я побачив копицю соломи під хворостяною загорожею і скерував до неї, а хлопці пішли між сусідні стодоли. Попід огорожу я втиснувся в солому, обіткався нею і так, напівстоячи причаївся. Ще поки розвиднілось, від мого дихання свіжозрушена солома обросла інеєм і замаскувала мої сліди. Облавники ходили хата від хати, нишпорили по хатах, подвір’ях, стодолах до самого вечора.

Один вояка зупинився за своєю потребою біля мене і пішов далі. Коли вже стало смеркати, я почув розмову між сусідами, що поляки вже від'їхали. Виліз зі свого сховку і, мов не своїми ногами побрів до хати. Глянув у дзеркало і не впізнав себе: я був увесь синій. Моїм товаришам пощастило. Не знайшовши надійного сховку, вони вийшли за село і побачили групи людей, що йшли з села в сусідній Старгород святити водицю, приєднались до них і вийшли з обложених Тудорокович. Поляки перші гуртки людей, видно, перевірили, а потім вже не спиняли інших.

Свою одісею у відділі я закінчив - мене переводять, як тоді казали, в пропаганду. В с. Мицеві в першій хаті від церкви на північ ми побудували криївку. Сама вона була викопана в саду за стайнею, а вхід був виведений у дровітню, де й маскувався. Коли ми перекидали стелю, я оступився і одною ногою поміж дошками провалився вниз, і треба ж було так, що вдарився в ногу в самий перелом. Невдовзі в мене відкрилась рана, і з гноєм деколи виходили осколки. На перев'язку я ходив по сусідству до санітарки Гані, про котру вже вище згадував. У моє розпорядження дали машинку до писання, і я переписував у 18-ти екземплярах всякі звіти з цього терену, про облави і їхні жертви, де що спалено, кого вбито, за яких обставин, яких ворожих агентів ліквідовано і за що.

Крім цього, в моє розпорядження дали чотирьох зв'язківців для доставки пошти у військові відділи і місцеві боївки. Адреси були шифровані. Наприклад, "Вовки-3" мали шифр "33", український червоний хрест – "66", більше не пам'ятаю. У пошту входили "Інформативні вісті", листівки, брошури та всяка підпільна література. На мицивській колонії, що перебувала у невеликому ліску, у двох хатах розміщались підпільна редакція. Там на роторних станках відбивали потрібну кількість екземплярів. Готові тексти на матрицях із потрібними рисунками доставляли переважно з Річиці. Оформлення рисунків чи художніх заголовків виконував мій однофамілець і односелець Ментух Андрій. Міжнародні огляди і новини з політики оформляв "Слота"* , що перебував на цій колонії з радіоприймачем.

Все це робилося в рамках суворої конспірації. Тоді про деякі деталі я нічого не знав і ніколи не намагався дізнаватися. Але з часом деякі таємниці розкривалися і переді мною.

Провідником цієї установи був "Певний**", людина інтелігентна, освічена, доброзичлива. Завваживши в мене поетичний таланти, він планував вислати на науку у Варшаву. Мого односельця Андрія в

* Лушпак Дмитро ("Баглай", "Слота"), друкар

** "Певний" - бунч. сотні "Переяслави-1" ВО 2 1945-46.

художню школу в Замосць. Та цим планам не судилось здійснитися.

Так, у Мицеві за цією роботою минала весна, починалося літо, а з ним на землі Сокальщини насувалась операція “Вісла”. Одного разу провідник “Певний” сказав мені готуватись до виїзду в Польщу на операцію, бо насувається страшна небезпека і, може, доведеться робити якісь більші переходи, а з відкритою раною мені буде тяжко. Отже, треба трохи потренуватися в польській мові, вивчити молитву і якусь версію придумати щодо свого поранення і, коли документи будуть готові, відразу їхати. В с. Хлоп’ятині в кравця замовили мені вбрання, і осталося чекати нагоди на виїзд.

Слід згадати ще таку деталь: десь, мабуть, ще 1946 року в с. Річиці я зустрів жінку з Карова, недалеко свою сусідку Ксеню. Ще до німецько-польської війни вона вийшла заміж за поляка з Річиці.

“Золотий вересень” проклав “рубеж великої родіни”, і ці два села втратили зв’язок між собою.

Солокія, в якій ми, дітьми, кожний день купалися, стала неприступним бастионом. Та поки ще границю укріплювали, та поки люди добре не усвідомили, з якою “народною” владою мають справу, то ще дехто переходив через “священний рубезь”, щоб за радянську нафту виміняти німецького сахарину або у своїх сімейних справах. Таким сміливцем виявився чоловік Ксені. Звідки та куди він ішов, не знаю, але “часовіє родіни” зловили “шпигуна”, засудили і відправили “куда надо”, а зараз в 1940 році в перший вивіз повезли в Сибір і Ксеню. Вона на висилці, він у концтаборі марнували свої молоді літа. А тим часом ішла війна. Фріци стояли під Москвою, і “великий” та “мудрий” дає можливість “злочинцям” “іскупить кров’ю віну перед родіною”, тим, котрі перед нею “провінілись” і відбували “заслужене наказаніє”. Це стосувалось громадян Союзу, а громадянам Польщі дається можливість організувати армію для “освобожденія” Польщі від фашистів. Чоловік Ксені, щоб вирватися з неволі, опинився в польській армії. Загнав фашистів до Берліну, а за те йому дають можливість оселитися в Східній Пруссії в місті Єльблонгу, куди він і стягнув із Сибіру свою Ксеню. Та Ксені захотілося відвідати чоловікову батьківщину - с. Річицю, де і зустрівся з нею. Вона дала мені свою адресу, щоб деколи написати їй листа. Були в неї тоді деякі неприємності зі сторони нашої Служби Безпеки, але все обійшлося добре. Її запідозрювали в шпигунстві проти УПА.

Я вже парадуюся в новому убранні і стаю “чистокровним” поляком. За документами я вже, - Францішек Кухарскі, ур. ве всі Осердув, гміна Белз, пов. Грубешув, вой. Люблінське. Провідник “Певний” дає мені

тридцять тисяч злотих і адресу, куди при необхідності я зможу звернутись і він вишле ще. Зранку гарної літньої днини виходимо із санітаркою Ганею з Мицева і польовою доріжкою прямуємо до с. Вижлів. Йшли мовчки, кожне зі своїми думками. Що буде далі? Не хотілося вірити, що це вже кінець партизанського життя. І хоч яке воно було тяжке та небезпечне, а все-таки було жаль за ним. Це - була воля, - а завтра? Що буде зі мною? Що буде з друзями по зброї? Що буде з нашими людьми?

З Вижлова о 10 год. ранку мали відправлятися хлопці до Грубешова на воєнкомат, і з ними я мав їхати. Вони вже чекали мене. Попроцавшись, Ганя вернулася додому, а я з новобранцями вирушив до Варяжа. Вже не пам'ятаю, чи йшли ми пішки, чи їхали возом, але не забуду цього ніколи, як коли вже стояли на автобусній зупинці, до нас наближалась колона польського війська, сотні з півтори. Зупинились, і старшина, який вів їх, звернувся до мене: "Ходзь, пан, тутай!" Перша думка була в мене, що хтось вже мене продав. Чому якраз із нас шістьох він вибрав мене? Пізніше я зрозумів, що серед цих хлопців був найкраще одягнений. Коли ж я підійшов до нього, він спитав: "Ктуренди дрога на Хоробрув?" Я не знав, бо вперше був у цьому містечку, і відповів: "Не вем, здає се, же тенди" - і показав у напрямок Хороброва. Вони рушили далі. Ось воно й починається, подумав я. Підійшов автобус, і ми поїхали на Грубешів. Тут новобранці пішли своєю дорогою, а я на залізничну станцію. Куди ж їхати? У Люблін чи Варшаву, як радив "Певний"? Люблін - це за близько, туди будуть більше перевіряти. У Варшаві нікого не знаю, і на випадок нещастя навіть ніхто не дізнається, де я подівся. Вирішую їхати в Східну Прусію до сусідки Ксені. Вона хоч щось порадить. Чимось допоможе, бо мені просто з лісу іти між люди видавалося дивним.

Беру квиток на Єльблонг і їду. Вдень з вікна оглядаю околиці. Вразило мене, що майже всю дорогу виднілись піски і соснові лісочки. Пісочки жовтенькі, біленькі та ще біліші, а землі чорної нема. Ось чому ви, ляшки-панки, так претеся на нашу землю, бо вона, наша рідна, годує вас.

В Єльблонзі я віднайшов вул. Краківську, 22 і зайшов у хату. Сусідка прийняла мене гостинно. Вулиця на краю міста. Будиночки двоквартирні, охайні - газ, вода. Це, в порівнянні з нашим побутом, - рай. Поговорили ми, порадились, як і куди краще вдатись на операцію, і вирішили їхати в Гданськ. Там, вважають, і лікарні кращі та й умови. Я прикинув, що з моїх грошей лише ощадно на дорогу я витратив п'ять тисяч, тож на все мені грошей не вистачить, і відразу пишу листа на адресу, що дав мені "Певний", щоб вислав мені грошей.

По дорозі до Гданська у Тчеві залізничний міст був зруйнований

війною, і пасажери переходили на другий берег Вісли по тимчасово збудованім тільки для пішоходів. На цьому мості військовий патруль перевіряв документи. Я зі страхом показав свій “Довуд особісти”, виконаний на звичайному листку паперу із шкільного зошита, з печаткою ще передвоєнної Польщі та з моім фото. Вояки глянули і пропустили мене, хоч я й сам не вірив, що воно все добре. Недаремно кажуть, що на злодієві шапка горить.

У Гданську я відшукав квартал “Нови сьвят”, ну і, звичайно, знайшов лікаря, який за 500 зл. здалека глянув на мою ногу і дав адресу на рентген. Рентгенолог сказав за фотографією прийти на другий день. Від нього я вийшов, вдень побродив містом, посидів в якомусь парку, а на ніч пішов на залізничний вокзал, щоб переночувати без зайвих видатків. В почекальні вокзалу я влігся на лавці та й заснув сном, мабуть, твердішим, ніж сама лавка, бо аж над ранком розбудили мене двоє поліцаїв. “Документи!” - звернувся до мене один із них. Я подав свій документ, він оглянув і питає: “Як ся пан назива?” Я зі страху чи спросоння забув, як називаюся, бо ж тільки три дні, як мене охрестили по-новому. Я протираю очі, ніби ще досипляю перед ним сидячи на лавці, а він вже вдруге спитав. Я продовжував терти очі, та коли спитав він втретє, десь в закутку свого мозку я віднайшов “своє” ім’я. “Францішек Кухарські”, - відповідаю облегшено. “Цо пан ту робі?” – “Чекам поцьонгу”. – “Жеби венцей tego не било”. Віддали документи і пішли далі.

Я непомітно висунувся з вокзалу і знову пішов бродити вулицями міста до 10 години, вивчаючи своє ім’я і прізвище, щоб вдруге не забути. У годині десятій я проміняв дві тисячі злотих на знімку і за скеруванням лікаря пішов у лікарню. Там мене роздягли, помили і на візку ввезли в операційну. Що було далі - не знаю. Чи співав я: “Ми не хочемо московщини ні польського ярма”. Чи ні - не знаю. Пробудився я в палаті на ліжку. Лікар показав мені “трофеї”, що витягнув при чищенні кості, за роботу взяв 10 тисяч зл. - і все. Крім цього, кожний день за лікарню я повинен був платити 500 зл. Лежати більше десяти днів мені не дозволяли ресурси.

На зворотну дорогу треба було мати п’ять тисяч. Після зняття швів я виписуюсь і вертаюсь до Ксені з надією, що застану якусь вістку і поміч від “Певного”. І справді, лист вже чекав мене. Тільки новини були невтішні. Про “Єжего”, як вони називали “Певного”, вони нічого не знали, а події розгортались так, що самі ці люди (а вони були, правдоподібно, поляки) не знали, що ще з ними самими буде. В Ксені я застав чоловікового брата, що вже був виселений з Річиці в Східну Прусію, і він,

врешті роз'яснив ситуацію, яка склалася і про яку в листі неможливо було описати.

- Ні в якому разі, - говорив він мені, - тобі не можна туди вертатися. Річиця спалена дотла. Одних побили, других половили. Деякі не витримують тортур і показують криївки. Українців всіх виселяють. Заселяють поляками. Всюди повно війська. Ліси і села заблоковані. Тобі треба десь тут шукати собі роботу, щоби перебути два-три місяці, а там буде видно, що робити далі. Зараз наближаються жнива. Поляки, що позаймали німецькі господарства, потребують робітників. Роботу знайдеш скоро. Я завтра їду за Ольштинек, куди мене переселили. Поїдеш зі мною.

Виходу не було. Я послухався його поради. З Єльблонгу до Ольштинка треба було їхати через Ольштин, а потім вертатися назад, але вже трохи в іншому напрямку. В Ольштинку ми зійшли і вийшли за містечко вузькою алеєю асфальтованою доріжкою. Десь за кілометр від Ольштинка при дорозі стояло чотири хати, точніше чотири господарства, куди мені мій супутник порадив звернутись в пошуках роботи. Я зайшов у першу хату, але там мені відмовили, а коли вийшов на дорогу, то швагер Ксені вже трохи віддалився. Йому треба було ще іти на третє чи четверте село, та й моє товариство йому не дуже підходило - непотрібний клопіт на випадок чого. Я зайшов до другого господаря - теж відмовили. Те саме я почув і в третій, але сказали, що в четвертій робітник потрібний. І справді, в четвертій блиснула надія, але господаря не було вдома, а його мати казала зачекати на нього.

Я вийшов на подвір'я, ліг під вишнею в холодку та й задрімав. Розбудив мене молодий поляк, видно, недавно жонатий, бо дітей в нього ще не було. Перевірив мої документи, поцікавився, чому мене так далеко занесло від дому. Отже, став я йому розказувати давно приготовану казку, що під час війни в нашу хату влучила бомба. Батька, матір вбила, а мене поранила. Мій вуйко забрав мене до себе, і я в нього жив і працював. Коли ж мені відновилась рана, він вислав мене на операцію. Після лікарні я хотів вернутись додому, але зустрів людей зі своїх сторін, і вони сказали, що в нас йде переселення, що з-під кордону всіх переселяють. Отже, поки я відшукаю свого вуйка, мені потрібно цей час десь перебути. Чи повірив він мені, чи ні, не знаю, але ми домовились, що денно він буде мені платити 100 зл. і харчі, і я лишився в нього працювати.

Він наполіг, щоб я замельдувався у гміні Ольштинка, що я і зробив. Так з мене, українського повстанця, став слуга польського посадника. Роботу в полі чи по господарстві я знав і любив, бо виріс у селі і з дитинства вже орав і навіть сам сів. На початку ми працювали коло сіна,

пізніше підійшли жнива - роботи не бракувало.

Скоро я довідався, що за Ольштинком із другої сторони живуть люди, переселені з Річиці, і я став ходити в гості до них, а господареві пояснював, що розвідую, де може бути мій вуйко.

Люди ці широ раділи моїм відвідинам, бо хоч мали з ким поговорити рідною мовою. Зі сусідами вони спілкувалися польською і взагалі не признавались, що вони українці. До них ще навідувався родич, переселений на Шльонск, - молодий хлопець. Він обіцяв забрати мене до себе і там підшукати роботу. Та для цього він радив виробити собі паспорт справжній, а не тимчасовий, який був у мене. Він радив мені не засиджуватись довго на одному місці.

З часом я довідався, що недалеко від Єльблонга живе мого брата Івана швагрова жінка з дітьми і сестрою - Юлька і Меланя. Чоловік Юльки, Воронка Іван* з Карова, був в УПА, і в той час про нього вона нічого не знала. Вони жили там також під польськими документами. Стрінув я там також жінку з Угнова - Трусевич, а рівнож дівчину з Карова - Іваник Олександрю. Вже не пам'ятаю, за яких обставин я зустрівся з Андрієм Ментухом, своїм односельцем і другом по праці у нашій підпільній редакції.

Одного разу я поїхав зі своїм господарем на свято Пресвятої Богородиці на відпуст за 20 км. і в цьому селі зустрів дівчат з Переходова, котрі знали мене, бо наш відділ нераз перебував в їхньому селі. Вже другий місяць я працював і заходився виробити паспорт. Для цього потрібно було двох свідків, і я листом запросив жінку з Угнова Трусевич і дівчину з Карова Іваник, що жила в Ольштині. Вони і засвідчили, що я дійсно є ніхто інший як Кухарські Францішек. І мені видали документи.

Хлопець зі Шльонська чомусь не приїздив, а тимчасом я отримав листа від Юльки і Мелані, в яким запрошували приїздити до них в Зомброво, де в сусідньому селі Старополу є цукроварня і можна влаштуватися туди на роботу. Кінчався серпень. Мій господар Тадек заявив мені, що з 1-го вересня буде платити мені тільки 50 зл. денно. Сказав йому, що за таку зарплату не хочу в нього і даром сидіти, не те що працювати, і зажадав розрахунку. Він підрахував свята, дощову погоду і сказав, що мені належить 5 тисяч, але так як в нього стільки немає, то дав мені чотири, а решту обіцяв дати іншим разом. З цим я пішов у гміну, щоб взяти корінець вимельдування. Я думав, що мені його дадуть відразу і хоч на якийсь час сліди мої для влади обірвуться. Та мене питали там,

* Воронка Іван - вояк УПА, замордований поляками.

куди я їду. Не знаю, кажу, де знайду працю. Тоді вони мені і порадили їхати, знайти працю, а тоді приїхати чи написати листа, і вони вимельдування вишлють. Виходу не було, і я поїхав. З Ольштинка до Старополя, може, й не було так далеко, але через Ольштин залізницею було десь 150 км.

В Зомброві в Юльки я переночував і на другий день пішов на цукроварню шукати щастя. Там якраз набирали бригаду для очистки річки, в яку цукроварня зливала всякий бруд. Нас озброїли гаками, граблями, і ми витягали на берег жабуриння, що вкрило майже всю річку. За декаду я заробив 8000 зл. Частину лишив на харчі, а решту завіз до Ксені, щоб мені купила якусь одежину на роботу.

Обідали ми на цукроварні, а вечером я пішов по селу, щоб купити хліба та молока на вечерю. Там я зустрів молодого поляка, який працював на цукроварні слюсарем. Я признався йому, що не маю де ночувати, і він запропонував мені свою квартиру. Він сказав, що їх там живе двоє, але вони працюють по змінах, і одне ліжко постійно вільне. Це була крайня хата від Зомброва, куди він мене привів. Другий квартирант був інвалідом без ноги і працював на цукроварні портієром, тобто вахтером. Він виконував ще обов'язки секретаря молодіжної організації – “Звіонзек Валькі Млодих”. Він один раз завів мову про українців і признався, що так їх ненавидить, що дер би зубами. От і думаю собі: яка ти скотина, а ще інтернаціоналіст.

За другу декаду я заробив 6.400 зл. і знову завіз Ксені, щоби купила мені якогось плаща, бо йшла осінь, а про повернення додому не могло бути і мови. Вона вже встигла дістати простенького матеріалу і пошити мені робочу спецівку. Як тільки я влаштувався на роботу, відразу написав листа про вимельдування. Вересень кінчався, а відповіді не було. В Старополю був постерунок міліції, і можна було сподіватись всяких неприємностей через це, а тут ще й нога моя стала мене турбувати - робився знову нарив.

Якраз тоді на цукроварні розклеїли оголошення про прийом на роботу робітників, а ці, що працювали до сезону, приймаються першими. Для того тільки потрібно мати довідку з попереднього місця праці і бути замельдованим у тутешній гміні. Бути зарахованим на державну роботу - це мені давало шанс безплатного лікування, а нога з кожним днем все більше докучала. Напрошувався один вихід: скоріше їхати за вимельдуванням і при нагоді заїхати до господаря по ту 1 тисячу зл., щоб хоч дорогу оправдати.

Зі Ставрополя я виїхав перед обідом, сказавши своїм квартирантам, у

якій справі їду. Безногий обіцяв мені, коли вернуся назад, дати заповнити анкету на вступ у цей “Звіонзек Валькі Млодих”, а там вже і працю мені добру підшукає, як для партійного. До Ольштинка я приїхав серед ночі та не пішов до свого господаря, а в протилежний бік до своїх земляків з Річиці. В zenіті світив повний місяць. Стукаю у вікно. Господар відхилив фіранку. – “Хто там?” - питає. Я відповів. Він пізнав мене і каже: “Ідїть куди хочете, я не відкрию. Я боюся. У нас шукали,” - і відійшов від вікна. Хоч би пояснив - сказав, кого шукали, за ким питали. Мені стало прикро до сліз. Нарив, натертий білизною, пече, від ранку нічого не їв. Та й стільки разів, щоб не лягти спати, залазив в цїм Старополю в чийсь город за помідорами чи в сад за яблуками. Як ніколи почував себе самотнім і, тримаючись за ногу в місці нариву, побрів назад через сонний Ольштинок до пана Тадека в гості. Ось вже й його хата.

На диво серед ночі в половині, де жила стара з дітьми, молодшим братом і сестрою Тадека, ще чомусь світилося. Заходжу на подвір'я. Два пси мовчать. Мабуть, пізнали мене. Йду в хату. Діти сплять на ліжку, а стара, обпершись ліктями об стіл, обхопила голову руками і сидячи спить при нафтовій лампі, що світиться на столі коло неї. “Добри вечур,” - кажу. Не чує. Повторюю голосніше - не відзивається, я ще голосніше - вона схоплюється, здивована моєю присутністю: “А, Франек пшиєхал... Такі змарняли... У нас вигльондал лепей... Гдзє працює... Як жие... Веле зараб'я...?” Одним словом, засипала мене питаннями. Я відповідаю, що працюю на цукроварні, але чомусь збрехав, що в Мальборку - 40 км дальше. Зрештою, що тут скривати, коли завтра, чи радше сьгодні, я властям скажу, де я працюю, бо ж їду виписуватись. Кільканадцять хвилин так ми з нею говорили, а нарешті вона говорить: “А тутай за Франкем таке вельке доходжене робілі. Мувілі, же пан ма документи подробйоне”. Питаю: “Кто робіл?” “Міліція”, - каже. – “Цуж оні хцов? Оні самі документи вираб'ялі. Я ютро пойде за вимельдованєм і се запитам...” Нарешті, стара каже: “Я пойде Тадзікові повем, же пан пшиєхал”. І пішла через сіни на синову половину. Через хвилину вертається і ще в дверях питає, чи я не хочу їсти. Звичайно, хочу. Вона наливає горнятко молока, я беру ножа, щоб відкряти чим більший кусень хліба і трохи вгамувати голод, бо ж від ранку я ще нічого не їв, але в той час почув дзенькіт ровера об фіртку і відрізав кусочок, щоб раз вкусити. Одним духом випиваю молоко і питаю, куди краще йти спати - до стодоли чи на стайню. Бабка радить: “Нех Франек ідзє на хлєви, там дужо сяна і цєплєй”.

Вийшов на подвір'я. Місячно, як вдень. Пси мовчать. Приставляю драбинку на “хліви”. Хтось рипнув дверима чи то в хату, чи то з хати - в

тіні вишень не видно. Зате мене видно, як на долоні. Підлізаю на кілька шаблів, а потім зляжу назад на землю, розперізую штани такими рухами, щоб сумніву не було, чого я хочу і йду за стайню, там відразу підперезався і побіг в поле в напрямку до лісу. Якраз і йшла ця дорога, якою на Богородицю ми їхали на відпуст. Там за 20 км. в одному селі і живуть наші люди. Місцевість горбковата, а вже відбіг метрів 600 в долину, коли почувся несамовитий гавкіт собак, а коли знову піднявся на горбок, то побачив, як по подвір'ю висвічують ліхтариками. Вийшов на долини, ще де-не-де стояли копиці отави, і я вже подумав, що десь під лісом заберусь в копицю і до ранку відпочину, бо нога пече вогнем, та коли я оглянувся, то побачив збиту росу на траві, а ще почув постріл на цім хуторі, - вирішив тікати чим далі від цього місця.

От, подумав я, як Тадек мені борг віддає. А може, я не з УПА, а з АК, і ти свого брата продаєш? Та зрештою за 1000 зл. можна і аковця. Виходить, і в шляхти є запродавці. Ввійшов я в ліс і вийшов на знайому дорогу. І хоч вона була асфальтована, нею мало хто користувався.

Ліс великий, сосновий і вночі трохи страшний. А може, тут вовки водяться? - майнула думка. А може, яка німецька партизанка бродить? Та що зробиш, треба йти. Нарив пече. Притримую рукою, щоб одяга менше вражувала болоче місце. Вже над ранком я дійшов під село, в якому жили люди, яких зустрічав на відпусті. В таку пору входити в село не наважувався, тому підійшов до копиці отави. Треба згадати, що вже було досить холодно, і в дорогу я одягнув оба свої костюми. Синій на спід, а сірий, ще з дому, наверха. Так перефарбувавшись, я заліз в отаву та й заснув. Розбудився від холоду, але вже розвиднілось, і я пішов у село. В зустрічній польки розпитав, де живуть люди з "Лублінського". Вона показала, і я зайшов в хату. Господиня вже встигла досвіта спекти хліба досхочу.

Я розказав їм про свою пригоду всю правду. Вони дали мені ще на дорогу півбритванки хліба, дівчина вивела мене за село, розказала, як дістатись до м. Моронг, а до нього ще було 40 км. Зате Ольштин лишався в стороні, а я виходив на пряме сполучення на Старополе. 20 км. я ще пройшов пішки, а решту подолав на попутній машині. В Моронгу сів на поїзд і поїхав в Старополе. Я змушений був на такий перехід, бо сідати в поїзд в Ольштинку чи на будь-якій сусідній станції було вкрай ризиковано. Їхати в Старополе я рішився лише тому, щоб забрати коц і плащ - дощовик, позичений в Юльки, а також стару пару своєї білизни. Отже, хотів позичене віддати та ознайомити зі своєю невдачею і планами на даліше. Я сподівався, що на квартирі не застану нікого, заберу цю мізерію

і занесу в Зомброво. Та вийшло інакше. Безногий якраз вставав після нічної зміни і збирався іти на цукроварню обідати. Запитав мене, чи я обідав. Я не подумавши сказав правду, і він став наполягати, щоб я ішов з ним на обід. Цукроварня була на другому кінці села, а в центрі була крамниця і трошки далі постерунок міліції. В Ольштинку старій я сказав, що працюю на цукроварні, хоч і не на цій, але за ніч міліція могла вже підняти на ноги всі цукроварні Польщі, а не лише Східної Пруссії.

Отже, я навідріз відмовляюся іти на обід, мотивуючи це тим, що ще не замельдований, не влаштований на постійну роботу і тому не смію. Він обіцяє мені зафундувати, але коли переконався, що я таки не піду, запропонував мені йти з ним до крамниці, він там купить кольорових олівців, паперу, і я повинен намалювати герб “Звіонзку Валькі Млодих”, а він за цей час мені принесе обід до хати. Герб йому був потрібний на завтрашнє зібрання, на якому я міг стати партійним, а рівночасно отримати кращу працю. До крамниці з ним я пішов. Він купив олівці, папір, цукорків, дав мені, і ми вийшли з крамниці і розійшлись. Він пошкунтильгав на цукроварню, а я за лічені хвилини вже відкрив нашу квартиру. Покупку поклав на тумбочку, зібрав все своє манаття, закрив двері, ключ поклав на своє місце і вийшов на дорогу в сторону Ельблонга. По цій дорозі 7 км. в стороні зліва було с. Зомброво.

Черевики в мене були лихенькі, а в моїх квартирантів стояли гарні чоботи. Вони б були придалися мені в дорозі, але я знав, що не сьогодні, а завтра поліція нападе на мій слід, хоч вже й холодний, і роз’яснить, кого вони тримали на квартирі. Отож, нехай знають ляшки, що українські повстанці не такі, якими їх розмальовують, і українців нема за що дерти зубами.

Накрапав дощ. Я зближався до повороту на Зомбров, а справа з поля з’їжджав якийсь господар із жінкою, що копали картоплю. При виїзді на дорогу ми зустрілись. І хто подумав би - це був кравець з Хлоп’ятина, що три місяці тому шив мені убрання! Я розказав їм все про себе і що маю ще зайти до Зомброва, а потім в Ельблонг. Вони обіцяли, що самі віддадуть Юльці ці манатки, а мені порадили їхати просто в Ельблонг. Вони жили біля автобусної зупинки, а також поруч з постерунком міліції. Ми домовились, що на випадок чого ми не знаємось, що просто в них я сховався від дощу і очікую на автобус. В них я пообідав добре і першим автобусом від’їхав до Ксені. Вона вже встигла купити мені англійську шинелю, бо за ці гроші, що я дав їй, нічого кращого не можна було купити. Там, у Пруссії, і шинеля зійшла б, але як бути в наших сторонах, де військова форма особливо привертає до себе увагу відповідних органів? Та

нічого не вдієш. Ксені я розказав, що мене вже шукають, і я вертався туди, звідки приїхав.

Ще до того я звідкись довідався, що у Вільгівку якось під час виселення переходувалась родина Кухарчуків і ніби там живе, чи то лише сини, що були в УПА, ще десь біля дому крутяться. Це була ця соломинка, за яку хапається потопаючий. Я просто не міг уявити собі того, що фактично там сталося. Не думав навіть, що це вже кінець. Нарив на нозі вже визрів, але не прорвав ще, і Ксеня порадила прикладати на ніч припечену цибулину. Це зробило свою справу. Чоловік Ксені накупив мені бинтів, а Ксеня приготувала дещо мені на дорогу і з чоловіком відправила мене на станцію. Там він купив мені квиток до Грубешова, посадив у вагон, і ми розстались. Харчі, перев'язочне причандалля і білизна - все те вмістилось в паперову американську коробку, обв'язану шпагатом.

До Варшави між пасажирами йшли звичайні розмови про се, про те, а коли вже наближались до Любліна, а з Любліна до Грубешова, вже можна було почути дещо цікаве для мене. Під стукіт поїзда я вловлював деякі уривки або й цілі фрази. Одна полька розказувала другій, що в Хоробрівському лісі був бій з “бандеровцями”, де загинуло коло 100 “наших жолнежи”. Мене це піднімало на дусі. І воскресла надія, що когось зі своїх друзів ще зустріну. Інша знову розповідала, що в їхньому селі ночували повстанці, і один стояв на стійці. Вона питала у нього, коли все скінчиться, а він відповів їй, що вже 8 років отак скитається. Видно було, що вона співчувала їм. Я прислухався, але вдавав, що мене це зовсім не цікавить. У розмову не встрявав, щоб часом якимсь необережним словом не зрадити себе. Так я доїхав до Грубешова.

Колись, ще до Другої світової та вже й за німців, звідси до Угнова ходив такий собі мініатюрний поїзд, так звана вузькаторівка. Ходив він і тоді, але тільки до Лашева, що вважався містечком, а скидався більше на середнє село. Якраз добре розвиднілось, коли мій “експрес” із двох чи трьох вагончиків зупинився посеред сіножатей біля розбитого товарного вагончика, що виконував місію залізничної станції. Кілька пасажирів, що зійшли, не оглядаючись, пішли на Лашів. Коли поїзд знову від'їхав на Грубешів, я зайшов недалеко в куц лозини, бо йти в містечко було ще заскоро. А йти треба було, бо ще лишилося в мене кілька соток зл., щоб купити хоч хліба, бо не знати, що принесе завтрашній день. Десь коло 9 години я виліз з куца і пішов. За крамницею довго не шукав, зайшов, купив хліба, ковбаси, пасти до взуття, опісля зайшов до аптеки, що була поблизу, купив ще вати, бинтів і вийшов із Лашева до тої станції, а від неї

попри вузькоторівку пустився в сторону Вільгівка. Недалеко за горбком виднівся ліс. Він і надію якусь подавав, і водночас лякав.

Попри вузькоторівку вела до лісу польова доріжка і по ній назустріч мені з-за горбка виїхала однокінна підвода з дровами. Господар ішов коло воза, підганяючи батою коня. Я спинив його: “Проше пана, я тим торем дійде до Угнова?” - питаю (хоч сам знаю), щоб вивідати, чого не знаю. “Пан дійде, але то далеко. Тшеба било ісьць дрогом, тенди дуже ближей”. Махнув батою і рушив далі. Так я й нічого не дізнався. На щастя, із-за горбка показала друга підвода з дровами. Знову спиняю і питаю про те саме, і він мені те саме відповідає, що й попередній, але радить дійти до “віоскі Ульгувек, а там сов людзе і войско квартирує, там се пан запита.” Показую на ліс і питаю, чи нема там часом “бандитув”. – “Нех се пан не боє. Тему тудзень билі, але іх разегнали”. Він поїхав, а мені від слів його зацеміло коло серця. Бідні хлопці, де ж ви зараз? Та чи живі ще?

Вільгівок заселений поляками і військо квартирує. Річиця спалена, іти туди нема сенсу. З думками невеселими і надією, що ще зустріну когось, я дійшов до лісу, ліг на краю від Лащева, перев'язав рану, перекусив трошки і наслухав, чи не шелесне хтось. Та дарма. З обіду я перейшов на другий бік лісу від Вільгівка з надією, що, може, хтось під вечір вийде на край лісу. І тут нічого не дочекався. Довкола пустина. Ні живої душі. Некошені пожовклі трави, бур'яни. То заець пробіжить, то пташка перелетить із гілки на гілку і знову тихо. Вже п'яте жовтня. Що ж робити? Іду додому, вирішую. Ночі вже холодні, рана відкрита. Тільки додому, якщо там ще хтось є. Смеркалось. Виходжу на вузькоторівку, доходжу до Вільгівка ближче, де перехрещується вузькоторівка з дорогою на Річицю, - місце вигідне для засідок.

Обминаю його здалека і знову вертаю на насип вузькоторівки, бо тут починаються торфовиська, йти навмання небезпечно. Дійшов я вже до угнівського лісу, і здавалось, що тут я вже не зблуджу, але ніч має свої права. Я хотів вийти з Корчева на колишній хутір Боженку, що на річці Солокії, а натрапив на якусь дорогу і пішов по ній. Місяць піднявся вже трошки вище, і одна сторона дороги вже освічувалась. Я йшов у тіні і враз зачув тріскіт. Хтось ішов лісом недалеко від мене. Тут могли бути вже і польські пограничники. Я звернув з дороги на просіку, що з протилежного боку лісу, і краєм став вертатися в сторону Боженки на карівські сіножаті, щоб звідси вдень спостерігати за границею. Я заліз у кущ лозини думаючи, що звідси буде добре видно. А не думаю, що ця трясовина, яка була тут колись, сьогодні доступна. Відразу зранку корчівські пастухи вже пригнали туди худобу. Недалеко від мене була дорога, і цілий день їздили

фіри. А я не міг навіть голови висунути з куща, напівлежачи я пообідав тим, що Ксеня мені приготувала на дорогу. Хотілося пити, мучила спрага. Метрів із десять від мого сховку була річка вузька, що звалась Шумна. Знав я її з дитинства, бо тут ми мали сіножать і косили сіно. Вона була така вузька, що легко було її перескочити, а проходила через трясовину, і нас малих лякали її глибиною. Товариш говорив, що місцями до дна було поза 4 м. Вже сонце сідало, пастухи худобу погнали додому. Нікого більше не чути було близько, і я по-пластунськи підповз до Шумни з надією напиться води. Та сподівання мої виявилися марними. Там, де кілька років тому росли водяні лілеї, було сухо. Ніякої глибини - от собі звичайний рівчак. Я відповз назад у лозину, підняв голову на рівні куща і став спостерігати за границею. Однак нічого я не побачив. Недалеко виднів хутір Боженка. Границя, що раніше проходила Солокією, була перенесена ближче до села, але куди саме, я не знав.

Коли стемніло, я рушив у напрямку Боженки. Переходжу в брід Солокію, і якраз в цей час на границі в напрямі задуманого мого маршруту блиснула в небі ракета. Тут я віднайшов на небі зірку, щоб не збитись в сторону, бо вірив, що не буде цей пограничник сидіти на одному місці, тим більше, що ночі вже стали холодними. Крім цього, говорили в нас люди, що в цих місцях чіпляється блуд, отже, зірка мене не підведе. Пройшовши через Боженку, я вийшов на пасовище. Травою воно славилось здавна, бо ґрунт був піщаний, зате зрідка росли тут кущі ялівцю. Спочатку я йшов сміливо, а далі став зупинятися, прислуховуватись, придивлятися. Попереду та з боків бовваніли кущі, і треба було впевнитись, що це таки ялівець, а не щось інше. Чим далі, тим обережніше я наближався до “священного рубежа родіни”, а ця обережність потребувала часу, а я вже відчував, що зійде місяць, і тоді все пропало. Ну, думаю, будь-що буде - і рушив далі. Та не пройшовши і 20 кроків, як передо мною враз вирости стовпці загорожі. Лягаю і прислухаюся.

Справа за 50 м. закашлявся “вартової родіни”. От, думаю, привела мене зірка точно на те місце, тільки, скотина, не ходить, а сидить на місці. Мені подумалось, що він міг мене завважити, але лежу. Враз із цього місця, звідки доносився кашель, появилось світло і рухається в мій бік. Спочатку мені видалось, що це їде машина з Карова на Домашів дорогою, що була на віддалі 2 км. від мене. Та скоро я зрозумів. Це йшов чи ішли пограничники з ліхтарем оглядати шестиметрову полосу, чи нема на ній слідів порушників. Вони пройшли з 20 м. від мене у бік невеликого лісу, званого Бірок. Вони щораз віддалялися, а коли вже відійшли далеко, я став підповзати до загорожі. Робив я це обережно, бо знав, що, крім

загорожі, є ще кілька рядів сигналізації. І враз головою доторкнувся дроту, що був протягнутий 30 см. від землі. Я переступив його і підійшов до огорожі. На щастя, вона ще була не закінчена і тільки знизу висотою 1 м. було кожних 10 см. зтягнуто колючим дротом. Перелажу і переходжу полосу і знову обережно пересуваю ноги, щоб не порушити сигналізацію. Відразу за стежкою, протоптаною пограничниками, ногою нижче колін торкнувся дроту. Ще кілька обережних кроків - і ще одна лінія сигналізації. Переступив і цю і вже сміливо в повний зріст рушив прямо на південь між Каровом та Домашевом, де за 6 км. був великий ліс.

Коли підійшов до рова, який поперек перетинав мій напрямом, звернув у бік Карова, попередньо роззувшись, і ровом по воді дійшов до урочища Осмилів. Там майже ціле село мало невеличкі ділянки і садило капусту, бо там вона гарно родилась. Тут натрапив на якусь яму з водою, помив ноги, взувся і пішов далі. Додому йти не наважився, бо не знав, чи є хто, чи вже в Сибірі. Та й в селі можна було натрапити на пограничників. Карів село велике, але збите в купу, як стадо корів, лише від церкви в один ряд на схід тягнулись хати.

Цей куток звуть кінцем, і на цьому кінці жила моя тітка - мамина сестра Текля. Я й пішов туди. Коли вже підходив до їхнього обістя, на границі спалахнула ракета - сигнал тривоги. Я ледве встиг дійти до стодоли, залізти попри стіну в солому, як село і околиці освітили ракетами. Пограничники на конях поскакали в поле. Пси в селі підняли такий ярмарок, одним словом – “чрезвычайное проішествіє”. Поволі все стало втихати, а там і зовсім затихло.

Пов'язка зсунулась ще при переході границі. Рана пече вогнем, а порушитись боюсь, щоб хто не почув шелесту соломи. Нараз чую: хтось відкрив двері до шопи, що була під одним дахом зі стодолю, підійшов до жорен і став молоти. Сиджу тихо, бо знаю, що москалі вдавались до таких хитрощів, і деколи не безуспішно. Жертва, надіючись, що це господар, відзивалась або вилазила зі сховку просто в руки. Поки молот, висякав носа, і по цьому я пізнав вуйка Івана, але не давався чути, щоб не злякати його. Він ще трохи помолов і приліг на сіні відпочити та й захропів. Тоді я виліз, підійшов до нього, розбудив. Він не пізнав мене, аж поки я не признався, хто я. Поцікавився, чи то за мною так стріляли. А стріляли то лише ракетницями. Він далі став молоти, а я знову заліз у своє гніздо, і крізь шум жорен вчувся мені шелест кукурудзи, що ще росла за стодолю. І справді, за якусь хвилину двері відкрились, вуйко зупинив “млин”, підійшов до дверей, і стали говорити. Спочатку я подумав, що це сусід Баран, бо голос видався старечий, але коли вуйко сказав “ваш Гриць

прийшов”, я відразу пізнав брата Юльяна. Він шукав коня, бо вони з вуйком спрягалися, і кінь із пасовиська часом заходив у вуйкову кукурудзу. Виліз я знову, і ми втрьох пішли в хату. Надворі ще не розвиднялось.

Тітка дала щось перекусити, я перев'язав рану, домовилися, що хтось прийде за мною увечері, а поки я знову заліз до свого сховку. Ще малим нераз посилала мене мама до тітки бавити дітей, спочатку Марисю, пізніше Петра. Найбільше Марися давалася взнаки - була дуже криклива. Мені хотілося самому побігати в саду, і я заколисував її, вона засинала, і тільки-но я відкривав двері, щоб вирватись на волю, вони скрипіли, а Марися в крик. Я зі злості розгойдував колиску майже до стелі, поки вона знову не заснула, і знову до дверей. Двері скрипнули - і знову вереск. І так повторювалось по кілька разів.

А сьогодні я сиджу в соломі, а Марися йде ніби до стайні поратись, ніби напувати худобу з відром, а в ньому замаскований в той спосіб мені сніданок. Розказала про все, на соломі я поснідав та й знову заліз у своє гніздо. Вона вийшла з шопи, направила до хати, але враз звернула в дровітню, лишила відро, прибігла і каже: “Грицю, в Бригендів пограничники з псом шукають”. Наді мною на платві була перекинута якась жердина, а на ній зложеною околот житньої соломи, що мала йти на сніпки для пошивання даху. Кажу, витягни цю жердину, щоб цей околот впав на мене. Вона так зробила і вийшла з шопи.

На подвір'ю вже були пограничники з псом. Через щілину я їх побачив. Вони щось спитали в Марисі і пішли з псом до стодоли. Пес вискочив в цей засік, де я сидів, походив по соломі і зіскочив назад, і пограничники пішли далі. Інші двоє заходили в хату, а інші знову на городі перед хатою перекидали купу картоплиння. Не знайшовши нічого, пішли далі. В третього від тітки сусіда вони попрацювали на славу - зривали підлоги, все перевернули. В цього сусіда син був в УПА, і вони думали, що то він міг нарушити границю.

Вдень приходила мама. Коли я виліз з укриття, став перед нею, здивувалась що я так виріс. Не могла повірити, що я ще живий, бо вже вдруге приходила вістка, що я загинув. З дому я пішов зовсім малим. Навіть після ранення в Цеблові мене кликали тільки “малий”, і то стало моїм новим псевдонімом, хоч справжнім було “Сірий”. Увечері прийшов за мною брат Іван. Для мене приніс плахту, якою я закутався з головою, і так прийшли додому. Виникло питання, що робити далі.

Спочатку я пересиджував у стодолі. Перечитував газети. “Вільна Україна” писала про злочин гітлерівців у катинському лісі над польськими

офіцерами. Наводилися “докази” очевидців - свідків та “речові докази”, що ніби підтверджували вину німців. Знаючи справжніх злочинців, я дивувався, як можна так нагло брехати. Писалось і про злочини бандерівців, а висновок приходив сам по собі, все чистої води брехня. З кожним днем рана ятрилася гірше, піднялась температура, і Юльян поїхав до Львова чи Сокаля до лікаря-самоука з нашого села Макуха Гната. Він дав потрібні таблетки, масть, і мені стало трохи легше. У stodолі ставало все холодніше спати, і я перейшов до хати. Іван кинувся по старих друзях і роздобув для мене документи переселенця з Польщі на прізвище Зозуля і планували якось замішати мене між переселенців. Думалось одне: як би вийти з того безвихідного становища. Та вихід прийшов сам по собі такий, який доля сама мені приготувала. 21 жовтня 1947 р., коли ще всі спали, вдосвіта хтось постукав у вікно і просив відкрити. Мама першою почула і каже до Івана: “Піди відкрий - то, певно, Гриць Баранів прийшов за конем” (він мав їхати в Раву на ярмарок). Іван вийшов в сіни, відкрив двері, і тут за ним у хату вриваються червонопагонники з дільничим оперуповноваженим Фйодоровим. Пролунала команда всім вставати і збиратися. Поки ми виповняли наказ, один чекіст стояв у дверях, а решта пішла на подвір'я робити обшук. На цей час молодший брат Петро вчився в якомусь профтехучилищі в Раві-Руській і жив там на квартирі. Я спитав Юльяна, чи ці “гості” знають Петра. Він відповів, що то всі незнайомі - чужі, а дільничний також Петра не знає. Отже, я вирішую зайняти Петрове місце в нашій сім'ї. Ми вже одягнулися. Я натягнув на себе татів старовинний кожух, великий його ковнір закинув на голову, сперся об стіл та тримаюся за щоку вдаючи, що болять зуби. Нарешті з обшуку вернулися беріївці. Оперуповноважений написав протокол обшуку, що ні “оружія”, ні “бандеровской літератури” “не обнаружено”, і дав Іванові підписати. Івана і жінку із семилітньою Любою лишають в стороні (Іван - фронтовик), а нам скомандував: “Встать!”. Ми стали коло стола під образами, а він продовжував піднесеним голосом, ніби “Апостола” в церкві читав: “Іменем Союза Советських Соціалістических Республик приказиваю: переселіть на друге место жительства Ментух Параскевію, Ментух Марію, Ментух Юльяна і Ментух Грігорія, погібшого, как бандіт УПА”. За цими словами нас вивели з хати і посадили на підводу і повезли в сільраду, де замкнули в маленькій комірчині із загратованим вікном. Маму залишили “собірать вещи”, а коли вже і маму підвезли під сільраду, нас вивели і повезли в село під ліс, де чекала вантажна машина. Туди підвезли ще Осташевського Дмитра з жінкою і Воронку Меланію з братом Василем. Ще з Домашева під'їхала така ж машина з людьми, і повезли нас

в Раву-Руську на станцію.

Тут вже стояло кілька вагонів - телятників, набитих людьми з довколишніх сіл, зовсім не обладнаних для перевезення людей, нас із машини зігнали у вагон. По обох боках вже було повно всяких тлумаків, мішків, необхідних речей, що змогли люди похапцем взяти зі собою. Ближче до середини на своїх речах сиділи переважно жінки з малими дітьми та старенькі люди.

Вагон закрили, закрутили дротом двері. Надворі сікло сніжницею. Було холодно. Через деякий час двері відсунули і до вагону під'їхала знову машина із відкритим заднім бортом. У кузові, як звичайно, мізерне майно, конвой і молода жіночка з двома діточками. Одне на руках, друге взяла за руку і зійшла у вагон. "Шафйор" натиснув педаль, машина ревнола і зникла з речами. Двері знову закрились. Жінка в розпуці стояла. З чим і куди їхати проти зими?

Через кільканадцять хвилин хтось спитав у конвоїрів: "Где каровські люди?" Я зрозумів: приїхали за мною. Відсунулись двері, машина здала під вагон, автомати націлені у вагон. "Ментух Пйотр - есть такой?" Я мовчав. Повторили вдруге - не відзиваюся. Тоді впала команда: "Давай все вихаді с вагона!" Я встав і виходжу. Вони зрозуміли, що це той, за ким приїхали. Мама сиділа біля дверей, схилила голову на коліна, обхопила руками, не мала сили дивитися, як сина вели і клали ниць на дно кузова. Машина рушила. Двері засунулись, і більше їй, страдниці, не судилось мене бачити. Зложила свої кості в холодній сибірській землі. Їх – таких матерів - сотні тисяч на нашій знедоленій Україні...

Чекала Івана два роки з польського війська, потім шість років з польської тюрми, днями вистоювала біля брами львівських бригадок, два роки чекала з еміграції, потім з фронту. Юльяна чекала з війська, з полону 3 роки безнадійно, на Боже за душу давала. Мене з лісу 3 роки чекала в такий страшний час, коли люди падали, як листя восени. Пережила дві мої смерті, бо два рази неправдиві вістки приходили. З таборів чекала 5 років. Не дочекалася. Ще малими ми лягали спати, а вона стояла перед образами і молилася довго-довго. Ми засинали, а вона молилася. То за Івана. Ми підростали, а вона далі молилася вже за нас. Сліз її ми не бачили, не чули нарікань. Чи не її щира молитва відвертала кулі під Жовтанцями, що, як оси, літали повз мене? Чи не її молитва вивела мене з лісоцького бою, чи не її молитва відвертала від мене всі біди, які чигали на кожному кроці? Яку непомірну жертву ви, наші матері, принесли на вівтар України! Чи оцінить її збайдужіле покоління?! Чи, може, глуфом і святотацьким сміхом заплатять Вам новітні яничари, обдурені, засліплені?!

Так привезли мене в равське НКВД і кинули одного в льох. Бетонні стіни, бетонна долівка і ніякого, хоч з дощок, тапчана чи нар. Три дні не давали ні пити, ні їсти, а кожного дня питали: “В уборную пайдьош?” Перших два дні я виходив, а на третій сказав: “Чого піду, коли їсти не дають, а в туалет водять?” – “А що, тобі не дають їсти?” - спитав черговий по-іншому. Я підтвердив. Тоді він пішов у сусідню камеру, в якій сидів господар з нашого села Василюк Марко, і приніс мені кусок хліба і горнятко макаронів. Яюсь через стіну я довідався, хто сидить по сусідству, і той сказав мені, що тут тримали брата Петра один день. Тепер я зрозумів, чому так скоро приїхали за мною. Петра задалегідь закрили перед вивозом, а тоді виявилось, що нас аж два Петра - от і мене забрали.

Слідство вів сам Фйодоров. Сьогодні вже не пам'ятаю, як я вибріхувався, бо спочатку говорив одне, а коли мені підкинули “землячка”, і він дещо в мене вивідав, довелося говорити інше. Я в той час ніякої штуки не знав, тому легко попався на гачок. Одне знаю, що ніхто через мене не постраждав і нікого я не видав, крім себе самого. Два тижні просидів я в цьому льосі без перев'язки, а рана гноїлася все більше. Тріскою з сірникової коробки я згортав з бинта бруд і знову перев'язував.

Брата Івана викликав Фйодоров і питає, чому він не повідомив про мій прихід, лякає, що згноїть його в тюрмі. Іван відповів, що не одна сволота йому вже таке говорила, а він живе понині. За таку зухвалість він був битий, але як фронтовику нічого більше не було.

На третій тиждень двоє енкаведистів поїздом відвезли мене у львівську тюрму на Лонського. Там знову слідство, але слідчий - старший чоловік та ніби людяний. Перепитав і переписав все, що вибив з мене Фйодоров, і на тому закінчилося. Викликав із села двох свідків секретаря сільради і вуйка Івана. Обидва сказали, що нічого про мене не знають і не чули. У 34 камері сиділо нас 8 осіб. Запам'ятав таких: Гарапин Мирон із Ланів Щирецьких, Жур Степан із Мокротина, Вихопень із Жовтанець, Гриць Лилик із Потелича та ще два старики з Яворівщини - Пик і Бек. У Львові вже на перев'язку приходила медсестра.

У січні 1948 р. повезли на суд, не пам'ятаю, на яку вулицю, і Прикарпатський воєнний Трибунал виніс “справедливий” вирок “за зміну родини” (бодай би був її шляк трафив, цю “Родіну”, ще у 17 році!) “25 лет ісправітельно-трудовых лагерей і 5 лет поражения в правах”. Останнє не було дуже страшне, бо я вже мав можливість переконатись, що в Союзі людина ціле життя ніяких прав не має.

Після суду привезли мене знову на Лонського, але вже помістили в іншу велику камеру засуджених. Набита вона була людьми - десь близько

ста осіб. Через кілька днів нас помістили в смертні камери. Їх було кілька. Двері оббиті залізом і закривались на кілька замків. В середині стіни були зверху донизу списані прізвищами і датами виведених на розстріл. Ці прізвища забілювались, здирались і знову списувались новими жертвами. Це справило жахливе враження. Дверей майже не відкривали. Їжу подавали тільки через “кормушку”.

Тижнів зо два сидів я там, звичайно, не один, але вже й не пам’ятаю, хто ще був зі мною. Звідси нас забрали десь осіб 50 і перевели чи перевезли у пересильну тюрму. Тут всі корпуси були переповнені в’язнями різних категорій: політичних, побутових та справжніх бандитів-рецидивістів, якими так славилась наша “необ’ятная родіна”. Корпуси з цим контингентом не закривались вдень, і в’язні могли ходити по території, а нас, політичних із великими вироками, помістили в окремо відгороджений 12-тий корпус і закрили в камерах, яких було 16. В кожній з них поміщалося не менше 70 людей. Двоповерхові нари були набиті людьми, мов оселедцями, і на бетонній долівці під нарами також не було вільного місця. Замість традиційної “параші”, в кутку була туалетна саморобна раковина і з крана постійно текла вода. Два невеликих вікна були без шибок, але, незважаючи, що надворі був місяць лютий, в камері було душно - дихати не було чим. Часто по черзі двоє в’язнів у проході між нарами махали коцом, щоб хоч трохи змінити смердюче повітря. Та прийшла весна, а потім літо, і здавалось, що люципер в пеклі гіршої муки не придумає зі всім своїм чортівським кублом. В’язні в одних трусах день і ніч лежали на нарах і на бетоні. По черзі скупчувались біля вікон, щоб хоча кілька разів вдихнути свіжого повітря. З вікна виднів Високий Замок, і видно було людей, що прогулювались там. Як ми заздрили їм! Нераз приходила думка, щоб хоч один день дали б отак свobodно подихати свіжим повітрям, а тоді нехай би вже й розстріляли...

Правда, один раз у день дві камери разом випускали на прогулянку на маленьке подвір’я перед корпусом, але тільки на 5 хвилин. Декого із здоровших забирали на етап. Приїжджали работорговці зі всіх “отдальонних мест Союза” і підбирали собі таких, з котрих ще можна було щось витиснути. Переважно лишались інваліди без рук, без ніг або ранені з відкритими ранами, знівечені слідствами та хворі на туберкульоз. Отже, таким довелось на етап чекати місяцями. Яюсь з нашої камери забрали на етап старшого камери, і в’язні на демократичних засадах поставили мене на це місце. І от під час нашої прогулянки на подвір’я зайшли капітан із лейтенантом і поцікавились, хто старший нашої камери. Коли вказали на мене, вони викликали мене до себе і попросили сісти біля них. І почали:

“Фамілія? Откуда? Образование? Срок?” і т. д. Далі стали питати, що в’язні між собою говорять, чи війни чекають, чи прав Бандера чи советская власть і т. п. Коли біля нас проходили в’язні, вони мову звертали на те, чи годують нас добре, чи надзирателі не кривдять, чи блошиці є і т. п. Коли в’язні відходили далі, вони вертались до попередньої теми. Я відповів, що про таке ніхто не говорить, а розказують, як до дівчат ходили, як хто женився і всякі дурниці. Мене відпустили, але хтось із хлопців почув, як один до другого сказав: “Хітрий... ево мать”.

На другий день старшим камери вже став інший, призначений “свише”. Зате я зрозумів, що навіть таке “благо”, як бути в камері старшим, у Союзі дарма не дається. Був ще такий випадок у нашому корпусі. Одного разу пройшла чутка між в’язнями, щоби наступної ночі приготуватись до втечі, спати в одязі. Ніби внизу в туалеті пробили прохід до каналізації і нею можна дійти до Полтви, а Полтвою за місто. Ніч минула, як і всі попередні. Ніяка втеча не відбулась. Це була звичайнісінька провокація, щоб переконатися, чи буде багато добровольців на таку справу.

Так ми дочекались 22 серпня 1948 р. Нас зібрали на етап, вночі перевезли в 5-ий парк, де стояли вагони ешелонів-телятників. У кожний з них помістили по 32 в’язні. По обох боках були зроблені нари. 8 в’язнів на нарах, 8 на долівці з одної сторони від дверей і так само з другої. Перед досвітком нас повезли на схід. В Підкамені до нашого ешелону підчепили ще кілька таких вагонів із в’язнями і повезли далі. Десь через тиждень ми прибули на ст. Потьма у Мордовії, а звідси окремою віткою потягнула “теплушка” в мордовські ліси. Тут вже при дорозі зустрічались табори. Біля одного стояла, немовби скирта соломи, скирта котушок колючого дроту. Хтось із в’язнів дотепно зауважив: основа соціалізму лежить. Сказано точно і влучно, хоч лозунг пиши біля скирти. Серед лісу поїзд зупинився, нас зігнали з вагонів, вишикували в колону і погнали пішки лісовою дорогою в “24 лагерное отделение”. Тут перед брамою перевірили по формулярах і запустили всередину. Табір обгороджений високими чотириметровим частоколом, з обох боків якого проходила акуратно заскороджена по шість метрів полоса. Як із-середини, так і ззовні попри полоси проходила загорожа з колючого дроту. “Основа соціалізму” на практиці. На рогах табору і в проміжку-вишки з вартовими, яких ми звали “попками”. Коли “попки” виходили на зміну, то відбувався такий ритуал: старшина питав: “Кому служиш?”. Вони відповідали: “Служу Советскому Союзу”... “Кого охраняєш?” – “Врагов народа”.

Тут нас сформували в бригади, розмістили по бараках, і почалось

однотонне сіре табірне існування. Нас прибуло коло півтори тисячі, і кожний став шукати своїх земляків, близьких, навіть рідних. Я зустрів тут з Карова Василя Макуха. Його зловили під час виборів в с.Бутини раненого в ногу, що була в нього на 8 см. коротшою після тюремного “лікування”. Також зустрів із Дениськ, що за Угновом, Михайла Левковича, сліпого на одне око.

З перших днів ми носилися з думкою про втечу. Деяких здоровіших і з меншими вироками брали за зону до копання картоплі. Кілька разів ходив і Левкович і казав, що, коли б мав доброго товариша, то можна пробувати втікати. Але мене не брали за зону.

Та якось підійшов до мене Макух і сказав, що організовується втеча. Дістали ліхтар, лопати і будемо робити підкоп з-під бараку за зону. Наш барак стояв близько від частоколу, попри “запретку”, а під підлогою було досить місця, щоб зсипати землю. Отже, коли в’язні виходили на сніданок чи обід, ми лишалися і залазили під підлогу та почали копати. Я поліз другий і продовжував вкопуватися вглиб, але на метровій глибині вже стала підходити вода. Я виліз і сказав, що з цього нічого не вийде. На цьому наша втеча закінчилась. Та й слава Богу, бо пізніше виявилось, що цю затію організував провокатор Парфенюк з Бродівщини. Він працював кухарем на кухні, і за цю привілейовану роботу мусив начальству віддячуватися. Отже, лопату та ліхтар він “роздобув”, і хоч би ми і прокопали тунель за зону, на нас вже там чекали б і за таку роботу чекала нас закрита тюрма або штрафний табір, але Парфенюку це було байдуже - він спасав свою підлу шкуру. От завдяки таким ми засвоювали ази табірних законів, і мрії про волю сходили нанівець.

Пізньої осені ще пробували щастя втечі мадяри. Зона освічувалась “движком”, що знаходився в зоні, і, мабуть, якийсь мадярський “Парфенюк” обіцяв погасити світло. Ніч була темна, ще й дощик моросив, і втікачі полізли через дрот. Вартовий, певно, вже чекав на це, вистрілив ракету і відкрив вогонь. Одного вбили під частоколом, а решта повтікала назад і скрилася в бараці. Вбитого положили біля прохідної і тримали три дні, щоб дивились інші і не рішались на таке. Вже взимку нас 60 осіб перегнали з 24 пункту на 10. Тут в окремо відгородженому бараку ми відбули карантин, і тоді нас пустили до всіх. Це вже був початок 1949 року.

Пригод тут не було ніяких, щоб запам’яталися, бо тільки три місяці я там пробув. Хіба варто згадати, що в цей час там сиділи Йосиф Сліпий, Василь Барвінський (композитор) та єпископ Чарнецький. Вони трималися разом, і не раз я бачив їх, як втрюх ішли в їдальню. Пізніше знову зібрали

групу і перегнали нас на 5 пункт. Тут я вже зупинився на кілька років. Крім живої зони, тут була ще й “производственная” в 70-ти м. від жилої. Там в’язні виробляли шахмати, доміно, лото... Були цехи: розкрийний, токарний, фанерний, полірувальний. Мене призначили в токарний, але токаря з мене не вийшло - ця робота мені не сподобалася.

Біля верстатів, що постійно крутилися, сиділи безногі і стояли на ногах в’язні, обкурені дерев’яною пилюкою, що всю десятигодинну зміну зносила над верстатами. В цьому цеху окрема бригада виготовляла шахматних коней. Тут умови були трошки кращі. Кінь проходив 11 операцій, однією з них було вирізування гривки, і я засвоїв її. Норма спочатку була 8700 штук. Я виконував її на 100-101-102%, щоб не втратити напівголодного гарантійного пайка. Хто перевиконував норми на 150 чи 200%, тим додавали хліба і каші, але, щоб не об’їдались дуже, то підвищували норму виробітку. Таких рекордсменів в’язні не любили, бо через них доводилось більше працювати, а деяким і норми не виробляти. Вигода моєї операції полягала в тому, що в гарну сонячну погоду я брав скриньку з кінями і виходив під цех, сідав і на коліні робив свою роботу. Тут я мав можливість добре засмагнути і не дихати пилюкою. Начальство не дозволяло такої розкоші, заганяло в цех, та я все - одно виходив знову, і так час минав.

Рана на нозі не загоїлася, щодень я ходив у санчастину на перев’язку і просив, щоб відправили на операцію в “центральною больніцу”. Один раз ще з пункту 10 мене відправляли, але після операції рана знову відновилася. Тепер знову обіцяли, що відправлять, якщо будуть місця. “Центральная больніца” нічим зовні не відрізнялась від всіх інших таборів Дубравлага, тільки всередині була поділена на кілька кліток. Найбільшу з них, відгороджену високим частоколом, заселяли “мамки” - жінки вагітні або породіллі. Вони до якогось часу визначеного “гуманним законом” могли жити там разом із дітьми, а потім їх розлучали. Або хтось із рідних із волі забирав дитину, а коли таких не було, то дитину відправляли в державні дитячі заклади, де на смак “отчєства” виховували звичайних яничарів. Такою ж загорожею був відділений 12 корпус, в якому тримали психічно хворих, що від “щасливого життя” втратили розум. Були там жінки та чоловіки старші і зовсім молоді, тихо чи буйнопомішані. Три рази в місяць їх виводили в лазню. Це було страшне видовище. Як дочекаємо виборів, “голосуймо тільки за комуністів - це єдина партія”, яка “може і вміє” все...

Третьою кліткою був 11-й корпус, обгороджений частоколом і розділений на дві частини надворі і в самій будівлі. Тут жили венерично

хворі. Мужчини могли виходити в загальну зону, а жінки були постійно закриті.

Четвертою кліткою був 3-й жіночий туберкульозний корпус, обнесений колючим дротом із традиційною половою-заплеткою, тільки вузкого розміру. Тут була прохідна, в якій чергував Шутко Степан - довірений в'язень, за що й привілейований такою працею.

Костеляншою в корпусі була Біян Марія, також невідповідна кандидатура. Хоч сьогодні, після кількох десятків років, в часописі "Поклик сумління" розшукувала її подруга - співкамерниця дрогобицької тюрми, характеризуючи Біян як сильну підпільницю, що довго сиділа під слідством у львівській та дрогобицькій тюрмах. Одже, після "довгого слідства" "сильній підпільниці" дають завідувати корпусом. На цій роботі вона себе почувала краще, як вдома, бо був ще й Шутко під рукою...Корпус був переповнений тяжко і легше хворими жінками та дівчатами. В загальну зону входив чоловічий туберкульозний 8-й корпус, 1-ий хірургічний, четвертий для решти хворих і барак для рабеплій.

Ще був морг, доступний для всіх без визначення статі та віку. Сам табір був розташований на веселому місці - на горбку. З півдня сосновий ліс відступав трохи далше, де внизу протікала Ока, притока Волги. Та хворим в'язням від цього легше не було.

Настав день, коли мене відправили на операцію. Лікарями переважно були в'язні. Траплялися добрі спеціалісти, а були й партачі. Вільнонаймані лікарі переважно були такі, що на в'язнях набивали собі руку - удосконалювали свою професію. "Центральна больніца" - це був свого роду інформаційний центр цілого Дубровлагу. Сюди потрапляли люди зі всіх підрозділів і згодом роз'їжджались назад. Тут можна було довідатись про близьких і рідних: сестру, брата, батька, матір, друзів, знайомих, а навіть і зустрітись з ними.

Через "больніцу" йшла своєрідна пошта в усі і з усіх підрозділів. Записки писалося хімічним олівцем на мокрому полотні і акуратно зашивалося в одяг. Це був один із найбезпечніших способів листування. Найдовше тут затримувалися хворі з невиліковними хворобами, а інших довго не тримали.

Я кілька днів пролежав до операції, а опісля, коли зняли шви, і рана загоїлася, мене відразу відправили у свій підрозділ. Тут я довідався, що мій земляк В.Макух знаходиться у 14-му підрозділі. Я знову вернувся до "своїх" шахматних коней та гривок.

Так минав рік за роком. Нога після операції знову стала тривожити. Утворювався нарив, і я знову став вимагати відправки на операцію, але

мені відмовляли. Вкінці я зрозумів, що по-доброму в мене нічого не вийде, і відмовився виходити на роботу. На третій день мене викликали в санчастину до начальниці, та вона навіть не подивилася на ногу і сказала: “Зачем ви єво ко мне водіте? В ізолятор єво...” Увечері прийшов наглядач і повів мене в БУР на 30 днів із виходом на роботу. Та на роботу я і звідси не вийшов, а відразу об’явив голодівку, вимагаючи прокурора по нагляду. Прокурора ніхто не викликав, а на четвертий день насильно через шланг “накормили”. Ще два дні я протримав голодівку, а далі за порадою хлопців із бригади вийшов на роботу. Нарив прорвав і знову загоїлося, поки я сидів в ізоляторі. Випустили мене перед “празніком 1-го мая” за день скоріше, бо на “празнікі” в БУР садили “особо опасних”. Першого і другого травня я досхочу походив собі по зоні і відчув, що рана знову наринає. Третього я знову на роботу не вийшов, і мене ведуть до начальниці санчастини. Це була татарка, жінка уповноваженого спецчастини Нефйодова, мати двоїх дітей. Цього разу вона доручила лікареві-в’язневі оглянути мою ногу. Я показав йому, але й вона, здалека глянувши, тільки протягнула: “Да-а-а!!!. Будет наряд, ми тебя отправім в больніцу”. - Я кажу: “А ви мене з таким наливом в ізолятор посадили”. Вона мовчала. Я став виходити на роботу, чекати відправки вже на четверту операцію (одна з них була в Гданську), але і ця операція не дала доброго результату - по якімсь часі рана знову відкрилася.

В 1952 р. у наш табір привезли 30 молодих хлопців із 14 підрозділу. Там був мій земляк Макух, і один із хлопців привіз мені записку від нього. Василь просив мене вважати на цього хлопця, щоб йому хтось не робив кривди, бо він на таке не заслуговує. Звали його Сівак Веньямин, а кликали між собою Льонькою. Всі ці хлопці були недавно з волі забрані. Льонька був холмщак, переселений на Волинь, звідки арештований. Коли ми розговорились, то виявилось, що він дворідний брат моїх колишніх командирів “Зірки”^{*} та “Гайди”^{**}. З ним ми подружились, хоч я був старший на 6-7 років та й мав табірний стаж на років 5 більший.

Отже, це молоде поповнення дали повністю в токарний цех, і жили ми в одному бараці, тільки в різних секціях. Між собою ці хлопці дружили, навіть більше того, зауважувалася в них якась організація. Вони часто сходились по 10-12 осіб і про щось радилися. Мій товариш Льонька також був між ними, але я ніколи не цікавився їхніми секретами, поки Льонька сам не став ділитися зі мною.

Одного разу говорять мені, що може знати новини, яких ні в газетах,

* “Зірка” - сот. “Вовки-3” ВО 6 1945-46.

** “Гайда” (Сівак Євген) - сот. “Вовки-3” (Грубешівщина) ВО 6 1946.

ні по радіо немає. Це мене насторожило. Одного разу він приніс мені таку новину: а саме: в Грузії повстання, і уряд арештований. Я сказав йому, що це неможливе, і це якась провокація. Скоро він мені повідомив, що подібне сталося в Білорусії. Я й до цього поставився так само. Наступна новина була така, що скоро буде війна, і нас всіх тут перестріляють. Я підтвердив, що якщо буде війна, то такої долі нам не уникнути. Нарешті, Льоня поділився зі мною, що їхній організатор Богдан З. постійно його випитує, до чого він здатний - чи агітувати, чи когось задушити, чи на дріт полізти. Цього вже було забагато, і я порадив Льоні відійти від цієї групи. Послухавши моєї поради, Льоня на подальше Богданове запитання, до чого він здатний, відповів: я здатний поїсти і виспатись. Богдан пригрозив йому, обіцяв що ще поговорить із ним, але більше не чіплявся до Льоньки.

Однак слова він дотримав. Це був хлопець низький, худорлявий, але організаторські здібності в нього були. Родом він з Мокротина на Жовківщині. Крім хлопців, яких він організував, ще спілкувався з одним підозрілим типом, старшим за віком та й тюремним стажем - манджурським жидом. Вони часто вдвох колесили по зоні і вели між собою їм відомі розмови. 6 листопада “накануне великого празника” раніше звичайного ми закінчили роботу, щоби до кінця робочого дня ще зробити “генеральную уборку” в цеху і біля нього. Прибирати ми вже давно закінчили, та в “жилу” зону нас не пускали, бо не було конвою. Отже, в очікуванні сиділи в курилці - курили, інші грали в шахи або розказували всякі бувальщини чи й небилиці. Ми вдвох із Льонькою проходжувались попід цехом та про щось говорили. Надворі вже смеркалося, і тут підходить Богдан і звертається до мене: “Я перепрошую вас, можна Льоньку на хвилину?” – “Прошу дуже”, - відповідаю, і вони оба віддалились.

Я ще кілька разів пройшовся попід цехом, “хвилину” вже минула, а Льоня не повернувся, і я зрозумів, що тут пахне якоюсь підлістю. Заходжу в цех, заглядаю всюди і ніде не лише Богдана з Льонькою, але й нікого з їхньої організації не бачу. Я знав їх усіх по тому, як вони сходились разом. Виходжу надвір. Зона всюди освічена, але не всюди однаково. В тупику, куди заходили вагони з матеріалом чи вугіллям для електростанції, було менше освітлено та й по обидві сторони рейок стояли кагати з вугіллям.

Я припускав, що тільки тут їх зустріну, якщо не спізнюся і не помилюся. На підході до рейок стояла “варта” з трьох хлопців цієї групи, а на самих рейках проходжувались Богдан з Льонькою. Я вийшов на рейки і, тримаючись на відстані 70 м., став і собі проходжуватись. Коли вони повертали в мою сторону, я також повертав від них, а коли вони повертали

назад, я вертався за ними. Так повторилось кілька разів і нарешті, тільки я повернув, як почув крик Льоньки: “Грицю!” Повертаюся і бачу, що обидва вони вовтузяться на землі, нарешті Льоня виривається і без шапки біжить до мене. “Ходімо в комендатуру! Він хотів мене вбити”, - весь трясучись говорить Льоня. – “Ходімо, візьмемо шапку”, - кажу до нього. – “Я не піду – боюсь”, - відповідає. – “Тоді витри лице з вугілля і йди в курилку і нікому ні півслова”. Він пішов в цех, а я по шапку. На цьому місці я вже нікого не побачив, підняв шапку і вернувся в цех.

Льоня наполягав іти в комендатуру, і мені ледве вдалось переконати його, що замах на його життя робився за сценарієм комендатури. Богдана я також вважав жертвою провокації, тому вирішив поговорити з ним і роз’яснити, як воно є насправді. В цей вечір мені не вдалось, бо з прохідної ми пішли просто на вечерю, а коли вийшли з їдальні, то Богдан вже доповідав своєму “шефові” про невдачу, та й, безперечно, хто перешкодив. Як виявилось, на другий день жид дав вказівку “убрать” мене і Льоньку зараз таки тієї ночі, щоб ми не встигли заявити в комендатуру про їхні плани. Вже вдарили “отбой”, аж тоді вони розійшлися. Я перестрів Богдана за тамбуром барака і попередив його, що коли з Льонькою вночі щось станеться, його чекає те саме. На цьому ми розійшлися спати. Та сон не брав. Думалось по-всякому, як би без шуму краще залагодити цю справу і довести хлопцям, що вони влипли в провокацію.

На другий день я підстеріг Богдана, коли він вийшов із їдальні, і попросив пройтися зі мною та поговорити. З його слів я зрозумів, що готується провокація більшого масштабу, що він старається організувати молодь всіх національностей. Мої докази ніяк його не переконували, бо він сказав: “Я, мов той камінь, кинутий згори: або потрощить все на своєму шляху, або сам розіб’ється”. – “Коли так, то розбивайся сам, а хлопців не баламуть”, - кажу йому.

Він блатною, загальновідомою реплікою закінчив нашу розмову і пішов геть. Пішов і я, правда, не туди, куди він посилав, а до своїх кращих друзів, щоб допомогли в цій справі. Першому я розповів Шульзі Юркові з Глинян, а він Дідуху Івану зі Львова, цей - Максимюку Василеві з Джурова, та ще ознайомили зі справою Олексу Козака з Тернопільщини. В кожного з цих старих в’язнів були земляки, завербовані Богданом, отже кожен застеріг свого земляка від небезпеки і тим самим Богданова “організація” затріщала по швах. Самого Богдана взяв до себе Козак Олекса, посадив проти себе на нарах у пустій секції та й каже: “В мене вирок 25 р. Мені тут здихати, але поки те буде, ти мені розкажеш, за що ти

хотів вбити Льоньку і що ти маєш спільного з цим жидом”. Припертий Олексою, Богдан “розколовся”. Льоньку він мав повалити на землю, а за когатов сидів Франчук Володя із шнурком і мав задушити. А від жида він мав доручення організувати хлопців. На запитання Богдана, чому він часто відвідує комендатуру, жид сказав, що там є офіцер, який зв’язаний з англійською розвідкою і з його допомогою хлопці повинні вирватись на волю. І чим скоріше, тим краще. Скоро буде війна, і усіх тут вимордують. На жовтневі свята хлопці мали розкинути листівки, він обіцяв дати зброю і вони повинні були кинутись на частокіл, а решту зробить “англійська розвідка”. Отже, була досить поважна причина для цього, щоб вбити “зрадників” - мене і Льоньку, але ні першої, а тим більше другої ночі бажаних виконати езекуцію не знайшлося. Олекса сказав Богданові: “Невже ти думаєш, що з 2 тисяч в’язнів ти один розумний, а решта всі дурні? Невже ти не розумієш, що вас хотіли вивести на приступ частоколу, щоб перестріляти, як зайців?” Спам’ятаний Богдан зараз хотів бігти душити жида, але Олекса спинив його кажучи: “Треба буде - без тебе задушать”. На цьому все скінчилось, лише Богдана з жидом з нашого табору забрали. І тут виникає сумнів, чи справді Богдан З. був несвідомим знаряддям в руках провокатора, чи, може, й сам був ним...

Під час роботи в цеху я ще займався віршуванням. Спочатку записував на куску фанери, потім виправляв, а коли вже, на мою думку, вірш був добрий, переписував на тонкий папір. Фанеру чистив склом і використовував удруге. Пам’ятаю, як кілька таких віршів я закупорив у невеличку пляшку і зарив у землю під сушилкою.

На операцію мені ще довелось їхати двічі. Останню робили мені вільнонаймані лікарі-початківці, і вона виявилась найкращою, бо до сьогодні рана більше не відновлюється.

Варто згадати ще про три випадки, що мали місце на 5-му. Перший, це коли в робочій зоні копали траншею біля полірувального цеху, щоб його розширити, натрапили на три домовини - як-небудь збиті з дошок; зрозумілим стало, що “производственная зона” збудована на кістках перших жертв большевицького терору.

Другий трагічний випадок стався з молодим студентом-грузином. Чи він справді зійшов з розуму, чи, як начальство говорило, симулював, але кожного ранку він оббігав попід запертку всю зону і при тому кукурікав або викрикував осяче “і-а”. Одного разу, коли він пробігав біля прохідної, вона була відкрита (щось вивозили чи завозили) і він вибіг за зону. Вартовий на прохідній не завважив, але недалеко знаходився інший конвоїр і вбив його.

Третій випадок був комічний. З управління “Дубровлагу” приїхав сам генерал зі свитою до нас поцікавитись, як нам живеться, які скарги. В’язні обступили його і питали кожен про своє. Німці запитували, чи вони можуть отримувати з Німеччини посилки. “Єслі ваші родніє живут в восточной зоне окупації, то можете получать, єслі в западной – нет”. Стоїть грузин, аж міниться на лиці, нарешті прорвало: “Гражданін генерал, какой зона окупації Грузія? Шість лет ані адін письмо, ні один посилка не получал”. У відповідь генерал із свитою тільки засміялись.

Після останньої операції мене вже відправили на 7 пункт. Тут виготовляли футляри для радіоприймачів та телевізорів. Я працював в інструменталці на заточці циклін. Будучи останній раз в лікарні, я зустрівся з Василем Макухом, і ми стали випускати листівку “Воля в’язня”. У ній ми вміщали мої вірші з нагоди свят Різдва чи Воскресіння або історичних дат, а також фейлетони, які я підписував псевдонімом “Оса”. Крім того, вміщали статті, в яких підтримували на душі хворих дівчат і хлопців, та й самі мали задоволення з того, що щось робимо. Часто мені зустрічався такий тип, як Рудюк Олександр, родом східняк. Знав я його ще із 8-го, потім кожного разу стрічав його на 9-му, а в кінці потрапив ще й на 7-ий. Годі сьогодні сказати, чи це було випадково, чи, може, це був мій “ангел хоронитель”, бо вже й на волі він ще приїздив мене “відвідати”. Всі на всіх пунктах знали його як сексота і відзивались про нього погано. Я особисто, не знаючи про нього нічого конкретно, так суворо його не судив, бо знав, що часто про найкращих людей пускають такі провокаційні чутки, щоб людину вбити морально, а то й довести до самогубства. Однак ближчого знайомства з ним не шукав.

Та був у мене ще з львівської пересилки товариш, якому я довірився і вірив. Це був Петро Наконечний, а він за Рудюка ручався головою, що це добрий і чесний хлопець. На 7-му ми продовжували випускати листівку вже з Наконечним, а він поступово до цієї роботи втягнув Рудюка. Його завданням було переписувати в кількох екземплярах написане нами. Це вже було після смерті “вождя народів”, ми вже мали право не щороку, а щомісяця писати два листи, отримувати посилки, відпускати волосся, фотографуватись, ба навіть мати побачення з рідними. А за ношення номерів тепер вже карали. Політруки читали нам лекції про “найгуманніші” у світі радянські закони і конституцію. Ходили чутки, що будуть нас звільняти. В той час на 7-му перебував композитор Василь Барвінський.

З ним ми на пам’ять зробили групову фотографію, де я сиджу перед ним. Також тут я зустрів братів Гайошків - Михайла і (здається)

Володимира з Осердова, що біля Белза. Вони були старші від мене понад 10 років, але добре знали мого брата Івана, бо за німецької окупації в Белзі мали свою крамничку, як і мій брат. Нас ще єднало, що в цих селах я бував, і в нас були спільні знайомі як в УПА, так і в інших підпільних структурах. Обидва брати грали добре в шахи, і я, хоч також грав непогано, ніколи у них не вигравав. При шахах одного разу згадали ми про “Юрченка”, про якого я вже згадував на початку своєї розповіді.

І ось про що розказали мені брати Гайошки: “Юрченко” - це Левочко^{*}, родом з Себечева. До війни був в селі головою читальні “Просвіта”. Пізніше в УПА став курінним. Під час німецької окупації ходив із відділом у рейд на східну Україну. Коли большевики знову вернулися в наші сторони і зробили Бугом і Солокією границю між Польщею та ССРСР, “Юрченко” приходить зі сотнею на Закерзонщину мобілізувати хлопців в УПА. Ніхто не здогадувався, чиї повноваження він виконував, і йому вдалося зібрати трохи новобранців. Він з ними переходить Буг в напрямі Волині, де на них вже чекали большевики. Сотня з оточення вирвалась, а новобранці, хто не загинув або не потрапив у полон, вернулися через границю додому. “Юрченко” вертається знову на Закерзонщину, щоби покарати “дезертирів”, одже, котрих не перебили енкаведисти - добиває він. Крім цього, знаючи в цьому терені всю сітку ОУН та УПА, він починає виловлювати кращих людей і віддавати большевикам.

Під своїм командуванням він мав 20 “стрибків” і під маркою УПА шастає по селах Сокальщини та Грубешівщини, грабуючи та вбиваючи людей. Поки розкрилася його підла робота, він на своєму рахунку вже мав

* Левочко Василь (“Юрченко”, “Макаренко”), командир куреня; нар.(?) в с. Себечів (нині Красносілля) Сокальського р-ну Львівської області - заг. 28 серпня 1945 к. с. Варяж Грубешівського повіту (нині Польща). Особисті дані невідомі. В 1944 повітовий оргмоб ОУН Грубешівщини, весною 1944 року бере активну участь у боях на т.зв. протипольському фронті, коротко командує куренем. Після переходу фронту в серпні 1944 організовує новий курінь “Гайдамаки”, з початком вересня йде на Волинь із трьома сотнями (дві з них - новобранці), щоб там перевести бойовий вишкіл і повернутися. На терені Волинської області протягом кількох днів цей невишколений ще курінь цілковито розбили війська НКВД, його рештки малими групами повертаються на Грубешівщину. Приблизно під кінець вересня сам повертається і, мабуть, здає звіт про події, але ШВО “Буг” заряджує слідство, його до себе викликає. В дорозі до ШВО він зник, пізніше виявилось, що 12 грудня 1944 сам зголосився до НКВД на Волині. Ворогові розказав усе, що тільки знав, погодився на співпрацю, одержав агентурний псевдонім – “Соколенко”. З початком лютого 1945 в провокативній групі водив ворога по всіх постоях, до відомих йому квартир, криївок, спричинив у сітці ОУН Холмщини дуже великі втрати. Наприклад, тільки в першій його акції при НКВД, проведеної від 7 до 21 лютого, втрати були 60 убитих, 506 задержаних та заарештованих, серед них - 107 членів ОУН чи вояків УПА. Пізніше очолив ворожу спецгрупу, брав далі активну участь в облавах, наїздах НКВД на села Холмщини. Остаточно вбитий в засідці, яку з націлом на нього zorganizував курінний “Ягода” з добірними вояками з куреня “Вовки”; (ф7).

(Петро Содоль. “Українська Повстанча Армія, 1943-49”-довідник).

понад 100 жертв, вбитих та арештованих. Підпільна робота на цьому терені була паралізована. На “Юрченка” роблять засідки, мінують дороги, а він все виходить неушкоджений. Аж вкінці потрапляє на повстанську засідку під самим Варяжем. Він вертав зі своєю зграєю з Холмщини з награбованими курми, хустинами, кожухами. Живим він не дався взяти - застрілювався, а з його банди лише один холуй втік живим. Так нестало майора “Юрченка”.

Здавалося, що настане спокій в цьому терені, але з Крайового Проводу приходять начебто референт Служби Безпеки “Вадим”. В Крайовому Проводі був такий* та особисто його ніхто не знав, а прийшов він із завданням “оздоровити” терен після “подвигів “Юрченка”. Все виглядало ніби нормально - так і повинно бути. “Вадим” у першу чергу скликає на нараду усіх районних і підрайонних провідників, що мала відбутися в лісі на хуторі на Холмщині. Це була зима. Зібралось туди 25 чоловік. Нарада мала початися о 10 годині. “Вадима” ще не було, зате о 9 годині хутір оточили енкаведисти і перебили всіх. Одному лише пощастило вийти живим, і він вернув до своїх, та “Вадим” розстріляв його, мовляв, тебе большевики пустили, ти видавав їм наших людей.

У цьому терені діяла боївка Служби Безпеки під проводом районного “Юрка”. В цей час він перебував на мицівській колонії зі своїм шістнадцятилітнім сином. Рідне село його було за Солокією під большевиками. За професією він, здається, був учителем, а тому робота в СБ ним проводилась так, як цього вимагала наша справа - чесно і сумлінно.

“Вадимові”, як і тим, хто його післав туди, такі люди, як “Юрко”, були небезпечні, отже, він призначає командиром районного СБ “Ясеня” - малограмотного, зате безвідмовного на виконання всіх наказів, що йшли зверху, якими б вони не були. Першою таки на мицівській колонії падає “Юрко” за те, що ніби занедбав роботу в терені. А вірніше, за те, що безпідставно, без усяких доказів не стріляв людей, як цього хотілось “Вадимові”. Синові вдалося втекти через вікно, перейти границю до большевиків. Потім говорили, що він десь вчився у Львові. Сьогодні, якщо він живий, йому виповнилось понад 60 років, і він, без сумніву, проклінає

* “Вадим”, “Золотаренко” (псевдоніми), член Проводу ОУН ПЗУЗ; нар. (?) в (?) - заг. 13 грудня 1945 к. с. Романів Луцького р-ну Волинської області. Ширший життєпис, особисті дані невідомі. Член ОУН, діяльність у 1942-43 невідома; мабуть, працював при осередках пропаганди на ПЗУЗ. У 1944 знаний вже як один із політичних керівників на ПЗУЗ. У березні-квітні 1945 веде інспекцію сітки ОУН на Холмщині, на керівні пости призначає місцевих, а персонал родом із волинського терену забирає з собою на ПЗУЗ. Член Проводу ОУН ПЗУЗ, його референт пропаганди; загинув у бою; (ф?).

бандерівців, що вбили його батька. І таких, як він, сьогодні тисячі. Чи прозріють вовки колись...?

Далі “Вадим” викликає до себе в Угринів районного провідника “Кудияра”, що дозволив в с. Буднині організувати пропольську самооборону, а після роззброєння її - покарав смертю її учасників. Ще на початку моєї розповіді я розказував, що “Кудияр” цим хлопцям гарантував безпеку. “Вадим” в Угринові власноручно розстрілює “Кудияра”, а “Ясеню” дає наказ розстріляти 20 учасників будинської самооборони. Крім цього, по селах розстрілюють кращих людей ніби за співпрацю з більшовиками. Місцева сітка ОУН, стривожена діями “Вадима”, висилає зв’язківця в Краєвий Провід для в’яснення його особи. Зв’язківець вертається з наказом негайно арештувати провокатора. Та поки зв’язківець вернувся, “Вадим” ще встиг декого розстріляти і перейти кордон у напрямі Волині. Слідом за ним висилають групу людей, щоб його знешкодити, але при переході кордону ці люди гинуть, а “Вадим” на Волині творить свої підпільні справи. На львівській пересилці хлопець з Волині, Іван Дронгаль, згадував про “Вадима” як провокатора, що наробив там великої шкоди нашому Визвольному Рухові. І вже після кількох років таборів брати Гайошки доповнили цю розповідь, яка ще, звичайно, потребує доповнень і уточнень. Одне зрозуміло, що це є незаперечним фактом і доказом того, якими методами НКВД вело боротьбу з УПА.

Яких тільки злочинів не чинили вони, списуючи все на “українських буржуазних націоналістів»! Не гребували нічим, щоб викликати в населення ненависть до них. На превеликий жаль, це їм до певної міри вдавалось.

Під кінець написання спогадів хотів би підкреслити, щоб в читача не виникали питання, що буцімто відступниками від визвольницької ідеї були і високопоставлені провідники, оскільки “вони писали звернення і покайні листи” тощо. Бо цим можна зробити кривду тим, які “самі не писали” або й писали щось, лише не покайні, не закликаючи людей до потрібних більшовикам дій. Великим зрадником був саме “Зенон”, правдиве прізвище Лапінський, який служив полякам, він видав масу людей, провокував, видав навіть “Ореста”-Онишкевича - командира УПА на Закерзонні. Це так. І автор цих рядків показав того зрадника, оскільки і сам бачив його. Але не можна узагальнювати, бо тоді створиться у читача враження, що і в підпіллі не було все гаразд, бо були провідні люди, які не витримували революційної лінії. Могли бути слабохарактерні, люди, нерви яких не витримували тощо. Було відомо, що в 1945 році більшовики з літаків розкидали “звернення” Стельмашука – “Рудого” - одного з

командирів УПА- “Північ”. “Рудий” мав “закликати” здаватися большевикам. А все це неправда. “Рудого” спіймали живим, коли він хворів тифом і мав температуру понад 40 ст. Нічого він не писав, а писали за нього і його підписували, бажаючи таким чином впливати на рядове стрілецьтво, мовляв, за що ви боретесь, якщо ваші командири - провідники ідуть на згоду з властями???

І ще необхідно правильно оцінити західно-українську поліцію, я підкреслюю - західно-українську, а правильніше - галицьку. Поліційний корпус тієї поліції дорівнював 4500. З того числа до 4000 перейшло в УПА. Якщо були якісь нечестивці, то їх було зовсім мало.

У післявоєнний період Москва поширювала неправду про УПА. Силкувалася доказати, що УПА боролася проти большевиків і допомагала німцям. Я хочу до своїх споминів додати спогади визначного діяча визвольного руху, члена Головного Проводу ОУН, мого земляка з с. Карова Петра Дужого про “Ореста”-Онишкевича. Отже:

ПРО БІЙ УПА З НІМЕЦЬКИМИ ОКУПАНТАМИ В КАРОВІ

Брехлива советська пропаганда силкується “доказати”, що УПА проти німців не воювала.

Великдень 1944 року мій брат Микола і я вирішили відсвяткувати в рідному селі Карові, що перед Другою світовою війною було в складі Рава-Руського повіту, а за советської окупації - спершу Белзького (Забузького), а згодом - Сокальського району. В Карові проживали наші сестри Марія і Олена, яких чекісти ще не встигли запроторити до Казахстану, де в Актюбинській області з 1940 року проживали мама й братова з двома маленькими дітьми, вивезені після арешту нашого брата Івана.

До залізничної станції Угнів ми виїхали поїздом у суботу перед Великоднем, 15 квітня. Здавалося, наша подорож відбудеться без пригод. Спокійно доїхали до Рави - Руської, там пересіли на поїзд, що курсував з Ярослава до Сокаля. І раптом поїзд зупинився на станції Піддубці (тепер Піддубне). Це була передостання станція перед Угновом. Тут миттю ешелон оточили німецькі військовики. Поліцаїв, т.зв. “Баншуц”, що, як звичайно, вешталися по залізничних станціях, не було. Озброєні автоматами військовики впадали до вагонів і перевіряли у пасажирів документи. Особливу увагу звертали на молодь. Декількох хлопців вивели з вагонів. “От попалися, - тривожились наші серця, - буде нам зустріч з сестрами, буде Великдень!” Проте лихо минулося: мої “ліві” документи -

пашпорт на прізвище В'ячеслава Романовського і довідка про те, що я працівник Львівського оперного театру, - не викликали підозри. Поїзд простояв на станції майже годину і нарешті покотився далі.

В Карові ми знайшли пояснення німецької метушливості: тут у той сам час станціонував курінь УПА та й у довколишніх селах Угнівщини, Белзчини, Сокальщини та в південних районах Холмщини дислокувались більші чи менші загони УПА.

Великдень приніс нам радість: нас привітали командири загонів УПА, ми склали собі святкові побажання. Командири розповідали про ситуацію у терені. Командний склад очолював Мирослав Онишкевич (псевдоніми “Карівський”, “Орест”) - мій близький друг родом з Угнова, який у наступних роках мав під своєю командою усі частини УПА, що діяли на українських землях під Польщею, тобто в так званому Закерзонському краї. Хто знав Мирослава, міг переконатися, що той командир відзначався особливими організаційними здібностями та практичним розумом. Серед вояцтва мав високий авторитет. У його товаристві майже завжди бував політвиховник, за фахом учитель, родом із Сокальщини. Прізвища й псевдоніму його я пригадати не можу, але знаю, що він допомагав командирові “Орестові”, давав йому поради, зокрема в тих випадках, коли йшлося про стосунки з місцевим населенням. Був невтомний і скрізь, як мовиться, було його повно: тут між вояцтвом вирішує якісь спірні питання, там перед населенням виступає, розмовляє з підлітками, радить, що читати, інформує старших селян про політичне становище. Політвиховники були душею Армії.

Дивує і обурює кожного, коли непоінформовані автори, проживаючи по закордоннях, які, можливо, відділів УПА і на очі не бачили, тепер на сторінках солідних соціологічних та інших праць силкуються прирівнювати політвиховників УПА до червоних комісарів, до політруків Червоної армії. Хай таке необгрунтоване твердження спаде на совість їх авторів, допоки вони врешті-решт самі, змінюючи свій погляд, не усвідомлять своєї помилки, не зрозуміють, яку кривду вчинили світлій пам'яті тих безстрашних борців, що за українську національну справу життям заплатили...

Із згаданим політвиховником і порадником Мирослава Онишкевича цікаво було й поговорити. Саме він, пригадую, інформував, що німецькі окупанти присутністю відділів УПА у тому районі вельми тривожились. Німці послали в розвідку якогось місцевого фольксдойча, який, нібито проявляючи “власну ініціативу”, “для добра стрільців” почав їх намовляти, щоб вони виявилися “мудрими” й, обминаючи своїх командирів, вступали

в переговори з командирами німецьких військових частин. Він навіть призначав місця таких зустрічей і сам збирався допомагати в контактах, пропонуючи своє “фахове перекладацтво”. Очевидна річ, з того нічого не вийшло, оскільки Головний Штаб УПА видав своєчасно суворий наказ, що ніхто і ні за яких умов не має права входити у переговори з німецькими наїзниками. Отой агент німецьких військ, як хтось згодом довідався, спекулянт польського походження був не лише говіркий, а й наполегливий. Він “дивувався”: “Чому ж ви - розсудливі люди - виступаєте проти німців, адже всяк, хто виступає проти “німецьких господарів” чи хоч би в чомусь не слухається їх, той явно “сприяє большевикам” і тим самим допомагає їм у війні з “німецькими визволителями”.

Онишкевич точно дотримувався інструкцій і наказів Головного Командування УПА. Протягом довгих місяців він виконував важливу службу, захищаючи наше населення перед польськими підпільними боївками. Саме в той час на північні райони Львівської області й на Південну Холмщину силкувались нападати ватаги польського підпілля, спалюючи села, убиваючи невинних людей, грабуючи їх майно. Незважаючи на те, що в тих районах українське населення становило не менше 80-90%, польські підпільники аж ніяк не бажали примиритися з думкою, що це не їхня земля, що не їм тут господарювати. Збройні сутички з прибулими сюди з Люблінщини польськими боївками стали частими, але, як звичайно, кінчались для непрошених пришельців болючими поразками. Проте, і з українського боку не обходилося інколи без утрат: в одній із таких сутичок на початку 1944 року поблизу Белза загинув молодший брат Мирослава Онишкевича - Тарас (псевдонім “Галайда”), довголітній політичний в’язень польських тюрем, організатор націоналістичного підпілля на Україні в 1939-1941 роках. Після відсічі польські боївки вже не наважувалися нападати на наші села.

Припленталося нове лихо: то тут, то там появлялися озброєні грабіжники - німецькі дезертири, які намагалися “промишляти”. Згодом дезертирство з німецьких військових частин почало ставати частішим. Уже під кінець 1943 року траплялось, що банди дезертирів, нерідко поєднуючись з місцевими фольксдойчами, які добре розмовляли польською мовою, відважувалися нападати навіть на мешканців Львова в околицях Замарстинова та Кульпаркова. І таким грабіжникам відділи УПА давали відсіч.

Врешті, почали наскакувати й большевицькі ватаги, що називали себе ковпаківцями. Вони теж грабували й убивали наших громадян,

необґрунтовано обвинувачуючи їх у співпраці з німцями.

Місцеве населення дуже прихильно ставилося до УПА, бачило в “наших хлопцях” своїх справжніх захисників. У загонах Онишкевича було чимало місцевої молоді, а це ще додатково скріплювало дружні стосунки з місцевими мешканцями. Наведу такий приклад: із суботи на неділю (Великдень) група старших карівських селян, які в минулому служили в польській чи ще австрійській армії, запропонувала стрільцям УПА: “Ми згодні нести замість вас караульну службу вночі, тим даючи змогу вам відпочити”. Стосувалося це якоїсь сотні УПА, яка ввечері прибула до Карова, подолавши велику віддаль. Селяни звернулися з такою пропозицією до самого Онишкевича. Він чемно подякував господарям, пояснюючи, що це порушення військових приписів, і певною мірою могло б погано вплинути на дисципліну.

На сам Великдень стрільці УПА заповнили місцеву церкву, а ще більше стояло їх біля церкви, бо в церкві вже не було місця. Після свячення пасок селяни щедро частували стрільців і командирів, це було щире й правдиве братання. Пополудні співали великодніх та веснянкових пісень. Біля будинку читальні “Просвіти” зібралось багато вояків, серед них чимало учасників національних загонів. В одному курені була окрема чота азербайджанців. Вони вже трохи навчилися розмовляти по-українськи. Діставши десь гармонію, почали вигравати свої азербайджанські мелодії і завели в читальні гарячі танці. У нас не прийнято витанцьовувати на Великдень, але азербайджанцям це дозволялося, і вони викриками радості заповнювали залу читальні. Люди придивлялися до тих танців, а вояки-союзники веселилися.

Штаб частин УПА розмістився у фільварку, де на той час нікого не було. Той фільварок, віддалений на 2 км. від села, розкинений на краю лісу, звався Корчунок, але польські поміщики, можливо, на честь якоїсь Ванди, перейменували його на “Вандзін”. В 1941-1942 роках німці поставили управителем того маєтку якогось москаля, що звався Шеремета. Це був большевик-чекіст, що нібито мав видати німцям якісь великі таємниці та через те користувався у них безмежним довір’ям. Той тип мав при собі гайдуків із числа полонених. До місцевого населення ставився вкрай вороже, часто викликав німецьку поліцію, щоб з її допомогою “наводити порядок”. Врешті виявилось, що той запопадливий “німецький служака” був агентом Москви, підтримував з нею зв’язки. Одного разу німці запеленгували його радіостанцію, наскочили на фільварок і доценту розгромили той замаскований большевицький пункт.

Навесні 1944 року в Корчунку отаборився штаб частин УПА. В

понеділок після Томиної неділі, 24 квітня, рано-вранці карівці почули якийсь підозрілий гул. Це вирушила німецька військова частина з Рави-Руської. Попереду їхали броньовики. Охоронні відділи УПА “привітали” напасників шквальним вогнем. Потерпіли насамперед німецькі зв’язківці, що їхали на мотоциклах. Либонь, почувалися вони безпечно й не ждали такого “привіту”. Вчинилася метушня, мотоциклісти почали відступати. В той час цивільне населення миттю покинуло село. Всі сподівалися, що німці почнуть палити село, але того чомусь не сталося. Врешті вискочили німецькі танки. Проти них в той час в УПА зброї не було. Лише щонайшвидший відступ міг порятувати вояків УПА від розгрому.

Один танк, поминувши церкву, виїхав на дорогу, яку селяни називали “гостинець”, що веде до села Домашів, і відкрив вогонь. Відділи УПА і в цьому випадку застосували партизанську тактику, а вона така: починати бій з ворогом лише тоді, коли це партизанам потрібно й вигідно. Партизани б’ють зненацька і миттю зникають - і шукай вітру в полі. І тут так було.

Врешті німцям на допомогу прилетіли літаки, якими напасники намагалися координувати битву. Але було запізно. Партизани надійно скрилися у поблизьких лісах.

Остання сутичка з німецькими частинами була на полях, що на схід від села і звуться “Заволі”. Найбільше німці націлювалися на Корчунок, але успіху не мали: штаб і ті відділи, що там стаціонували, вчасно подалися у ліс.

Скільки жертв було з німецького боку - невідомо, німці їх підібрали. З боку УПА було 9 бійців убитих і кілька десятків поранених. У полон не попав ніхто. Пополудні того ж дня німці відступили до Рави-Руської. Відділи УПА залишилися у лісах, рахуючись з тим, що напасники можуть ще раз наступати на село.

З особливою увагою слід підкреслити те, що серед місцевого населення паніки не було. Після відступу німецьких частин люди кинулись на бойовище. Вбитих підібрали й перенесли до читальні, повдягали в білі чистенькі сорочки й штани домашнього виробу, повкладали в домовини. До читальні прибув сільський парох Орест Сиротинський. Відправлено панахиду, співав церковний хор. Селяни поприходили до читальні, щоб віддати полеглим останню честь, вшановуючи своїх безстрашних захисників.

Наступного дня люди з довколишніх сіл прибули до Карова. Серед убитих розпізнали трьох своїх земляків і забрали, щоб поховати на своїх кладовищах. Шістьох убитих при великому здвизі народу поховали на

карівському кладовищі побіч могили січових стрільців, що загинули в бою з польськими військами в січні 1919 року.

За часів сталінсько-брежнєвського свавілля могили січовиків і бійців УПА зрівняно з землею. У 1989 році карівці відновили могили своїх Героїв. Поставлено хрести. Періодично відправляють панахиди. Старші громадяни - живі свідки подій 40-их років - радо розповідають молодшим про Українську Повстанську Армію, про національно-визвольну боротьбу народу.

(Спогад надрукований у журналі “Визвольний шлях”, ч. 4, 1992 р.)

У 1956 р., нарешті, в Дубровці заявила “государственная комісія” по перегляду справ та звільнення в’язнів. Дев’ять років у безнадії було якось легше пережити, ніж останніх три місяці. Кожного дня викликали по 25-30 осіб і знижували вироки з 25 до 15 років або звільняли зовсім. Прізвища звільнених виписували на фанерній дошці і вивішували серед зони. Були люди, котрі такого різкого повороту в своєму житті не могли пережити - від хвилювання діставали розрив серця.

Нарешті, і моя черга підійшла. Комісію пройшов, а результат треба було чекати другого дня. Коли вивісили список, я два рази пробіг очима по дошці і свого прізвища не знайшов. Аж за третім разом, коли вже кожне прізвища зачитував повністю, віднайшов і своє. Наступні дні відбувалась процедура оформлення документів на звільнення та проїзд. Звільнений мав право їхати, куди хотів, - обмежень не було. Я вирішив відвідати своїх рідних у Сибірі, а опісля вернутись на Україну. З “маршрутним листом” я доїхав в Кемеровську область до своїх. А далі, як писав Т.Шевченко, “ото дурний, та ще й битий, на квиток повірив москалеві...” Мене викликали в МГБ і взяли на спец.-облік. Кожного місяця я мусив у спецкоменданта розписатися, що я ще живий. По наївності своїй я ще писав скаргу до генпрокурора Руденка та Нікіти Сергєєвича, бо думав, що місцева влада порушує закон, та скоро й Москва дала “внушающий ответ”, що все тут “правильно”. І так став я спецпереселенцем...

На спецпоселенні відвідав мене знайомий ще з таборів Рудюк Олександр, якого весь Дубровлаг вважав сексотом. Водив хлопців на більшовицькі засідки, а сам із них все мав “щастя” виходити живим і не пошкодженим. Його псевдо в нашому підпіллі було “Веселий”. От такі-то невеселі справи були в нас з “Веселим”... Після його візиту мене викликали в НКГБ, де натякали на те, щоб розкаятись та “осудить своєю бандеровское прошлое”, звичайно, в пресі. За це мене звільнять із поселення. Я відповів, що мені і тут добре, а надоїсть владі, то й без того

звільнить, що й сталося у 1964 році.

Не можна обминути випадку, що стався у Києві в листопаді 1968 р. Мій друг із таборів, учасник УПА, односелець, пішов на самоспалення в знак протесту проти русифікації не тільки східної, але усїєї України. Це простий хлопець, з бідної селянської родини - Макух Василь, син Омеляна. Перед цією мученицькою смертю він приїхав до мене попроситися. Жінка його - політв'язень, родом із Дніпропетровська, де вони і разом жили з двома маленькими дітьми, хлопцем і дівчинкою. На жінку він не нарікав - навпаки, казав, що вона добра. Діти, здається, відвідували дитячий садок, коли батьки працювали. В радянському раю чесною працею сам чоловік не здатен забезпечити сім'ю, для цього треба підключати "рівноправну" жінку. Отже, приходячи із садочка, діти розмовляли по-російськи.

Василя дратувало, що Україна вже до такого ступеня зрусифікована, а те, що його власні діти стануть яничарами, кидало в лють. Він говорив, що не раз його переслідувала думка повбивати власних дітей - порубати їх. Він говорив, що все передумав і, вкінці, вирішив піти на таку смерть. Якщо вже чужі не вернуться до своєї мови, то хоч спасе від русифікації дітей.

Я проводжав його на львівському вокзалі. В нього була посудина з бензиною. Весь час я розраджував його не робити цього, але він сказав мені: "Зараз я такий щасливий, і мені легко на душі". Одному мені він признався. Я один знав, на що він іде. Поїзд рушив. Я стояв на пероні і не знав, що маю робити, як запобігти цій трагедії. Вперше в житті з'явилась думка піти в КГБ заявити. Та друга думка підказувала, що це буде підло з мого боку, ще свіжими були його слова "мені так легко на душі". І сталось те, що мало статись. КГБ дізналось, що Василь був у мене, і викликали на допит. З їхніх запитань я зрозумів, що вони допускали таку версію, що існує організація, яка змушує своїх членів іти на самопожертву. В їхньому куцо́му розумі, в їхніх здегенерованих душах, видно, не було місця таким поняттям, щоб душу погубити "за други своя". Сьогодні на місці самоспалення повинен стояти пам'ятник В.Макухові. Та хто збудує його? Невже ці депутати, що їм на сесіях легше спілкуватись на "общепонятном?" Задумайтесь, панове. Ви вбили людину легковажним ставленням до рідної мови! Воскресіть її до вічної слави поверненням своїм до мови предків, до мови нашого генія Тараса.

ПІСЛЯМОВА

У час, коли назрівав розвал советської імперії, а нам, простим

смертним, ще здавалось, що вона “непобедімая”, що її і колом не доб’єш, спало мені на думку лишити, хоч би своїм внукам, згадку про страшний час і довести, що ми не були “бандітами”, щоб вони нами не встидались.

Довести, що цей масовий “бандітизм” зріс на заздалегідь приготовленому нашими ворогами ґрунті.

Заголовок мав бути “Як я став “бандітом”. І став я писати, як вмів і що запам’ятав. Вдома писати не було нагоди, бо, щоб якось жити, треба ще й після основної праці в колгоспі працювати. Працюючи водієм, нераз доводилось годинами простоювати в очікуванні на вантаж, отже, коли я лишався один в кабіні, і використовував цей час на писання. Завдяки цьому воно і вийшло трохи коструbate, з помилками механічними й іншими. А із семикласною освітою шедевра не напишеш, а за браком часу і розмазувати будеш не дуже. Головне, щоб було правдиво, і хотілось скоріше скінчити, бо й літа підходять, не сьогодні-завтра... Так за цим писанням застала мене “перебудова”, “гласність”, а в кінці і самостійну проголосили. Повісили свій прапор, гімн повернули. Вже й паркан синьожовтими фарбами розмальовуємо свобідно (а це рахувалось контрреволюцією), а нас і далі наш “рідний” уряд вважає бандитами, а катів наших - героями.

Маємо не Самостійну Україну, а пародію на неї. Партократи - яничари, свої та чужі, поміняли значки на вилогах своїх піджаків і на всі сторони дограбовують і без того пограбований український нарід, розпродують за бензин на всі сторони добро України, а народ її пускають з торбами. Не за таку Україну віддали життя наші предки, діди, батьки та й мої ровесники. Не за таку самостійність підривались на гранатах, стрілялись, конали в тюрмах, концтаборах, кидались під гусениці танків, самоспалювались. Не за таку!

Закінчуючи цю розповідь, хочу сказати, що я не мав на меті возвеличувати себе, а тільки на прикладі свого пережиття показати, на які жертви йшов наш нарід во ім’я своєї державності. Пережите мною - це лише краплинка в морі всенародного горя. Мої ровесники пережили (якщо вижили) більше і страшніше в цей трагічний час боротьби. Та стократ більше пережили наші матері. В їхній терновий вінок вплітаю свій скромний лавровий листочок на вічну пам’ять і славу.

Нехай простять нам за всі болі, завдані нами, а чужа земля нехай буде їм пухом.

Речичани, травень 1993 року

ДЕКІЛЬКА ЗАМІТОК ПРО КОМПОЗИТОРА ВІКТОРА МАТЮКА І СПОГАД ПРО ВІДКРИТТЯ ЙОМУ ПАМ'ЯТНИКА У 1937 РОЦІ В КАРОВІ.

Композитор отець Віктор Матюк, парох села Карова, Сокальського району, помер на Великдень, 8 квітня 1912 року. Особисто я не міг його знати, оскільки народився чотири роки пізніше, але мав честь знати багатьох його сучасників, які завжди й залюбки гарними словами згадвали його. Всього дослівно я переказувати не буду, обмежусь кількома характерними моментами: парохом Карова В.Матюк став у 1886 році. Але як до цього дійшло? Адже на це була потрібна згода поміщика – колятора.

Не роблю нікому закиду, якщо хтось з громадян того слова може не розуміти. І не дивно. В теперішніх словниках того виразу навіть із позначкою: застарілий – немає. Але в 2-му томі УЗЕ (Української Загальної Енциклопедії – першої української енциклопедії, що появилася на початку 30-х років нашого сторіччя (на сторінках 312-313 пояснено це слово так: “колятор, патрон (лат.) У Галичині особа, що має право вибирати пароха з-поміж предложених йому єпископом священників”.

Колятором в Карові був поляк-поміщик – прославлений на всю округу самодур. Бо якого б священника перемишльська капітула до Карова не посилала, всевладний пан колятор згоди залишатися в карівській парохії не давав. Коли ж до Карова приїхав В.Матюк, то вже хтось

поспішився поміщикові доповісти, що священник уміє грати на фортепіані. Поміщик негайно покликав композитора до свого двора і запропонував заграти. Кандидат на пароха віртуозно виконав твір якогось західно-європейського музики, що коляторові та його сім'ї дуже припало до вподоби. Пан дозволив В. Матюкові залишитись у селі. Хто його знає, можливо капризний химерник робив розрахунок на те, що “русинський ксьондз” буде від часу до часу грою на фортепіані розвеселювати панів у поміщицькому дворі, але так не сталося, композитор заповзято й невтомно працював для свого народу.

Характерне таке: з перших днів свого перебування в Карові В.Матюк організував церковний хор, сам підбирав хористів з добрим слухом і бездоганним голосом, і при тому був дуже вимогливий. Кожної суботи влаштовував репетиції хору. Гарний результат почав виявлятися негайно. Церковний хор задовільно виконував хорові опуси Д.Бортнянського, А.Веделя й інших.

Здібного до співу хлопця Адріяна Воронку композитор післав на дяківські курси до Перемишля, де вже тоді велику увагу звертали на досконале вивчення нотної грамоти. Після повернення до рідного села А.Воронка протягом кількох десятиліть був диригентом церковного та читальняного хорів.

В.Матюк був великим трудівником. Виконуючи священничі обов'язки, невтомно займався культурною та суспільною працею. Якщо комусь довелося б бувати в Карові, слід звернути увагу на напис, поміщений на цоколі пам'ятника. Там написано:

КОМПОЗИТОРОВІ – ГРОМАДЯНИНОВІ

о. ВІКТОРУ МАТЮКОВІ

на вічну славу пам'ять

1852 1912 1937

Треба знати, що у вільний час священник Віктор Матюк займався ще лікуванням хворих людей за методами гомеопатії, відомим із застосування маленьких лікарських доз. Люди вірили лікареві-самоукові й одужували. Здається, що саме глибоке довір'я до священника-лікаря було чи не найсильнішим психотерапевтичним засобом, який у багатьох випадках давав позитивні результати.

А так узагалі, сучасники В.Матюка описували його як людину сильної волі, твердохарактерну, інколи й сувору, і вимогливу, але в першу чергу до самої себе. Для підтвердження цих рис досить пильно приглянутися йому на фотокарточці, яка в багатьох людей зберігається.

Восени 1937 року на могилі В.Матюка в Карові поставлено

пам'ятник. Ініціатором побудови пам'ятника в 25-річчя смерти композитора був секретар Головного Відділу товариства “Просвіта” – Микола Дужий (1901 – 1955). Його задум підтримали видатніші карівці: культурно-суспільний активіст – Андрій Сайчук (помер 1944 р.) та найближчий друг композитора – емеритований довголітній директор карівської школи Теодор Мусій (помер у Львові 1942 р.), а далі всі західно-українські композитори й музичні діячі: Станислав Людкевич, Василь Барвінський, Борис Кудрик й ін. Всі вони утворили комітет побудови пам'ятника в Карові.

В деяких публікаціях помилково написано, що скульпторами пам'ятника були А.Коверко, чи С.Литвиненко. Фактично автором скульптури був Антін Павлось, хоча і перший, і другий мали якесь відношення до проектування пам'ятника. Про це добре пам'ятаю. Був розписаний конкурс, проектів було кілька, журі зупинилося на трьох із них:

1. С.Литвиненко (автор надмогильного пам'ятника І.Франкові на Личаківському цвинтарі у Львові) запропонував таке: посередині постать композитора В.Матюка на весь ріст, з одного боку дівчина-полтавчанка, з другого – дівчина-гуцулка. Ідея: національне єднання, про яке в ті часи писалось, а ще більше говорилося.

2. А.Коверко запроектував скульптуру співака-соліста з гордо піднесеною головою, можлива річ, намагаючись таким чином підкреслити патетику творів композитора, зокрема пісні “Крилець, крилець сокола дай...”

3. А.Павлось, родом з Холмщини, - наймолодший з усіх, ще на давній початківець – запропонував скульптуру музи-ангела із стилізованою лірою в руках, що після останнього акорду попадає в глибоку задуму...

Журі прийняло проект А.Павлося, вважаючи, що він найбільш удаło зобразив те, що притаманне композиторові В.Матюкові.

Вже після війни, мабуть із хуліганських мотивів тих атеїстичних злісників, що нищили придорожні хрести, було пошкоджено пам'ятник, відірвано ангелові-музі голову. Ретавраційну роботу дуже вдало виконав львівський скульптор Дзиндра.

Відкриття пам'ятника відбулося в неділю, 3 жовтня 1937 року. Був осінній, але погідний і дуже теплий день. Пам'ятник неподалік головного входу до церкви, накритий білим полотнищем, біля пам'ятника трибуна. Коло церкви споруджено підвищення, на ньому вівтар. Службу Божу відправляв прибулий з Перемишля єпископ Йосафат Коциловський, а поряд з ним понад 100 священників. Коло дзвіниці, теж на підвищенні,

чоловічий хор “Сурма” зі Львова, коло 40 хористів. На церковному подвір’ї всі жителі села, містечка Угнова та довколишніх сіл, приблизно до 5-ти тисяч. Упорядники з пов’язками на рукавах, фотографі, санітарно-медичний пункт (лікар з Угнова В.Іванець), одне слово – був забезпечений зразковий порядок. Та й узагалі, відчувалося, що над усім торжествує якесь особливе піднесення, учасники свята були взаємно-ввічливі.

Пам’ятник відкрив, уже раніше згаданий, найближчий приятель композитора вчитель Теодор Мусій.

З короткими вітальними промовами виступали: композитори – Василь Барвінський – директор Вищого музичного Інституту ім. Лисенка у Львові, Станислав Людкевич, а далі голова товариства “Просвіта” доктор Іван Брик, від громадян села Карова – Андрій Сайчук, від Рава-Руського повіту – інженер А.Терпилюк, вірш Юрія Шкрумелюка, присвячений відкриттю пам’ятника, продеклямував місцевий школяр Атанасій Осташевський. Нарешті сказав слово єпископ Й.Коциловський, і на сам кінець вітальні телеграми зачитав Микола Дужий.

Ще по сьогоднішній день світлими й живими залишились у моїй пам’яті два моменти: саме відкриття пам’ятника, яке доконав Теодор Мусій, що говорив дещо дрижачим, але піднесеним голосом. Всі затаїли віддих, слухали. Шанобливими словами говорив учитель про композитора, наче священодіяв. Сьогодні я неспроможний переказати повний зміст того слова, бо тоді воно сприймалось не розумом, а глибинним відчуттям. Це не була промова – а молитва...

І друге: коли Микола Дужий зачитував вітальні телеграми, а були вони від різних краєвих організацій, хорів, музичних кружків, була одна телеграма з Праги, і вже в останній момент, коли зачитувач збирався покидати трибуну, серед присутніх учинився якийсь шум. Люди давали дорогу поштареві, а той, розмахуючи якимось папірцем, кричав: “підждіть, підждіть ще хвилинку...” Підбігши до самої трибуни, подав папірця М.Дужому. То була телеграма з Америки. В телеграмі повідомлялося: “саме в той час, коли ви, дорогі земляки, відкриваєте пам’ятник Вікторові Матюкові в Карові, - ми вихідці з Карова, Угнова й довколишніх сіл влаштовуємо в Америці святочне зібрання в честь світлої пам’яті композитора...”

А треба знати, що грошеві пожертви на спорудження пам’ятника надходили і від наших емігрантів, що опинилися за синім океаном, в тому від багатьох емігрантів, яких недоля й матеріальна скрута гнали за океан шукати заробітків, а яких на далеку дорогу благословив В.Матюк.

Після деякої перерви, вже ввечері в будинку місцевої читальні

“Просвіти”, який з безтолковості сталінських прихвоснів вже після війни згорів, - відбувся величавий концерт з творів композитора. Співав той же хор “Сурма”, виступав соліст Василь Тисяк, акомпанував композитор Борис Кудрик.

Протягом багатьох років люди, йдучи до церкви, зупинялись на хвилинку перед пам’ятником, клали квіти, віддавали шану композиторові – громадянинові отцеві Віктору Матюкові.

Львів, 1991 рік.

Петро Дужий

ПРОТЕСТ САМОСПАЛЕННЯМ

Штрихи до біографії славної пам'яті Василя Макуха

Напередодні так званого “празднованія” жовтневого перевороту, 5 листопада 1968 року в центрі Києва сталася незвичайна подія: протестуючи проти московсько-большевицької окупації, проти нечуваного переслідування відданих Україні громадян, проти насильницьких зlodіян імперських верховодів і їм послужливих доморощених перевертнів, прилюдно доконав самоспалення український націоналіст, воїн УПА, довголітній політв'язень советських тюрем і концтаборів Василь Макух.

Я особисто знав цю людину і почуваю своїм обов’язком хоча б короткими штрихами доповнити опубліковану нещодавно на сторінках газет інформацію про палкого патріота, який вище власного життя ставив усенародню справу і честь Української Нації.

Кількадесят метрів від моєї хати в Карові, колишнього Рава-Руського повіту (тепер Сокальського району, Львівської області), в багатодітній родині Єви Леуш і Омеляна Макуха в 1927 році прийшов на світ хлопчик, якого охрестили Василем. Доля не виявилася ласкавою ні

для нього, ні для його родини, ні для односельчан. Ще в дитячому віці, коли Василько вчився у початкових класах місцевої народної школи, в 1934 році розшарілася по селах Сокальщини, Белзчини й Равщини польська пацифікаційна крутоверть. Уже тоді спостережливий школяр відчув важкі умови підневільного стану.

У тридцятих роках в селі при читальні товариства “Просвіта” утворено молодіжну секцію під назвою “Молода Просвіта”. Василька покищо туди не приймали, бо просвітянським статутом вік не дозволяв, але від старших своїх друзів хлопчик брав книжки, авторами яких були Андрій Чайковський, Андріян Кашенко, Антін Лотоцький. Читання творів історичного змісту, а до того ж наруга над нашими людьми з боку польського шовіністичного шумовиння, врешті-решт, покутні розмови зі старшими хлопцями мали великий вплив на формування Василькового погляду на життя.

Не було кращим від польської окупації “визволення”, започатковане “золотим вереснем”, ні гітлерівське “визволення” від большевиків. Повернувшись у 1941 році з Холмщини у поруйноване варварами рідне гніздо, я першим зустрів Василька Макуха. Він зразу ж взявся мені допомагати, завів розмову. Василь не лише збагнув, хто такі “червоні визволителі”, але знав ціну і “брунатним завойовникам”. “Як довго терпітиме наш український народ на цій грішній землі, озброєні чужинці ніколи не ходили з добром. Від німців нам добра не ждати. Вони вже встигли схопити Бандеру, а потім і Стецька - голову Українського Державного Правління, не рахуючись з авторитетом Митрополита Шептицького, послання якого нещодавно зачитали у карівській церкві. Поки ми самі не будемо господарями на своїй землі — гаразду не буде, ні від кого нам ждати порятунку” — говорив Василь Макух.

Ми ще довго, до самого вечора, розмовляли, але мусили прощатись, я мав наказ іти в похід, тобто у північну похідну групу, до мого побратима Миколи Климишина, мій шлях прямував через Волинь, до Житомира, а далі на Київщину. Хату залишив під опіку тих рідних, яким ще вдалось врятуватися від “большевицького вивозу”.

Пролетіли роки — важкі, страшні... Та що сказати? Людина повинна дякувати Богові, що живою залишилася, а що довелося перенести! — Не приведи, Господи. І не окремим українцям, а всім...

У Запоріжжі, де я проживав після заслань на Колиму і в Сибір та таборів, мене відвідав Василь Макух. “Оце приїхав я із Січеслава, де мене після ув'язнення поселили. Я одружився із дочкою адвоката, теж переслідуваного большевиками. Вороги не спускають мене з ока,

підсилають агентів-запроданців, які силкуються “переконати” мене у “безперспективності нашої боротьби”. Зі свого шляху, обраного ще за молодих літ, я не зійду ніколи. Коли вашу родину арештували й вислали до Казахстану, большевицькі прихвосні пограбували все, що залишилося. Я пильно стежив і спостеріг, що не виносили книжок, а їх було у вас багато. Я вирішив, що хтось із вашої родини, можливо, ваша мама, десь добре їх заховала. Коли хата пустувала, я зі своїми ровесниками, можна сказати, однодумцями, подався до вашої хати, і на горищі ми познайомили добрі сховки, переповнені книжками. Ми їх повиносили і мали прекрасну лектуру. Із них ми черпали знання, скріплювали дух. Уже згодом, за книжки, забрані з вашого горища, конкретно за твори Богдана Лепкого “Батурын”, “Мотря”, “Полтава”, чекісти засудили малолітнього Олександра Лиса на 10 років таборів. Потім його випустили, а навіть реабілітували, але не спускали з ока. На 17-ому році життя я, довго не задумуючись, пішов у відділі Української Повстанської Армії. Життя було важке, багато невигод, але наповнене глибоким змістом. Я вчився воювати і воював, ішов атакою на ворога, здобував зброю, щоб тією зброєю бити наших гнобителів. В одному бою ворожа куля поранила мою ногу. Втрата крові, непритомність, а коли я отямився, то побачив найстрашніше — я в неволі. Чекісти не мали проти мене багато “матеріалу”, мене засудили, поневіряли в таборах а під час “відлиги” звільнили. Їм здавалось, що вже “перевиховали” мене. Пусті слова! Хай перевиховують своїх шуриків-зłodіяшок, тюрмою і табором думаючої людини не зламати.” Таким, з його слів, був пройдений шлях Героя. Я знав, що Василь Макух зі свого шляху не зійде ніколи. Згодом Василь подався до Січеслава.

Після кожної чергової зустрічі я переконувався, що Василь Макух зміцнюється духом, ніби “росте”, збагачує арсенал своїх знань, що найголовніше - політично стійкий і непохитний.

Восени 1968 року Василь востаннє приїздив до рідного села Карова, де проживала в той час його сестра Параскева. Мені розповідали, що тоді він був дуже задуманим, але усміхненим. Із Карова він поїхав до Києва за задалегідь складеним планом. Він рішив ціною власного життя заманіфестувати свій протест проти червоних окупантів. Облившись пальним, він запалив себе і став палаючим факелом. Якої сили духу треба, щоб із продуманим заміром піти на такий рішучий крок!

Борці за Україну по-різному гинули: у бойових акціях ОУН- УПА, були розстріляні чекістами у підвалах большевицьких катівень, на шибеницях, доведені хворобами і голодом до крайнього виснаження. Василь Макух сам собі вибрав смерть, протестуючи самоспаленням, і тим

увійшов у безсмертя. Слава Героєві України!
(“Шлях перемоги”, 21 листопада 1992 року)

Петро Бишко

ПРО СВОЄ МИНУЛЕ

Я, Петро Бишко, народився в селі Карові 1927 р. Не було мені ще й сімнадцяти років, як мусив уже залишити своє рідне село і опинитися за кордоном.

Мій спомин про ті трагічні події мав би мати назву: “Як я не став вбитий”. В ті молоді роки я багато пережив.

Наприкінці лютого 1945 року, коли нас розділила р.Солокія (так звана границя), я опинився на польській території. На початку березня 1945 року я дістав повістку, і мене оприділили до УПА. Сказали мені, що збірний пункт знаходиться поміж Терношеним і Угнівським лісом. Там було дві хатини, до яких сходилися люди декілька днів. А опісля нас розподілили в окремі групи. Ми мали перейти кордон на українську сторону, щоб влитися до сотні “Перемоги”. Було багато хлопців з Угнова, Заставля, Карова та інших місць. В нашій групі, крім чотирьох осіб, був призначений командиром Хамхіль Степан, псевдонім “Носач”. Він був відповідальний за нас і за нашу групу. Опісля ми отримали наказ перейти кордон на українську сторону в район Салашів, в Карівські ліса. Кордон перейшли спокійно і подалися до Пристані, а це вже кільканадцять кілометрів від кордону. Проходячи вночі повз села, які знаходились неподалік від кордону на українській землі, бачили що в них багато військової техніки, чули їхній гуркіт і бачили світло ліхтарів. Це большевики робили облаву на це село. Нам потрібно було йти через те село, бо там і був міст через ріку. Однак там була загроза для нас, і ми минули те село. Знайшли якусь кладку, перейшли річку і подалися до лісу. Під лісом стояли дві хати. Почало надворі сіріти, і ми зайшли до тих хат. Необхідно було щось перекусити і обсушити наш мокрий одяг. І врешті, ми були вже помучені. Двоє хлопців пішли до тих хат. Я залишився. Через

деякий час, большевики почали стріляти по тих хатах, а то означало, що по нас. Ми почали відбиватися і по одному відходити до лісу, а деякі залишилися в хаті. Коли добігли до лісу, я побачив, що нас є четверо. Це були: Дрейко Степан, Літо Василь і я, четвертого не пам'ятаю. Надворі ще лежав сніг, і це утруднювало наше завдання. Ми мали прилучитися до сотні “Перемоги”.

Йшли лісом. Через деякий час почули наказ: “Пастой”. Самих большевиків не було видно, бо вони сиділи за кущами, тільки було чути їхні голоси. В їхню сторону дали кілька стрілів і почали втікати, так що ми розсипалися хто-куди. Град куль падав біля мене, і одна влучила мені в ногу. Здавалося мені, що мій черевик обірвався, і куля знаходиться десь між пальцями у нозі. Що крок зроблю, відчуваю біль. Думаю: Боже тільки ти мене можеш врятувати. Біжу далі, а за мною падають кулі. Знову одна попадає мені в лікоть. Пальці задеревеніли. Я змушений був закласти руку за пазуху. Втікаю далі, кулі продовжують падати біля мене. По мені стріляють з автоматів і кулемета. І знову куля попадає в ногу, вище коліна. Я ще маю трохи сили і біжу далі. В мене залишилося дві гранати, які можуть мене ще врятувати, щоб лишитися живим. Далі втікаю, з лісу мене вже виганяють. Весь час стріляють за мною. Дістала мене четверта куля, яка попала в спину, зачепила лопатку. Я впав, лежу і дивлюся, як згряя большевицька з лісу суне до мене. На мені був медальйон, який мені подарувала одна пані з Карова, дружина Калиновича. Коли я втікав з Рави-Руської через наше село, я затримався на один день в неї і заночував. Це було вже пізньої осені 1944 року. Мені на думку спало, що тільки той медальйон мене може порятувати, бо іншого рятунку в мене не залишилося. В мене десь взялися сили піднятися з землі. Бачу село, втікаю далі. Ніхто не стріляє. Я іду, а большевики за мною, я до села наблизився, і вони також. Віддаль між нами десь 200-300 метрів. Видно, мені Бог додав сили, і я зайшов до однієї стодоли. Двері були заперті ланцюгом, і як ці двері розступилися, не знімаючи ланцюга, напевно, тільки один Всевишній знає. Протиснувся в ці двері. В стодолі була солома і я вліз в цю соломку. Руки не відчував, пальці не рухались, нога несамовито болить. Але натягнув на себе соломку, запорпався, як курка. Думаю: Боже Святий допоможи мені. Чую: вже товчуться біля стодоли, пси гавкають. Я повернувся на праву сторону, чую кров тече, і вона мене зогріває. Мені зробилося так добре з цієї теплоти, що я почав засинати. Знайдуть мене - то знайдуть, але живим не дамся. Обеспечив одну гранату і поклав під себе. Як большевики будуть наступати на соломку, підірву себе разом з ними. Так і заснув.

Вже розвиднілось надворі. Не чути криків і галасу, і пси не гавкають – все заспокоїлось. Прокинувся з думкою: як це так сталося, що мене не знайшли? Чи є ще большевики? Чому так тихо? Чи є вони в селі? Поволі виліз з соломи і підповзаю до дверей. Дивлюся через шпари – нічого не видно. Яюсь протиснувшись через ту шпарину у дверях, виповз на подвір'я. Поруч стодоли стояла хата, до якої я доповз. В хаті була жінка, яка побачивши мене всього закривавленого, заломила руки і каже: - “Сину, де ти був? Мене так большевики збили, на мені все порвали, бо казали, що я когось ховаю. Щоб я показала їм криївку”. Насправді господиня нічого не знала про мене і мене не бачила. Тому вона нічого не могла сказати путнього большевикам. Це мене і врятувало. Господиня запитала мене, де я був. Але я їй не признався, що перебував у її стодолі. Запитала мене, чи я не голодний. Поставила переді мною вареники у макітрі. І так їм один пиріг, а другий запихаю до кишені, бо не знаю коли ще побачу їду. Поїв і виходячи з тої хати, жінка показала на сусідську хату. Пояснила мені, що той господар займається ліками і першу поміч він може дати. Добрався до нього. Він поздирав з мене все лахміття, дав мені сорочку лляну, яку подер на паси, дав також чисту білизну. Позаливав мої рани нафтою і позмивав всю кров... Сиджу я і думаю, що мені не місце тут і питаю господаря: “Де тут село Бутини або Любеля?” Він вивів мене за село і показав, в якому напрямі мені потрібно йти. Ми розпрощалися, і я побрів, шукаючи дороги рівнішої. Пересуваюся, як мене очі несуть через ті межі, через поле оране. Перед мною появилася село. Яке, не знаю. Дотягнувся до якоїсь хати, взявся за клямку дверей і впав у сіни...

Господарі зтягнули мене до хати. В цьому селі перебували сестри-монахині, і їм дали знати про мене. Що я поранений. Монахині мені дуже допомогли. З собою принесли вже готові бандажі і ліки. Я відчував опіку надійних рук. Помістили мене в якійсь хаті, в яку надвечір приїхав незнайомий лікар з санітарами. Почали оглядати мої рани і примовляли при тім:

- То є рани “вльот і виліт”, але найгірше з тією ногою”. “Вльот” є, а “вильоту” нема. Десь куля сидить, але нога так спухла, що не можна нічого побачити...

Через кілька днів лікар ще раз приїхав. Помацав мою ногу і знайшов цю кулю. Зробив надріз і вийняв її з моєї ноги. Ще чотири місяці я лікувався.

По тих селах, так, як на Любелі, був присілок. Перебував там кілька тижнів. Мене дали на квартиру. Господар мене носив на плечах до криївки. Щовечора до мене приходив санітар на псевдо “Сніп”, який робив

перев'язки.

Вже був липень місяць, коли я почав потрохи ходити, поступово ступати на ногу. Рани вище коліна, на спині і на руці загоїлись через місяць. А найгірше було з ногою, де куля застрягла і дуже пошкодила кість. В цьому місці я найдовше відчував біль і не міг ходити. Дали мені милиці і, пересилуючи біль, я почав потрохи ходити. При зустрічах з санітаром я попросив його, щоб він мене зв'язав з нашими хлопцями, які переходять кордон в районі Терношина (польської території). Налагодивши зв'язки з тими хлопцями, мене привезли до лісу, де перебував пару днів у відділі “Вороного”. То був загін, де командир був дуже високої ранги – полковник. Він також мав переходити на польську сторону. Настав день, коли нас відправляв цілий рій недалеко від Белза через річку Солокію. Переходили кордон вночі, перейшли щасливо, не зустрівши на своєму шляху большевиків. Після переходу кордону “Вороний” пішов в одну сторону, а я подався в іншу.

На зламі 1945-1946 років запанував тиф. Не знаю, хто заніс цю заразу, чи большевики, чи хто, але від цієї хвороби дуже багато вимирало людей, в основному мужчин. І я також захворів на той “тифус”. Поклали на квартирі у старшої жінки в Щеп'ятині. Мою білизну зняли, випрала і повісили сушити, ще сказали що не доживу до ранку. На моє щастя, в цьому селі також були сестри-черниці, ті сестри, які завжди допомагають людям в трудних ситуаціях. Сказали мені, що привезуть священика з Корчева, щоб я висповідався. Я висповідався, і стало мені краще. Про мене довідалася моя тітка з Терношина, прийшла до мене. Каже:

- Приходи до нас, бо нас мають за тиждень виселити на Україну.

То був 1946 рік. Я відповідаю:

- Туди зараз я не можу їхати. Ви їдьте, а я, як треба буде, знайду вас.

Коли почав виконувати свої обов'язки в підпіллі, перевозив підпільну пошту і, працював зв'язковим. Виконував ці доручення разом з одним другом під псевдонімом “Береза”. Їздили ми вночі на конях з Річиці, з Вільгівка аж геть на Грушку, на Мриглоди. День перебували в лісах, а вночі на конях - на схід. Так ми їздили деякий час, і я мав нагоду бути у відділах УПА, сотні “Шума”, в чоті “Гонти”. В тих відділах я зустрічав своїх близьких товаришів і знайомих односельців. При потребі ми залишалися на деякий час у тих відділах. Кілька разів переходили такі місцевості ,як Журавці, Мриглоди, Грушка та Монастир та довколишні ліси. Таким чином я дістався на захід в Синявщину до сотні “Калиновича”.

Була осінь 1946 року. У сотні “Калиновича” мені довелося перебути зо два місяці... Нога почала знову боліти, і я не міг більше робити разом з

усіма марші та переходи так, як вимагала ситуація. Побачивши мій стан, Калинович каже мені: “Я вимушений звільнити тебе з сотні, бо не можеш, бачу, бути дієздатним”.

Мали ми ще бій з поляками, але сотенний “Калинович” міг його уникнути, не мусив зводити того бою з ними. Він пояснив нам, що “старий”, тобто, курінний “Залізник”, буде мати претензії до нього, що він уникає бою з поляками і тим самим робить опіку для поляків. Доходить до нас інформація, що дуже багато польського війська наїхало на всі довколишні села в Сенявщині і довкола лісу. Розвідка приносить інформацію, що готується наступ на цей ліс коло Сенявщини. “Калинович” розбиває сотню на чотири частини і дає наказ вкопатися. Ми звели бій з поляками і піддали їх вогнем. Вони відступили, а ми в цей час також відійшли, про що поляки не знали. Коли вони опом’ятелися і пішли знову в наступ на наші окопи, там вже нікого не було. Поляки казали, що цілий ліс був обсажений бандерівцями, а коли ввійшли до лісу, там вже нікого не було.

Всю зиму я перебував в Махнові. Мені там добре було, бо я знаходився у свого знайомого Ясиневича. Якось на Великодні свята було скликано зо всіх сіл, “кущів” і відділів навколишніх околиць зібратися разом на свято. Було богослужіння, відправляв священник. Опісля відправ виступив політвиховник Шамрай і звернувся до нас:

- Хлопці, тепер, хто може, розходьтєся. Хто може і має можливість, робіть собі документи і може відійти з рядів УПА.

Після цих слів я подумав собі: “А що ж робити мені. Минуло тільки 20 років мого віку, в кишені ні гроша, ані документів, попросту нічого не маю. Інакшого виходу у мене нема, як залишитися і загинути.”

В ті дні пройшла висилка і прибуло дуже багато польського війська. Нас трьох - Ясиневич, політвиховник і я подалися в сторону Любецького монастиря. Там залишилася одна українська родина, яку на Україну не вивезли. Зайшли ми до них, хотіли перебути через день. Але ті люди нас не знали, і ми не змогли скористатися їхньою криївкою, яку вони мали. Тоді вони нам запропонували, щоб ми пішли до стодоли. Ми вирішили інакше. Щоб не піддавати загрозі цю українську родину, на випадок облави, (бо ми будемо вимушені звести бій з облавниками), піти в ліс і в кущах перебути день. В хаті залишився хлопець, який мав нас попередити про облаву. Так і сталося. Як тільки ми розташувалися в тих кущах і не минуло години, прибігає хлопець і каже:

- Вставайте! В селі облава! Поляки захопили хлопця під псевдонімом “Білий”.

Я “Білого” знав, бо часто перебував в тій частині, в якій і він. Пізніше була така поголоска, що його зловили.

Ми далі перебували в цьому лісі. Один хлопчина пішов додому, через кілька годин знову прибігає до нас і каже:

- Вставайте! З Берця польське військо вийшло і прямує на наш ліс. Облаву будуть робити!

Ми почали вдягатися, а хлопчина каже:

- Ходіть до мене додому, я вам криївку покажу.

Але перед тим нам не казав про криївку. Мабуть, побачив, що ситуація критична, і вирішив показати нам криївку. Ми зібралися і пішли за тим хлопцем. Він іде спереду, а ми втрюх за ним в напрямку до його хати. Чуємо: “Стуй!” Це поляки зупинили нашого хлопця. Ми непомітно повернули назад до лісу.

Була весна 1947 року. Подалися ми на схід до Мидова. Жінки з того села ходили до Белза, до якогось священика і приносили від нього різні документи і метрики. Перепитавши у жінок про того священика, я подумав, що також можу піти до нього, і може, вдасться взяти у нього якийсь документ. Спитав ще, як той священик наставлений до українців. Жінки відповіли, що добре. Пішов до Осердова, там побачив повно польського війська. Ходять з дротами і шукають. Подався до Белза Пішов до того священика. Він сказав, що допоможе мені з тими документами, тільки зараз жнива почалися, а робочих рук не вистачає. Попросив він мене, щоб я попрацював у полі під час жнив. І я залишився у того священика на три тижні. За роботу заробив ще трошки грошей на подорож до Ельбйонка. Там проживав один чоловік з Річиці, і я мав адресу до нього. Священик зробив мені метрику і заплатив мені за роботу 300 злотих.

Поїхав я до Любліна, а з Любліна до Ельбйона до того чоловіка. Зустріла мене жінка і каже:

- Утікай! Бо мене підозрюють сусіди і питають у мене, хто ті молоді хлопці, які заходять сюди.

Натягнув шапку на голову і пішов від тої жінки. Думаю, куди тепер податися. Пішов і сів на поїзд, який прямував до Грушева. Вийшов я з поїзда у Мальборту. Навкруги чужі люди, нікого не знаю. Вирішив знайти якусь солому і переспати в ній, а на завтра прийняти якесь рішення, що маю робити далі. Пішов селом, знайшов хату солтиса і зайшов до нього. Він питає мене:

- Хто ти? Покажи документи.

Показую метрику яку виписав мені священик. Він подивився на цей

документ і питає, чи я маю якесь мельдування. Я відповів, що не знаю, чи мельдували мене чи ні. Солтис тоді запитав, чи я маю родичів, а я відповів, що я є сирота, мої родичі повмирали. Я був невисокого зросту, шупленький та ще й метрику виписали що я є з 1931 року народження, а не 1927 року. Тоді солтис запитав мене, де я хочу робити. Я відповів що мені все одно - аби працювати і заробляти гроші. Він сказав, що багато платити не буде, на що я дав згоду. І так я на нього працював майже все літо. Під час жнив познайомився з хлопцями Богданом Хутком і Василем Юринцем. Ті хлопці мені розповіли, що збираються їхати на меліорацію за Новий Двір до Дворнова, аж під Віслу - хочуть там щось заробити. Я подумав, що непогано було б поїхати разом з ними.

В Боркові ми мали квартиру. Наближалися польські різдвяні свята, і хлопці збиралися їхати додому. А що мені залишається робити - їхати до того самого солтиса? В Устешеві ми подалися до перукарні. Коли йшли селом, до нас підійшов Процик-“сексот” – який видавав людей за пару “срібняків”. Він мене упізнав, бо попередньо ми з ним зустрічалися в Махнові минулої зими. Але тоді я ще не знав, що він, та сволота, є сексотом. Він підійшов до нас з сигаретою в зубах, буцімто прикурити, і вітається зі мною і з тими хлопцями, що були біля мене. І почав розмову:

- Я пана знаю. Я пана впізнав.

Я відповів йому, що бачу його уперше. Він покрутився на місці і пішов у напрямку поліції, яка знаходилася напроти перукарні. Як тільки він відійшов, я хлопцям повідомив, що то є Володимир Процик і що він видає поліції наших людей. Зайшли до перукарні, і я перший сідаю до перукаря. Коли він мене підстриг, то хотів ще поголити. Я сказав, що непотрібно, заплатив йому за роботу і відразу вийшов на вулицю і поза хату пішов вулицею села. По дорозі зайшов до Ілька Грицини з Корнів. Я йому розповів, що зустрівся з Проциком. Він мені розповів, що той багато всипав людей. Перечекав у нього, поки стемніє. А тоді пішов на ту хату, де попередньо перебував. Дивлюся в тій хаті ці два хлопці, що були разом зі мною: Богдан Хутко і Василь Юринець. Вони мені кажуть:

- Втікай!

Ми вийшли надвір, і вони мені розповіли, що сталося після того, як я вийшов з перукарні. Тільки зачинилися двері за мною, як двоє поліцаїв з пістолетами і той Процик попереду увірвалися до перукарні. Але побачили тільки двох, а мене не було. Підскочили до перукаря і питають про мене. Той відповів їм, що хлопець підстригся і пішов собі. Тоді вони запитали хлопців, а хлопці відповіли, що не знають мене.

Вночі я пішов з того Дворнова і подався до солтиса. Перебув я в

нього цілу зиму, аж до весни, і пішов далі. Де б я не був, то після мене приходила поліція і розпитувала господарів про мене. І так цілий час. Але Богу дякувати, що я не сидів у в'язниці. Часто міркую: що ті "сексоти" собі думають? Маємо Вільну і Незалежну Україну, а скільки вони людей всипали?! Як вони тепер можуть дивитися людям в очі?! Я зараз маю таку охоту поїхати по тих теренах і віднайти того Процика і запитати в нього, чи він пам'ятає, як атакував мене і сипав.

Такий короткий перебіг мого життя. Я хочу, щоб мій скромний спогад могли прочитати люди. Може, хтось згадає тих людей, які перебували в тих тривожних часах. Може, десь знайдуться документи в архівах. Люди страждали. Про цей період має залишитися якийсь слід для пам'яті. Мого батька вивезли в Сибір разом з сестрою і братом. Батько загинув від рук большевиків, а сестра з братом повернулися на Україну.

Мій псевдонім "Кавка". Про тих хлопців, що я згадував. Богдан Хутко і Василь Юринець, тепер живуть у Перемишлі і вони є свідками, як то відбувалося в Устишеві.

25 березня 1993 року